

ISSN 0002 – 3221

№1

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН**

КАБАРЛАРЫ

ИЗВЕСТИЯ

**НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БИШКЕК

2024

ilimbasma@mail.ru

**ИЗВЕСТИЯ
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

ISSN 0002–3221

Редакционно-издательская коллегия:

член-корреспондент НАН КР К.Е.Абдрахматов (главный редактор)
академик НАН КР Ч.И.Арабаев (зам. главного редактора)
член-корреспондент НАН КР Б. М. Худайбергенова (отв. секретарь)
академик НАН КР Д.А.Адамбеков
академик НАН КР А. А. Акматалиев
академик НАН КР А.А.Асанканов
академик НАН КР А. А. Борубаев
член-корреспондент НАН КР Д.С. Джаилов
академик НАН КР М.С. Джуматаев
член-корреспондент НАН КР Н.Ж. Жеенбаев
академик НАН КР Ш.Ж. Жоробекова
академик НАН КР А.Т. Жунушов
академик НАН КР О.И. Ибраимов
академик НАН КР К. Ч. Кожоголов
академик НАН КР О.А. Тогусаков
член-корреспондент НАН КР К.Т.Шалпыков

Журнал основан
в 1966 г.
Выходит 4 раза
в год

Журнал зарегистрирован
в Министерстве
юстиции КР
свидетельство
№1950

Журнал
входит в
систему РИНЦ
с 2016 г.

ИЦ «Илим»
НАН КР
г. Бишкек
пр. Чуй 265а

МАЗМУНУ СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

ФИЗИКА

- Сагымбаев А. А., Кожомуратов З. К., Абдыбек кызы Айкерим, Сагымбаев А.А.**
Динамика изменения объема услуг рынка отрасли «связь» Кыргызской Республики
Кыргыз Республикасынын «байланыш» тармагынын рыноктук кызмат көрсөтүү
көлөмүнүн өзгөрүү динамикасы
Dynamics of changes in the services volume of the “telecommunications” market
of the Kyrgyz Republic.....7

БИОЛОГИЯ

- Мырзахметов Е. Т., Сазыкулова Г. Дж., Асанжанова Н. Н., Кыдырбаев Ж.,
Рыскельдинова Ш. Ж., Кожамкулов Е. М., Майлыбаева А. М., Сагимбаева А. М.,
Акмырзаев Н. Ж.**
Оптимизация параметров инактивации вируса болезни Ньюкасла
Ньюкасл оорусунун вирусунун инактивациясынын параметрлерин оптималдаштыруу
Optimization of inactivation parameters Newcastle disease virus.....21

ХИМИЯ

- Бавланкулова К. Дж., Мосолова С.Н.**
Обзор пероноспоровых грибов Кыргызстана
Кыргызстандын пероноспора козу карындарын карап чыгуу
Overview of peronosporous fungi of Kyrgyzstan.....30

ЭКОНОМИКА

- Баетов Б.И., Джаманкулов А. С., Джунушалиев Т.Дж., Джолоев Мирлан К.,
Баимова Ж.С.**
Состояние отдельных отраслей реального сектора экономики, проблемы и пути реше-
ния
Экономиканын реалдуу секторунун айрым тармактарынын абалы, көйгөйлөрү жана
аларды чечүү жолдору
State of certain branches of the real sector of the economy, problems and solutions.....37

ИСТОРИЯ

- Каратаев О.К., Жээнбеков Ж.С.**
Санжыра тарыхый-этнографиялык булак катары
Кыргызские родословные –как историко-этнографический источник

Kyrgyz genealogy - as a historical and ethnographic source.....51

Разак уулу Дастанбек

Хилми Зиянын Осмон тилиндеги кыргыздар тууралуу макаласы

Статья Хилми Зия о кыргызах на Османском языке

Hilmi Ziya's article about kyrgyzs in Ottoman language.....65

Сапиева Н. Э.

Азыркы учурдагы ыйык зыярат жасалуучу жайлардын (кожо жана эшендердин мазары) коомдогу орду

Нынешних святые места паломничества и поклонения (мазары коджы и эшены) в обществе

The place of the current holy places of worship (kojo-bilal, kojo-kair) in society.....72

Каратаев А.

Төрө (төрө) – закон древних кыргызов (о происхождении и значении термина)

Төрө – байыркы кыргыздардын мыйзамы (терминдин келип чыгышы жана мааниси жөнүндө)

Töre (törö) – the law of the ancient kyrgyz (about the origin and meaning of the term).....79

Арзыбаев Т. К.

Көчмөн кыргыз элинде батанын кудурети жана орду

Сила и место благословения в кочевом кыргызском народе

Strength and place of blessing in the nomadic kyrgyz people.....86

ГЕОГРАФИЯ

Алагоз уулу Азамат, Кеңешбекова У. А.

Кыргызстандагы шаарлардын жашылдандыруу тажрыйбалары жана көйгөйлөрү (Талас шаарынын мисалында)

Опыт и проблемы озеленения городов Кыргызстана (на примере города Талас)

The experience and problems of urban greening in Kyrgyzstan (the case of the city of Talas)....92

ФИЛОЛОГИЯ

Кожабоева Динара Абылай кызы, Белгибаева Г. А., Базарбекова Н. Ш.

Желтоксон темасында жазылган драмалык чыгармалардагы күрөштүн улуттук жана социалдык мүнөзү

Национальный и социальный характер драматических произведений на тему Желтоксан

National and social character of the conflict of dramatic works on the theme of Zheltoksan.....98

Мукасов М.

“Жаныш, байыш” эпосундагы салттуу мотивдер

Традиционные мотивы из эпоса “Жаныш, Байыш”

Traditional motif from the epic “Zhanysh, Bayyush”.....105

Исмаилова Айгүмүш Аксы, Төрөгелдиева Г.А.

Кытай цивилизациясында аялдар поэзиясынын өнүгүү жолу

Пути развития женской поэзии в китайской цивилизации

Ways of developing women's poetry in chinese civilization.....	113
Кожабаета Динара Абылай кызы, Жаньсбекова Г. А., Базарбекова Н. Ш.	
Желтоксан кетерулушу темасынын изилденуу деңгээли	
Уровень изучения темы восстания Желтоксан	
The level of study of the topic of the Zheltoksan uprising.....	121
Исмаилова Айгүмүш Аксы	
Обон жана поэзия – эстетиканын эки канаты	
Мелодия и поэзия – два крыла эстетики	
Melody and poetry are two wings of aesthetics.....	129
Нургазы кызы Феруза	
Барпы Алыкуловдун ырларынын тематикалык көп түрдүүлүгү	
Тематические разнообразие произведений Барпы Алыкулова	
The matic variety of works Barpy Alykulova.....	136
ФИЛОСОФИЯ	
Козубаев О.	
Триада исторического времени (о единстве прошлого, настоящего и будущего)	
Тарыхый мезгилдин триадасы (өткөн чактын, учур чактын жана келечектин биримдиги жөнүндө)	
The triad of historical time (about the unity of the past, present and future).....	141
Акматов Ө. С., Бекбоев А. А.	
Философиялык антропологиянын классикалык жана постклассикалык интерпретациясы	
Классическая и постклассическая интерпретация философской антропологии	
Classical and post-classical interpretation philosophical anthropology.....	147
Акматов Ө. С., Бекбоев А. А., Карабукаев К.	
Социально-футурологические идеи Калыгула Бай уулу в контексте философской антропологии	
Философиялык антропологиянын алкагындагы Калыгула Бай уулунун социалдык-футурологиялык идеялары	
Socio-futurological ideas of kalygul bai uulu in the context of philological anthropology.....	154
Бекбоев А. А., Алымкулов З. А., Ибраев М.Э.	
Аль Беруни как мыслитель: понятийный анализ	
Аль Беруни ойчул катары: концептуалдык анализ	
Al Beruni as a thinker: conceptual analysis.....	163

ПЕДАГОГИКА

Таштекеев С.Б.

Основные подходы к развитию детско-юношеской спортивной школы по шахматам

Шахмат боюнча балдар-өспүрүмдөр спорт мектебин өнүктүрүүнүн негизги мамилелери

The main approaches to the development of a children's and youth sports school in chess....171

Исакова С.Т.

Окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүү проблемасын изилдөөнүн тарыхы жана методологиялык негиздери

История и методологические основы исследования проблемы развития культуры речи студентов

History and methodological bases of research of the problem of development of students' speech culture.....177

ПРАВО**Музапар Д.Ж., Рахимбаев Э.Н.,**

Концептуальные основы развития местного самоуправления в Республике Казахстан
Казахстан Республикасындагы жергиликтүү өзүн-өзү башкаруунун өнүгүүсүнүн концептуалдык негизи

Conceptual foundations for the development of local self-government in Kazakhstan.....184

Карабеков А. Ш.

Телефонное мошенничество или проблема современного Кыргызстана

Телефондук алдамчылык же азыркы Кыргызстандын көйгөйү

Telephone fraud or the problem of modern Kyrgyzstan.....192

ЭТНОЛОГИЯ**Жомарт Жеңис**

Казак хандыгындагы жүздүк бөлүнүштүн руханий-идеологиялык негизи
жана андагы бийлердин орду

Духовно-религиозные основы деление казахов на джузы и роль биев в этом

Spiritual and religious foundations division of the kazakhs

into “zhuzes” and the role of biies in this.....197

Жомарт Жеңис

Түрк каганатындагы салттуу дүйнөтааным жана диний идеология

Традиционное мировоззрение и религиозная идеология

в тюркских каганатах

Traditional worldview and religious ideology in the turkic khanates.....204

Юбиляры 215

Сведения об авторах.....228

Памятка для авторов 230

ФИЗИКА

УДК 339.727.22/.24:338.47(525)

**ДИНАМИКА ИЗМЕНЕНИЯ ОБЪЕМА УСЛУГ РЫНКА ОТРАСЛИ «СВЯЗЬ»
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

¹Сагымбаев Абдисамат Акимович
д.т.н., глав. научн. сотр.

²Кожомуратов Замирбек Кубанычович
заместитель министра

³Абдыбек кызы Айкерим
ст. преп.

⁴Сагымбаев Амантур Абдисаматович
инженер

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
«БАЙЛАНЫШ» ТАРМАГЫНЫН РЫНОКТУК КЫЗМАТ КӨРСӨТҮҮ КӨЛӨМҮНҮН
ӨЗГӨРҮҮ ДИНАМИКАСЫ**

¹Сагымбаев Абдисамат Акимович
т. и. д., башкы илимий кызматкер

²Кожомуратов Замирбек Кубанычович
министрдин орун басары

³Абдыбек кызы Айгерим
улук окутуучу

⁴Сагымбаев Амантур Абдисаматович
инженер

**DYNAMICS OF CHANGES IN THE SERVICES VOLUME
OF THE “TELECOMMUNICATIONS” MARKET OF THE KYRGYZ REPUBLIC**

¹Sagymbaev Abdisamat Akimovich
d.t.s., chief scientific associate

²Kozhomuratov Zamirbek Kubanychovich
deputy minister

³Abdybek kyzy Aikerim
senior lecturer

⁴ Sagymbaev Amantur Abdisamatovich
engineer

¹Институт физики им. академика Ж.Жеенбаева НАН КР

²Министерство Цифрового развития Кыргызской Республики

³Кыргызско-Российский Славянский университет им. Б.Н.Ельцина

⁴Центр сетевых операций Облачного провайдера «IaaS Rack Corp»

Аннотация. Анализируются динамика изменения объема услуг рынка отрасли «связь» и ее зависимость от внедрения информационно-коммуникационных технологий. Проведенный анализ данных от лицензируемых видов деятельности операторов связи показывает, что внедрение новых технологий, их высокая эффективность и неотъемлемость в повседневной жизни общества, а также доступные цены из-за высокой конкуренции, обеспечивают прогресс во внедрении инновационных цифровых технологий, что также влияет на сокращение других менее востребованных услуг.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, инновация, цифровые технологии, национальное информационное пространство, телематика, Интернет.

Аннотация. Байланыш тармагындагы кызмат көрсөтүү көлөмүнүн өзгөрүү динамикасы жана анын колдонууга берилип жаткан маалыматтык-коммуникациялык технологияларынан болгон көз карандылыгы каралган. Байланыш операторлорунун лиценциялануучу иш-аракеттерин анализдөөнүн негизинде төмөнкүлөр такталган: колдонууга берилип жаткан жаңы технологиялар, алардын жогорку эффективдүүлүгү жана коомдун күнүмдүк жашоосун бул технологиялардан ажыратып кароонун мүмкүн эместиги, жогорку атаандаштыктын негизинде жакшы баанын болушу, мындан ары да инновациялык санариптик технологиялардын колдонууга киришине түрткү берет жана колдонууда кереги жок болуп калган кызматтардын кыскарып кетишине алып келет.

Негизги сөздөр: маалыматтык-коммуникациялык технологиялар, инновация, санариптик технологиялар, улуттук маалыматтык мейкиндик, телематика, Интернет.

Abstract. The article analyzes the dynamics of changes in the volume of services of the market “telecommunications” and its correlation with the introduction of information and communication technologies. The analysis of data from licensed activities of telecom operators indicates that the introduction of new technologies, their high efficiency and indispensability in the daily life of society, as well as affordable prices due to high competition, provides progress in the introduction of innovative digital technologies, which also affects the reduction of other less demanded services.

Keywords: information and communication technologies, innovation, digital technologies, national information space, telematics, Internet.

Введение

Развитие общества в XXI веке характеризуется доминирующей ролью информационной сферы, которая представляет собой совокупность информации, информационной инфраструктуры, субъектов, осуществляющих сбор, формирование и использование информации, а также институты регулирования возникающих при этом общественных и правовых отношений. Информационная сфера активно влияет на состояние политической и экономической, социальной и правовой, культурной и конфессиональной, оборонной и других составляющих безопасности страны. Формирование национального информационного пространства государства является необходимым условием вхождения его в мировое информационное сообщество [1,2].

В целях устранения цифрового неравенства и ликвидации цифрового барьера среди различных групп населения Кыргызской Республики и обеспечению населения страны доступом к сети Интернет, Кабинет министров Кыргызской Республики спо-

способствует внедрению и развитию новейших беспроводных технологий путем выдачи разрешений на право использования частотного спектра. Получая данное разрешение, операторы электросвязи расширяют зону покрытия своих базовых станций и благодаря ежегодным графикам охвата, утверждаемым Кабинетом министров Кыргызской Республики, идет активная установка новых базовых станций по всей территории республики [2].

1. Общий анализ рынка связи

Структура абонентской базы представлена в таблице 1, где видно, что основной прирост абонентской базы за три предыдущих года наблюдается в таких сферах связи, как передача данных, сотовая связь, спутниковая связь и вещание. В остальных услугах связи количество абонентов сокращается и связано это с доступностью Интернет-услуг и распространением технологии 3G, 4G, которые послужили увеличению количества пользователей различных web-приложений, позволяющих им на более выгодных условиях осуществлять информационное взаимодействие между собой.

Широкое распространение приложений - мессенджеров постепенно вытесняет традиционное использование абонентами голосового трафика, что напрямую сказывается на показателях по международной, междугородней, местной телефонной связи и абонентов эфирно-кабельного и цифрового телевидения.

Табл.1. Структура абонентской базы операторов связи

Наименование	Абонентов			Прирост %
	2020 г.	2021 г.	2022 г.	
Эфирно-кабельное телевидение	8 659	6 971	4 730	- 32,1
Цифровое вещание по технологии MMDS/MVDS	20 644	20 051	15 724	- 21,6
Число абонентов по технологии IPTV	36 283	39 705	33 808	- 14,8
Число абонентов спутникового телевидения	3 385	2 846	2 854	0,3
Сотовой связи (активных)	7 315 943	7 322 024	7 437 544	1,6
Местной телефонной связи	271 278	244 615	215 651	- 11,8
Передачи данных всего, из них:	5 469 792	5 902 318	6 510 717	10,3
- активных	5 433 024	5 865 339	6 469 139	10,3
Абоненты земных станций спутниковой связи и вещания	33	26	33	26,9
Охранной сигнализации	1 220	1 007	993	- 1,4

Как известно, количество абонентов прямо пропорционально связано с количеством выручки операторов связи. В таблице 2 показана динамика объема услуг операторов связи. Одной из причин такой динамики объема услуг является жесткая конкуренция между операторами связи и вытекающая из нее «ценовая борьба», в условиях которой операторы стремятся к активному привлечению абонентов в свою сеть, что напрямую отражается на количестве денежных средств от предоставляемых услуг [2].

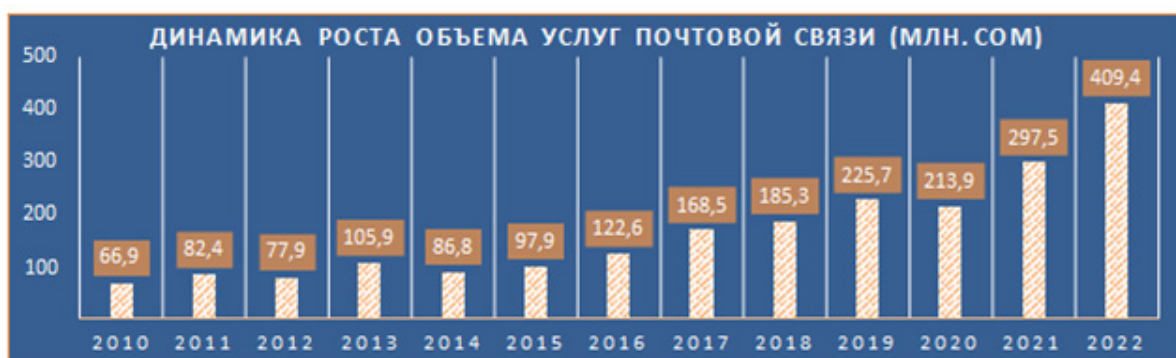
Несмотря на то, что в некоторых секторах отрасли «связь», наблюдается общая тенденция к снижению доходов операторов связи, таких как распространение телерадиопрограмм, местной, международной и междугородней телефонной связи, значение общего объема услуг операторов связи от лицензируемых видов деятельности по итогам 2022 года увеличилось на 13,9% по сравнению с данным показателем в 2021 году.

2. Динамика изменения объема услуг почтовой связи

Табл. 2. Объемы услуг операторов связи от лицензируемых видов деятельности

Вид услуг	(млн.сом)			Прирост %
	2020 г.	2021 г.	2022 г.	
Почтовая связь	213,97	297,55	409,38	37,6
Международная, междугородная телефонная связь	109,36	108,89	90,39	- 17
Местная телефонная связь	307,41	286,90	265,25	- 7,5
Распространение телерадиопрограмм	727,48	695,39	603,32	- 13,2
Услуги сотовой подвижной электросвязи	8 863,37	10 245,89	11 188,49	9,2
Услуги присоединения и пропуска трафика (интерконнект)	1 319,10	1 071,75	1 209,14	12,8
Услуги по передаче данных и телематических служб	10 050,57	11 847,03	14 172,35	19,6
Другие услуги связи	36,69	29,21	55,29	89,3
Общий объем услуг, всего	21 627,95	24 582,62	27 993,60	13,9

В рынке отрасли «связь» за 2022 год увеличение объема услуг от почтовой деятельности дало прирост 37,6 %. Такая динамика роста объемов услуг данного сегмента рынка связи наблюдается в течение нескольких лет и связана с обширной коммуникацией в мире, свободным обменом товарами и потребностью в услугах почтовой связи в условиях электронной коммерции на базе современных информационных технологий [2].

В Кыргызской Республике весь перечень услуг почтовой связи предоставляет Национальный оператор ОАО «Кыргызпочтасы», являющийся хозяйствующим субъектом естественной монополии. Также осуществляют свою деятельность на основании лицензии 96 коммерческих почтовых операторов связи.

В нижеследующей таблице представлены показатели оборота услуг почтовой деятельности по стране за три года с расчетом прироста данных направлений.

Основной рост приходится на оборот входящих и исходящих посылок, как по СНГ, так и международных. Имеется увеличение оборота экспресс-отправлений от исходящих, как внутренних, так и международных отправлений, что показывает возможность населения страны заказывать товары за рубежом.

Снижение прироста остальных направлений отрасли почтовой связи связано с миграцией рабочей силы и притоком жителей ближайших стран по причине политической ситуации в мире.

Табл. 3.

Виды услуг почтовой связи	2020 год	2021 год	2022 год	Прирост
Письменная корреспонденция (тыс. шт.)				
- исходящая	1 969,749	3 536,295	2 726,109	- 22,9 %
- входящая	1 258,111	2 041,254	2 461,45	20,6 %
Посылки (тыс. шт.)				
По СНГ:				
- исходящая	196,141	192,544	217,338	12,9 %
- входящая	123,426	31,18	64,925	108,2 %
Международные:				
- исходящая	2,018	3,203	3,798	18,6 %
- входящая	65,641	188,876	252,465	33,7 %
Экспресс отправления (тыс. шт.):				
Внутренняя				
- исходящая	71,128	20,97	21,887	4,4 %
- входящая	1,336	6,671	3,654	- 45,2 %
Международная				
- исходящая	45,088	54,584	57,14	4,7 %
- входящая	30,767	29,99	29,722	- 0,9 %
Почтовые переводы (тыс. шт.)				
По СНГ:				
- исходящая	44,448	73,671	55,052	- 25,3%
- входящая	44,293	74,46	62,026	- 16,7%
Международные:				
- исходящая	2,097	2,301	2,104	- 8,6 %
- входящая	7,131	6,797	6,229	- 8,4 %
Услуги телеграфной связи (тыс. шт. телеграмм)	63,502	54,297	45,017	- 17,1 %

3. Динамика изменений объема услуг сотовой мобильной связи

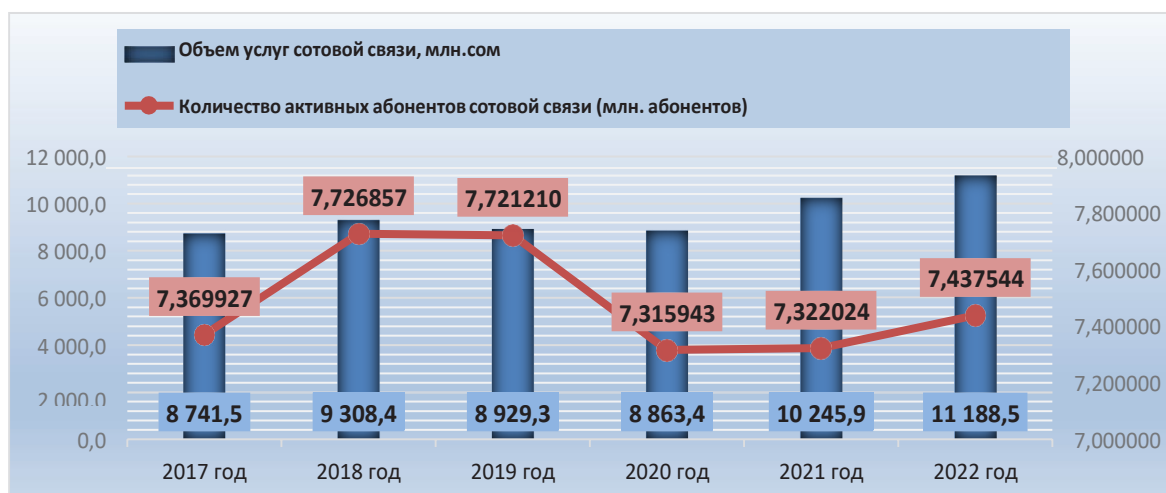
По оценкам Международного союза электросвязи, доступ к Интернету сегодня имеет две трети населения земного шара [3], и как отмечает Ассоциация GSM, только 5% населения мира все еще не охвачены сетью мобильной широкополосной связи, но при этом более 40% их них не пользуются мобильным Интернетом [4].

Увеличение объема услуг сотовой подвижной электросвязи достигло 9,2%. Данная услуга с каждым годом набирает темпы роста, что благотворно влияет на уровень показателей социально-экономического развития страны.

В Кыргызской Республике по итогам 2022 года на рынке мобильной сотовой связи страны присутствовали 4 оператора: ЗАО «Альфа Телеком» (ТМ «Mega»); ООО «НУР Телеком» (ТМ «O!»); ООО «Sky Mobile» (ТМ «Beeline»); ОсОО «КТ Мобайл» (ТМ «Salam») [2].

По итогам 2022 года мобильная сотовая связь занимает второе место на рынке связи по уровню удельного веса показателя и составляет 40% от общей суммы выручки операторов связи. Объем услуг включает в себя доходы операторов сотовой подвижной радиотелефонной связи от предоставленных услуг на рынке связи. В целом внедрение систем третьего и четвертого поколения подвижной связи 3G

UMTS/WCDMA и LTE на сегодняшний день получают широкое распространение, охват которых по стране составляет более чем 96,9%, данный процент рассчитывается из количества охваченных данной услугой населённых пунктов республики с постоянно проживающим местным населением.

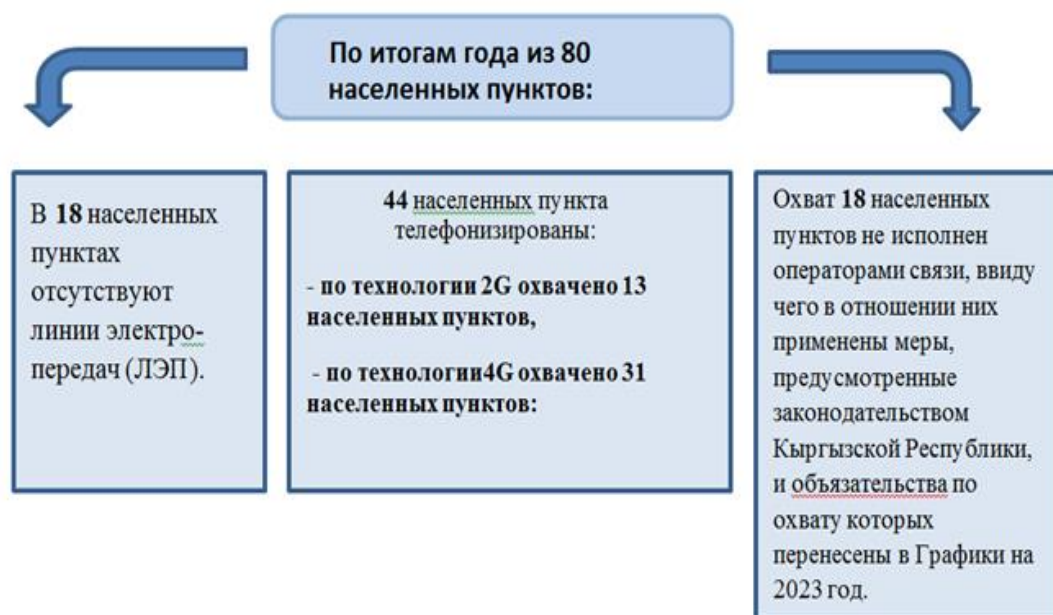
На январь 2023 года количество активных абонентов мобильной сотовой связи достигло 7 437 544 абонентов. По данным Национального статистического комитета Кыргызской Республики уровень проникновения мобильной сотовой связи на рынок Кыргызской Республики составил 104,7%, при общей численности населения страны в количестве 7,1 млн. человек [5].

4. Обеспечение услугами мобильной связи жителей сельской местности

Вместе с тем что рост доступности ИКТ сопровождается серьезными неравенствами и цифровым разрывом внутри страны и между странами. Использование Интернета зависит от уровня экономического развития страны, и доля индивидуальных пользователей варьируется от 93% в странах с высоким уровнем дохода населения и до 27% в странах с низким уровнем дохода: 91% в Европе и до 37% в странах Африки [6]. На количество и качество подключений и использования в разных странах также влияют такие факторы, как ценовая доступность, грамотность и уровень образования. Достижение прогресса в обеспечении всеобщей, доступной и полноценной возможности подключения остается приоритетной задачей для того, чтобы страны не остались за бортом информационного общества.

Состояние обеспеченности услугами мобильной связи жителей сельской местности и ее постоянное улучшение путем развертывания технологий мобильной связи следующего поколения вызывает озабоченность не только у специалистов отрасли, также эти проблемы находятся под пристальным вниманием Кабинета Министров Кыргызской Республики.

Для этой цели ежегодно Кабинетом Министров Кыргызской Республики утверждаются графики охвата услугами подвижной радиотелефонной связи для операторов сотовой связи и в течение года проводится работа по мониторингу исполнения данных графиков [2].

Кроме того, с января по декабрь 2022 года количество населенных пунктов республики уточнялось согласно данным Национального статистического комитета Кыргызской Республики, а также посредством обработки обращений граждан страны по вопросам услуг связи в адрес Кабинета Министров Кыргызской Республики и МЦРКР, в том числе от депутатов Жогорку Кенеша Кыргызской Республики, от глав айылных аймаков, министерств и ведомств Кыргызской Республики.

Табл. 4.

Охват населенных пунктов Кыргызской Республики сотовой связью по итогам 2022 года

Область	Кол-во населенных пунктов	Не покрыто сетями моб. связи		Охвачено 2G		Охвачено 3G		Охвачено 4G	
		НП	%	НП	%	НП	%	НП	%
Иссык-Куль	213	11	5	202	94,8	197	92	196	92
Талас	103	0	0	103	100	103	100	103	100
Чуй	370	0	0	370	100	370	100	370	100
Нарын	146	4	2,7	142	97	137	93,8	134	91
Джалал-Абад	539	6	1	533	98,8	530	98	514	95
Ош	599	2	0,3	597	99,6	596	99	590	98
Баткен	250	2	0,8	248	99	247	98,8	246	98
Итого:	2220	25	1,1	2195	98,8	2180	98	2153	96,9

Так, согласно пункту 76. Положения о лицензировании деятельности по использованию радиочастотного спектра, утвержденного постановлением Правительства Кыргызской Республики от 17 ноября 2017 года № 754, был принят документ «Графики охвата услугами сотовой подвижной радиотелефонной связи населенных пунктов Кыргызской Республики по технологиям 2G/4G на 2022 год», где указаны 80 населённых пунктов, нуждающихся в охвате и улучшении услугами мобильной сотовой связи. При этом необходимо учитывать, что некоторые населенные пункты были включены в данные графики для улучшения качества существующих услуг сотовой связи, а также в данном количестве – 80 населенных пунктов, включенных в графики охвата, есть населенные пункты, дублирующиеся как в графиках по технологии 2G, так и в 4G. По итогам 2022 года, охват сетью мобильной связи и улучшение предоставления услуг мобильной сотовой связи осуществлены в 2220 населенных пунктах Кыргызской Республики, и они по технологиям сети связи распределены следующим образом [2]:

- по технологии 2G охвачено – 2195 (98,8 %) населенных пунктов;
- по технологии 3G охвачено – 2180 (98 %) населенных пунктов;
- по технологии 4G охвачено – 2153 (96,9 %) населенных пунктов;
- не покрыты сетями мобильной связи – 25 (1,1 %) населенных пунктов.

Необходимо отметить, что данные проценты охвата рассчитываются из общего количества охваченных данной услугой, населённых пунктов республики с постоянно проживающим местным населением, а не по отношению к площади территории Кыргызской Республики. Из 25 населенных пунктов, не покрытых сетями мобильной связи, в 18 населенных пунктах отсутствуют линии электропередач и 7 населенных пунктов включены в график охвата на 2023 год.

5. Динамика изменений объема услуг по передаче данных и телематических служб

В сфере увеличения объема услуг по передаче данных и телематических служб наблюдается прирост на 19,6%. Услуги доступа к сети Интернет в Кыргызской Республике предоставляются на протяжении более 20 лет. По итогам 2022 года более 6,4 миллиона абонентов Кыргызской Республики пользуются интернетом, это означает, что более 90% населения являются активными пользователями из расчета от общего количества зарегистрированных жителей страны.

Проведенный статистический анализ по количеству абонентской базы (прирост в 2022 году на 10,3% в сравнении с предыдущим периодом) и объема оказанных Интернет-услуг показывает, что данная услуга в регионах развивается довольно быстрыми темпами, и, прежде всего, за счет расширения зоны покрытия современными технологиями связи, в том числе мобильного широкополосного доступа к Интернету за счет обеспечения покрытием услуг связи с использованием технологий GSM, UMTS/LTE в труднодоступных населенных пунктах. Кроме того, большими темпами идет развитие сетей волоконно-оптических линий связи в стране, где наблюдается ежегодный прирост в 20%.

Также следует отметить, что значение цифровых технологий многократно возросло из-за распространения коронавирусной инфекции и в связи со всемирным карантинном, который также способствовал развитию Интернет услуг: дистанционного обучения, онлайн торговли, онлайн конференций, интернет телевидения и т.п.

Исходя из анализа потребностей абонентов, на сегодняшний день большей популярностью пользуются наборы услуг (пакетные тарифные планы: Интернет+СМС+голос), где Интернет-ресурс является обязательным приоритетом. В дальнейшем с ростом количества смартфонов и других устройств связи, поддерживающих передачу данных, в сети данная тенденция усилится, что соответственно отразится на структуре доходов операторов связи.

Кроме того, рынок телематических услуг, как направление «связи» в последние годы демонстрирует непрерывный рост. Сам термин «телематика», в целом, довольно размытый и общий термин, который применяется не всегда корректно, объясняется и употребляется на собственное усмотрение различными источниками, но на самом деле телематика - это комплексное использование телекоммуникационных и информационных технологий для передачи, хранения и получения информации с телекоммуникационных устройств на удаленные объекты по сети [7]. Область применения телематики очень широка: от телемедицины до электронного сельского хозяйства и напрямую связана с передачей данных (доступом к сети Интернет). Она включает в себя следующие типы телекоммуникационных услуг:

- Интернет-сервисы (хостинг веб-сайтов, разнообразные онлайн-сервисы);
  - Голосовая почта, IP-телефония, SMS-сервисы и службы;
  - Навигационные системы GPS, Glonass;
  - Дистанционное обучение, онлайн-курсы, лекции, консультации;
  - Корпоративные и промышленные системы для управления техникой и передачи данных;
  - Управление объектами в робототехнике, сфере нанотехнологий и т.д.
- 6. Динамика роста объемов услуг от межсетевого соединения**

Увеличение объемов услуг от межсетевого соединения, т.е. присоединения и пропуска трафика (интерконнекта) достигло 12,8%.

Интерконнект - соединение между сетями операторов электросвязи, используемое для предоставления возможности абонентам/пользователям одного оператора

электросвязи связываться с абонентами/пользователями другого оператора электро-связи.

По поручению Кабинета Министров Кыргызской Республики Министерством цифрового развития Кыргызской Республики совместно с Министерством экономики и коммерции Кыргызской Республики (МЭККР) и с представителями операторов связи (Ассоциацией операторов связи, ЗАО «Альфа Телеком», ООО «Скай Мобайл», ООО «НУР Телеком», ЗАО «Сайма Телеком», ОАО «Кыргызтелеком») была проведена работа по снижению тарифов за межсетевое соединение, в результате которой МЭККР было выдано предписание операторам мобильной связи в 2018 году (ЗАО «Альфа Телеком», ООО «Скай Мобайл», ООО «НУР Телеком») о поэтапном снижении ставки меж сетевого соединения (интерконнекта) в соответствии с нижеследующим графиком:

Табл.5.

№ п/п	Период действия тарифа	Величина тарифной ставки за единицу пропуса трафика, сом
1.	с 00 час.00 мин 1 января 2019г. по 00 час.00 мин.30 июня 2019г.	3,0
2.	с 00 час.00 мин 1 июля 2019г. по 00 час.00 мин.31 декабря 2019г.	2,5
3.	с 00 час.00 мин 1 января 2020г. по 00 час.00 мин.30 июня 2020г.	2,0
4.	с 00 час.00 мин 1 июля 2020г. по 00 час.00 мин.31 декабря 2020г.	1,5
5.	с 00 час.00 мин 1 января 2021г.	1,0

На сегодняшний день ставка за межсетевое соединение между операторами мобильной связи составляет 1 сом согласно графику снижения. Дальнейшее снижение ставки на межсетевое соединение не предусмотрено.

В рамках заключенных договоров о межсетевом соединении операторов связи, объем услуг от присоединения и пропуска трафика по итогам 2022 года составил **1209,14 млн. сом**, что на **12,8 %** больше объема услуг за интерконнект в 2021 году. Однако, общая тенденция прироста объемов выручки операторов связи от присоединения и пропуска трафика – отрицательная, и снижается со средней прогрессией, ввиду уменьшения стоимости ставки за единицу пропуска трафика, которая в 2019 году до начала вступления в силу предписания, составляла 3 сома 50 тыйынов, что наглядно показано в графике ниже:

Объем услуг по присоединению и пропуску трафика, млн.сом						
2022		1 209,1				
2021		1 071,8				
2020		1 319,1				
2019		2 150,6				
2018		3 417,9				
2017						5 158,4

Вместе с тем, снижение услуг по пропуску трафика отчасти является также результатом расширения зоны проникновения интернет-услуг, т.е. использования различных мессенджеров (WhatsApp, Telegram и др.).

– увеличение объемов от других услуг связи на 89,3 %.

В данный пункт входит несколько категорий услуг: предоставление услуг транкинговой связи рации, услуги спутниковой связи, услуги радиосигнализации, услуги телеграфной связи и т.д.

Все данные услуги объединены в один пункт ввиду малого количества абонентской базы и соответственно выручки операторов связи, а также по причине снижения потребности пользователей в данных услугах (отживание), в связи с развитием новых технологий, либо в неизбежной необходимости использования только данной услуги, например, спутниковой трансмиссии.

– снижение количества объема выручки от услуг фиксированной связи – местной телефонной связи на 7,5%, междугородной и международной телефонной связи на 17%. С каждым годом количество абонентов фиксированной телефонной связи снижается. Это связано с предпочтениями населения в беспроводной связи, дающей мобильность потребителю. По итогам 2022 года общее количество основных телефонных аппаратов (т.е. абонентов), подключенных к местным телефонным станциям составило 215 651. Как видно на графике за прошедшие 6 лет наблюдается стабильное снижение количества абонентов фиксированной связи и выручки от данных услуг связи.

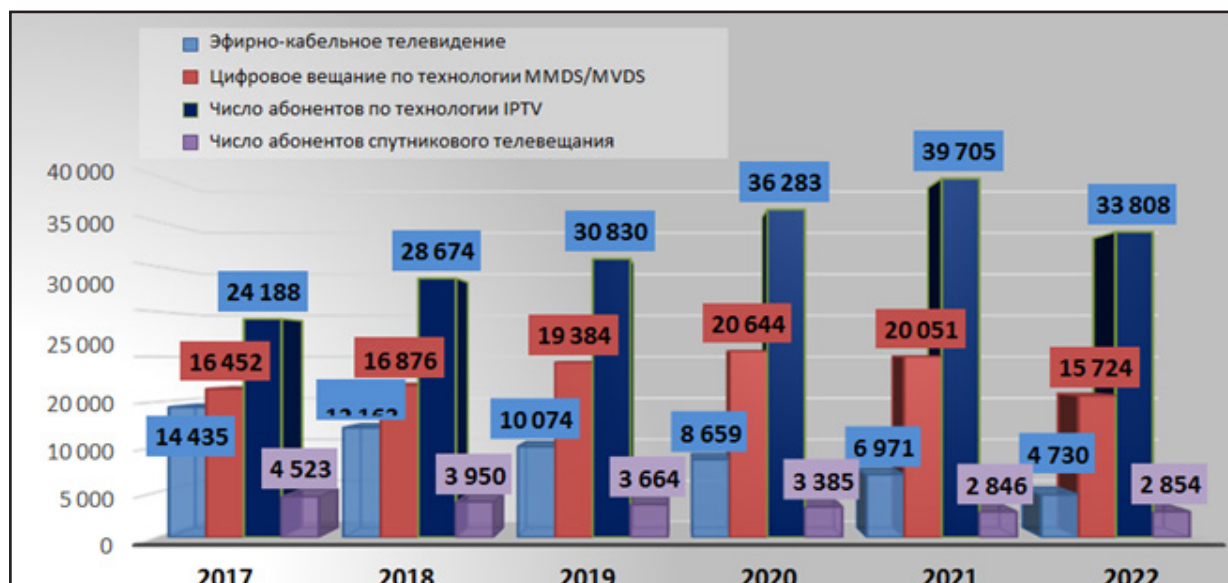
Однако фиксированная телефонная связь для органов государственной власти и управлений, хозяйствующих субъектов, юридических лиц остается незаменимым видом коммуникации и имеет ряд преимуществ, таких как: надежность и качество связи, невысокая абонентская плата, невысокие затраты на оборудование и обслуживание сетей, возможность объединять филиалы из разных городов в одну сеть, защищенность внутренней информации. Также она остается популярной и для сельской местности, где существует потребность в услугах стационарной телефонной связи.

В Кыргызской Республике в секторе предоставления услуг местной фиксированной связи доминирующее положение занимает ОАО «Кыргызтелеком», являющееся естественной монополией. Альтернативным оператором является ЗАО «SAIMA TELECOM», целевой клиентской базой которого являются резиденты г.Бишкек и Чуйской области. Кроме того, есть ряд других операторов связи с относительно меньшей абонентской базой, предоставляющих свои услуги на территории той или иной области.

7. Динамика изменения объема услуг по распространению телерадио-программ

Наблюдается тенденция снижения общего количества объема выручки от услуг по распространению телерадиопрограмм на 13,2%. В разрезе, положительный прирост наблюдается только в сфере телевидения, где прирост объема услуг в 2022 году произошел на - 28,8%, а противоположно - отрицательное значение величины объема выручки операторов связи от услуг по распространению радиопрограмм в 13,7% [2]. Необходимо отметить, что услуги эфирного телерадиовещания в стране предоставляются во всех областях государственными и независимыми частными телерадиокомпаниями. Несмотря на это, рассматриваемая динамика показателей абонентской базы - отрицательная, где единственный незначительный рост только в направлении абонентов спутникового телевидения на 0,3% в 2022 году. Самое большое отрицательное значение показателя - 32,1% наблюдается у пользователей многоканального эфирно-кабельного телевидения. Это связано, во-первых, с тем, что Кыргызская Республика перешла на цифровое вещание с 2014 года, а во-вторых, ввиду того, что сейчас операторы сотовой связи предлагают широкий спектр услуг посредством сетей передачи данных (интернет), так называемые конвергентные услуги, где в пакетный тарифный план уже включена услуга предоставления интернет-телевидения, в результате абоненты «кочуют» в сторону новых беспроводных технологий удобства и мобильности.

Заключение

Кыргызская Республика для вхождения в мировое информационное сообщество имеет хорошие предпосылки такие как: наличие информационной инфраструктуры, для обеспечения эффективного доступа в глобальную информационную сеть на основе волоконно-оптических линий связи и новейших спутниковых технологий; наличие телекоммуникационной сети и системы в стране; наличие альтернативных операторов связи и конкуренции почти во всех сегментах рынка информационно-коммуникационных технологий (ИКТ); политическая поддержка и общественный интерес к ИКТ и рост квалифицированных специалистов по ИКТ; реформа государственного управления и открытость власти; расширение областей применения ИКТ, распространение использования сети Интернет и другие. При этом еще много предстоит сделать и решить следующие стратегические задачи в области формирования Национального информационного пространства страны:

- проведение целенаправленной и скоординированной работы в области формирования единого Национального информационного пространства, развития средств массовой информации, организации международного информационного обмена и интеграции информационного пространства страны в мировое информационное сообщество;

- разработка стратегии и основные направления государственной политики в области формирования Национального информационного пространства страны, определение механизмов их реализации, включая совершенствование форм, методов и средств выявления, оценки и прогнозирования угроз его информационной безопасности, а также создание систем противодействия этим угрозам;

- совершенствование и унификация нормативно-правовой базы, обеспечивающей информационную безопасность Национального информационного пространства страны, её граждан, включая механизмы реализации прав и свобод в информационной сфере, защиту интеллектуальной собственности, а также определение форм и способов реализации правовых норм, касающихся взаимодействия государства со средствами массовой информации;

- координация деятельности органов государственной власти, предприятий, учреждений и организаций независимо от форм собственности в области формирования Национального информационного пространства страны;

- обеспечение научно-технических основ безопасности Национального информационного пространства и технологической независимости страны в важнейших областях информатизации, телекоммуникации и связи, определяющих её устойчивость к внешним угрозам;

- развитие и совершенствование защищенной технологической платформы управления государством с возможностью создания Государственного центра обработки данных (ГЦОД); обеспечение защиты информации, в том числе информации о персональных данных граждан и информации, имеющих особенную важность для государства ;

- создание единой системы подготовки кадров в области информационной безопасности и информационно-коммуникационных технологий.

Также требуется оперативно решать следующие тактические задачи, препятствующие охвату услугами мобильной связи населенных пунктов республики:

- трудности при получении операторами связи разрешительных документов на строительство и последующий запуск объектов связи в населенных пунктах республики;

- отсутствие линии электрической передачи в отдаленных населенных пунктах;

- отсутствие постоянно проживающего местного населения (в том числе на пастбищах);

- отсутствие подъездных дорог к местам установки объектов связи;

- мнимая радиофобия населения и угроза демонтажа объектов связи.

Постепенно, решая эти и другие проблемы, мы создаем единый фундамент Национального информационного пространства республики, таким образом, способствуем улучшению социально-экономического положения страны.

Литература:

1. Доклад Генерального секретаря ООН. Экономический и Социальный Совет ООН: Прогресс, достигнутый в осуществлении решений и последующей деятельности по итогам Всемирной встречи на высшем уровне по вопросам информационного общества на региональном и международном уровнях. <https://undocs.org/ru/A/79/62>.
2. Материалы коллегии Министерства цифрового развития Кыргызской Республики за 2022 год. <https://digital.gov.kg>.
3. Пресс-релиз Международного союза электросвязи (МСЭ) от 12 сентября 2023 года, в рамках цели «Достижение всеобщей и значимой цифровой связи» <https://www.itu.int/en/mediacentre/Page/PR-2023-09-12-universal-and-meaningful-connectivity-by-2030.aspx>.
4. Отчёт «О состоянии мобильной интернет-связи за 2023 год» Ассоциации GSM операторов связи <https://www.gsma.com/r/somic/>.
5. Число абонентских устройств подвижной (сотовой) связи. www.stat.kg.
6. Отчёт МСЭ «Измерение цифрового развития - факты и цифры 2023 года». https://www.itu.int/hub/publication/d-ind-ict_mdd-2023-1/.
7. Что такое телематика? <https://www.retail.ru/rbc/chto-takoe-telematika>.

БИОЛОГИЯ

МРНТИ: 571.27:615.37. 578.831.11

**ОПТИМИЗАЦИЯ ПАРАМЕТРОВ ИНАКТИВАЦИИ
ВИРУСА БОЛЕЗНИ НЬЮКАСЛА**

¹Мырзахметов Елдос Туребаевич

М.Н.С.

²Сазыкулова Гульбайра Джолдошбековна

к. б. н., доцент

¹Асанжанова Нурика Нарынбековна,

кандидат медицинских наук

¹Кыдырбаев Жайлаубай

кандидат ветеринарных наук, профессор

¹Рыскельдинова Шолпан Жанбырбаевна

магистр биологических наук

¹Кожамкулов Еркен Муратханович

магистр биологических наук

¹Майлыбаева Айгерим Мухаметалиевна

магистр ветеринарных наук

¹Сагимбаева Айгерим Манасовна

магистр технических наук

¹Акмырзаев Нурлан Жарылкасынулы

магистр ветеринарных наук

**НЬЮКАСЛ ООРУСУНУН ВИРУСУНУН ИНАКТИВАЦИЯСЫНЫН
ПАРАМЕТРЛЕРИН ОПТИМАЛДАШТЫРУУ**

Мырзахметов Елдос Туребаевич

кенже илимий кызматкер

Сазыкулова Гульбайра Джолдошбековна

биология илимдеринин кандидаты, доцент

Асанжанова Нурика Нарынбековна,

медицина илимдеринин кандидаты

Кыдырбаев Жайлаубай

ветеринария илимдеринин кандидаты, профессор

Рыскельдинова Шолпан Жанбырбаевна

биология илимдеринин магистри

Кожамкулов Еркен Муратханович

биология илимдеринин магистри

Майлыбаева Айгерим Мухаметалиевна

ветеринария илимдеринин магистри

Сагимбаева Айгерим Манасовна
техника илимдеринин магистри
Акмырзаев Нурлан Жарылкасынулы
ветеринария илимдеринин магистри

OPTIMIZATION OF INACTIVATION PARAMETERS NEWCASTLE DISEASE VIRUS

Myrzakhmetov Yeldos Turebaevich
junior research assistant
Sazykulova Gulbaira Djoldoshbekovna
candidate of biological sciences, docent
Assanzhanova Nurika Narynbekovna
candidate of medical sciences
Kydyrbaev Zhailaubay
candidate of veterinary sciences, professor
Ryskeldinova Sholpan Zhanbyrbaevna
master of biological sciences
Kozhamkulov Erken Muratkhanovich
master of biological sciences
Mailybayeva Aigerim Mukhametalievna
master of veterinary sciences
Sagymbayeva Aigerim Manasovna
master of technical sciences
Akmyrzayev Nurlan Zharylkhasynuly
master of veterinary sciences

¹Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного ведения «Научно-исследовательский институт проблем биологической безопасности» МЗ РК, 080409, пгт. Гвардейский, Жамбылская обл., Казахстан

²Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева

Аннотация. В данной статье представлены результаты сравнительного анализа инактивации вируса болезни Ньюкасла формальдегидом, димером этиленimina и β-пропиолактоном. В ходе исследования установлено, что формальдегид является наиболее эффективным инактивантом для вируса болезни Ньюкасла по сравнению с другими инактивантами. Формальдегид, в конечной концентрации 0,05%, полностью теряет свою инфекционную активность в течение 14 ч. при определенных условиях обработки. Эти условия включают поддержание температуры около $37 \pm 0,5$ °C и поддержание pH реакционной среды в диапазоне от 7,2 до 7,6.

Ключевые слова: вирус болезни Ньюкасла, инактивация, β-пропиолактон, формальдегид, димер этиленimina.

Аннотация. Бул макалада формальдегид, этиленимдин димер жана β-пропиолактон аркылуу Ньюкасл оорусунун вирусун инактивациялоону салыштырып изилдөөнүн натыйжалары берилген. Изилдөө формальдегид башка инактиванттарга салыштырмалуу Ньюкасл оорусунун вирусу үчүн эң эффективдүү инактиватор экени аныкталган. Формальдегид, 0,05% акыркы концентрациясында, белгилүү бир

иштетүү шарттарында 14 сааттын ичинде инфекциялык активдүүлүгүн толугу менен жоготот. Бул шарттарга $37 \pm 0,5$ °C тегерегинде температураны сактоо жана 7,2 7,6 диапазонунда реакция чөйрөнүн рН сактоо кирет.

Негизги сөздөр: Ньюкасл оорусунун вирусы, инактивация, формальдегид, этиленимин димер, β -пропиолактон.

Abstract. This article presents the results of a comparative study of the inactivation of the Newcastle disease virus by formaldehyde, ethylenimine dimer and β -propiolactone. The study found that formaldehyde is the most effective inactivant for the Newcastle disease virus compared to other inactivants. Formaldehyde, at a final concentration of 0.05%, completely loses its infectious activity within 14 hours under certain processing conditions. These conditions include maintaining the temperature around 37 ± 0.5 °C and maintaining the pH of the reaction medium in the range of 7.2 to 7.6.

Key words: Newcastle disease virus, inactivation, β -propiolactone, formaldehyde, dimerethylenimine.

Введение

Болезнь Ньюкасла (БН) – высоко контагиозное инфекционное заболевание кур и других домашних и диких птиц. Она является проблемой не только безопасности пищевых продуктов, это мировая проблема, способная вызывать разрушительное заболевание у домашних птиц с огромными социальными и экономическими последствиями. Болезнь Ньюкасла проявляется как острое респираторное заболевание с преобладающей клинической формой депрессии, нервных расстройств или диареи [1].

Согласно данным МЭБ в последние годы вспышки БН были отмечены в разных странах, в том числе в промышленно развитых. Так, в 2022 году болезнь зарегистрирована в Израиле, Боливии, России, Румынии, Турции и Швейцарии, в 2023 году в Польше [2, 3]. В том числе и в Казахстане эпизоотическая ситуация по БН остаётся напряжённой: каждый год регистрируются новые очаги заболевания, болезнь регистрируется как в ранее неблагополучных пунктах, так и в новых. Согласно официальным данным министерства сельского хозяйства Республики Казахстан (МСХ РК), в 2018-2023 гг. болезнь зарегистрирована в Северо-Казахстанской, Карагандинской областях [4, 5]. Сохраняется постоянная угроза за-

носа вируса на территорию страны перелетными птицами.

Основным методом борьбы с БН считается вакцинация. В настоящее время в разных странах разработаны технологии приготовления и применения живых и инактивированных вакцин против болезни Ньюкасла [6-9]. Согласно научным данным [10], на многих птицефабриках применение живых вакцин чередуется с использованием инактивированных вакцин для достижения максимальной эффективности в борьбе с возбудителями заболеваний.

На сегодняшний день в Казахстане разработаны и применяются технологии изготовления живых вакцин против болезни Ньюкасла из штаммов «Ла-Сота», «Н», «Бор-74 ВГНКИ» [11, 12], а технология изготовления инактивированных вакцин против данной болезни птиц до сих пор остается на этапе разработки.

Важным условием разработки эффективных инактивированных вакцин является количество и качество вирусного антигена, выбор инактиванта и оптимальных условий инактивации, позволяющих полностью лишить вирулентности вируса при максимальном сохранении его антигенной активности. Способы инактивации вируса оказывают решающее влияние на иммуногенность вакцины.

Таким образом, поиск и использование надежных методов инактивации являются ключевым аспектом в разработке инактивированных вакцин. Исходя из этого, целью данной работы является определение оптимального условия для инактивации вирусного антигена для получения эффективной инактивированной вакцины против болезни Ньюкасла.

Материалы и методы

Вирус

Объектом исследования были штаммы «Ла-Сота» и «Н» вируса болезни Ньюкасла, с исходными инфекционными активностями $9,70 \pm 0,14 \lg \text{ЭИД}_{50}/\text{см}^3$ и $8,95 \pm 0,14 \lg \text{ЭИД}_{50}/\text{см}^3$, соответственно, выращенных культивированием в 10-12 суточных развивающихся куриных эмбрионах (РКЭ).

Культивирование вируса болезни Ньюкасла в РКЭ

Культивирование вирусного материала осуществлялось в 10-12 суточных РКЭ. Титр вируса определялся с использованием метода Рида-Менча и выражался в $\lg \text{ЭИД}_{50}/\text{см}^3$ [13]. Для определения наличия гемагглютининов использовался микрометод реакции гемагглютинации (РГА) с применением 1 % эритроцитов петуха [14].

Выбор эффективного инактиванта и определение оптимального регламента инактивации вируса БН

По результатам анализа литературы, нами в качестве наиболее перспективных и эффективных инактивантов для штаммов «Ла-Сота» и «Н» вируса БН выбраны формальдегид (Ф) [15], димер этиленмина (ДЭИ) [16] и β -пропиолактон (БПЛ) [15]. Каждый из этих инактивантов имеет свои преимущества и может использоваться при инактивации вируса БН в зависимости от требуемых целей исследования или применения.

Согласно доступным литературным данным, были выбраны следующие действующие концентрации: 0,05 % и 0,1 %

для Ф, 0,2 %, 0,3 % и 0,4 % ДЭИ, а также 0,025 % и 0,05 % БПЛ.

Во время инактивации пробы перемешивались каждые 2 часа в течение всего периода инактивации, и для нейтрализации действия инактиванта в каждую пробу добавляли тиосульфат натрия до конечной концентрации 0,25 %. Определение остаточной инфекционной активности вируса проводилось с использованием [13].

Оценка антигенных свойств инактивированного вируса

Для проведения иммунизации птиц была использована полностью инактивированная вирусная суспензия ВБН. После однократной иммунизации, через 16 сут., у цыплят была отобрана кровь для определения уровня накопления антигенов в РТГА [17].

Контроль авирулентности на РКЭ

Для оценки наличия остаточной вирулентности заражали эмбрионы (объемом $0,2 \text{ см}^3$) инактивированной суспензией, с последующим инкубированием в течение 72 ч., и в аллантоисной жидкости после каждого пассажа определяли наличие гемагглютининов в РГА [17].

Результаты и обсуждение

Инактивация вирусов в процессе производства вакцин является важным этапом, который обеспечивает безопасность и эффективность вакцины. При определении параметров инактивации необходимо обратить внимание на такие ключевые факторы, как температура, продолжительность инактивации, pH реакционной среды и концентрация инактиванта.

Инактивация вируса БН формальдегидом

Для определения оптимального времени инактивации штаммов «Ла-Сота» и «Н» вируса БН растворами формальдегида с действующими концентрациями 0,05 % и 0,1 % при температуре $37 \pm 0,5 \text{ }^\circ\text{C}$ был проведен ряд экспериментов, результаты которых представлены на рисунке 1.

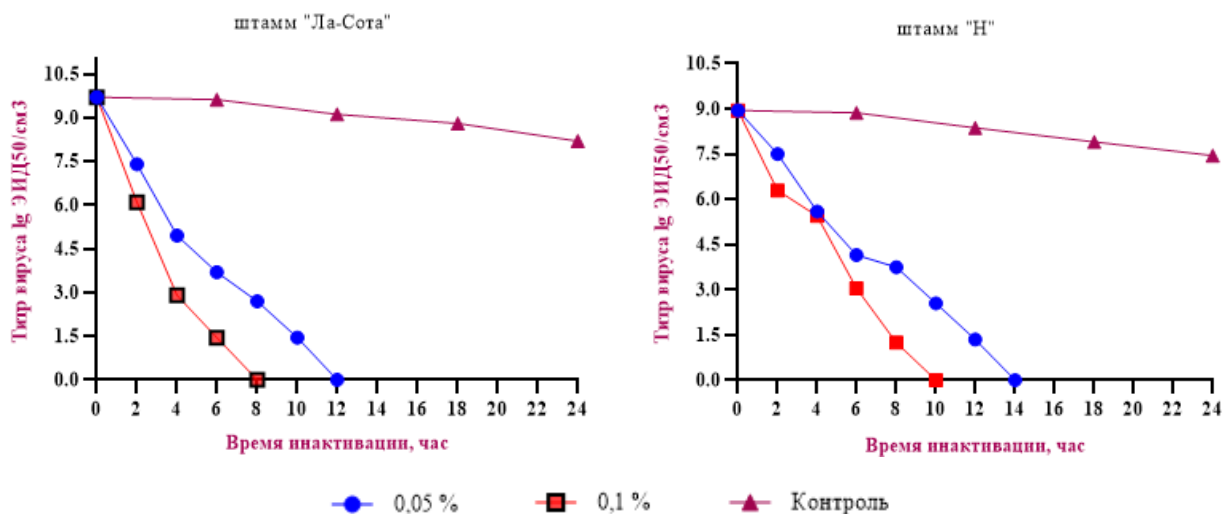

Рис. 1. Кинетика вируса БН с формальдегидом в зависимости от времени инаktivации

Результаты представленные на рис. 1, указывают, что вирус БН, присутствующий в штаммах «Ла-Сота» и «Н», полностью теряет свою инфекционную активность при обработке формальдегидом в концентрации 0,05% через 14 ч., а при 0,1% через 8 ч. при одинаковых условиях реакционной среды, достигающей 37 °С. Результаты показали, что оптимальными параметрами инаktivации формальдегидом штаммов «Ла-Сота» и «Н» считается конечная концентрация 0,05 % инаktivанта при рН реакционной

среды 7,2-7,6. При данных условиях потеря инфекционной активности вируса происходила через 14 ч., при этом гемагглютинирующая активность вируса на протяжении всего периода оставалась на исходном уровне.

Инаktivация вируса БН димер этиленмином

В дальнейших исследованиях для инаktivации вирус БН использовали ДЭИ в его конечных концентрациях 0,2 %, 0,3 % и 0,4 % при температуре 37 ± 0,5 °С (рис. 2).

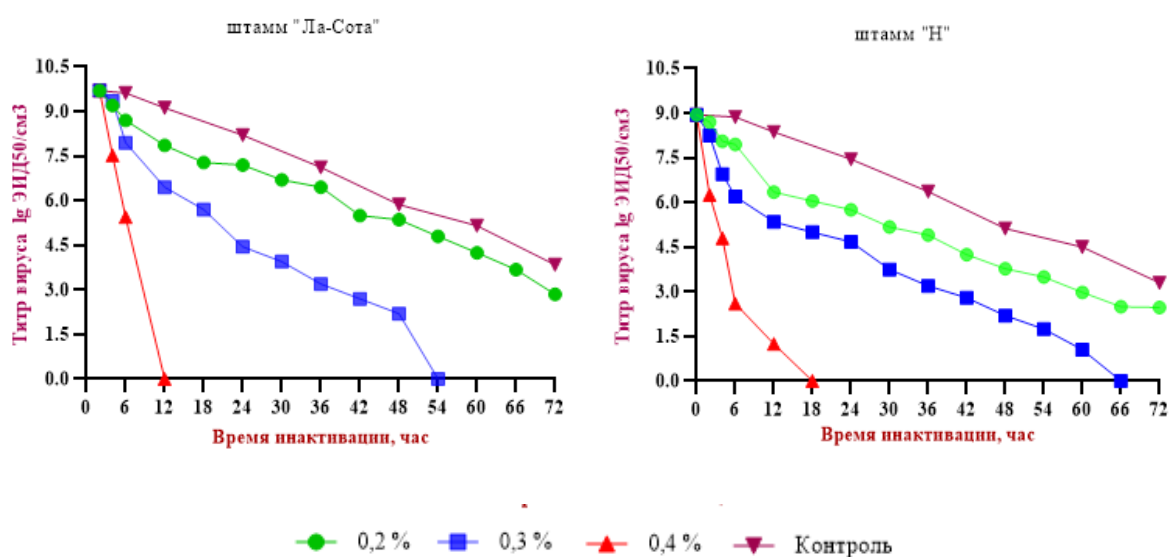

Рис. 2. Кинетика инаktivации вируса БН с ДЭИ в зависимости от времени инаktivации

Исследование, проведенное с использованием димера этиленimina, показало, что константа скорости инактивации вируса БН значительно зависит от его концентрации. Так, при концентрации 0,3 % скорость инактивации по штамму «Н» составила 66 ч., а штамма «Ла-Сота» - 54 ч. Приравнительно высокой концентрации - 0,4 %, время, необходимое для инактивации, сократилось до 18 и 12 часов.

Однако, при концентрации 0,2 % вирус БН не инактивировался даже после 72 часов. Эти результаты свидетельствуют о важности правильного подбо-

ра концентрации димера этиленimina при борьбе с данным вирусом. Исходя из вышеперечисленных результатов оптимальными по времени инактивации штаммов «Ла-Сота» и «Н» ДЭИ считается конечная концентрация 0,4 % ДЭИ при рН реакционной среды 7,2-7,6, при котором потеря инфекционной активности вируса происходит через 18 и 12 часов, сохраняя свою гемагглютинирующую активность на исходном уровне.

Инактивация вируса БН β -пропиолактоном

Далее определяли инактивирующее действие БПЛ на вирус БН в конечных концентрациях 0,025 % и 0,05 % (рис. 3).

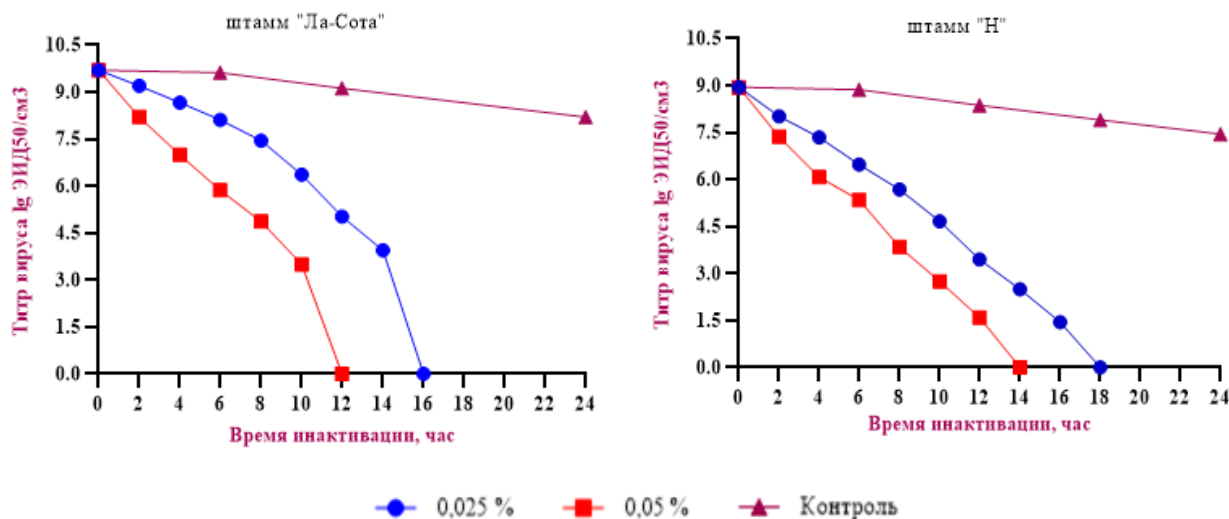

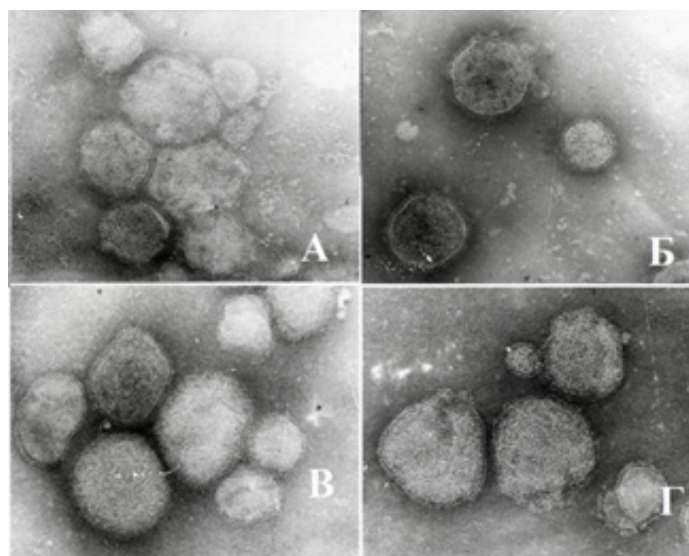
Рис. 3. Кинетика инактивации вируса БН с БПЛ в зависимости от времени инактивации

Согласно результатам исследования (рисунок 3), полная потеря инфекционной активности вируса БН штаммов «Ла-Сота» и «Н» при использовании БПЛ в конечных концентрациях 0,025 % и 0,05 % происходит через 18 и 12 ч., соответственно, активность на протяжении всего периода остается на исходном уровне. Оптимальными параметрами инактивации штаммов «Ла-Сота» и «Н»

БПЛ считается конечная концентрация инактиванта 0,025 %.

Морфология и антигенная активность вируса БН

Пробы, содержащие нативные и инактивированные оптимальные растворы Ф (0,05%), а также ДЭИ (0,4%) и БПЛ (0,025%) биоматериалы были подвергнуты электронно-микроскопическому анализу, результаты которых представлены на рисунке 4.

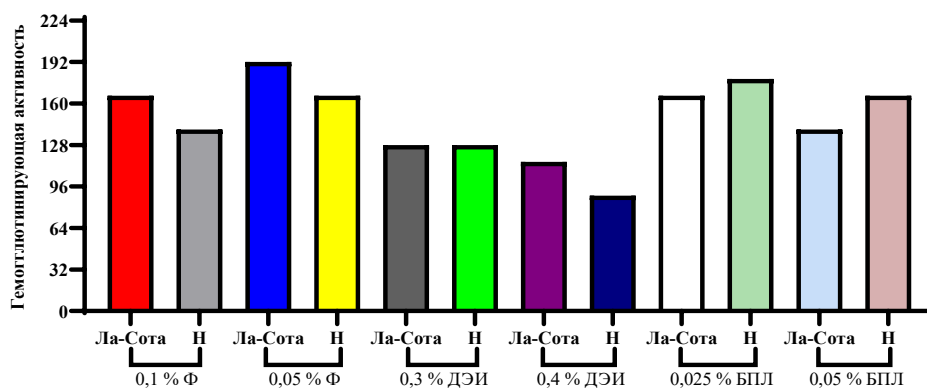

Рис. 4. Вирусы болезни Ньюкасла (электронная микроскопия).
Увеличение $\times 100\ 000$.
(А – нативный материал; Б – инактивированный 0,05 % Ф;
В – инактивированный 0,025 % БПЛ; Г – инактивированный 0,4 % ДЭИ)

Образцы вирусов, представленные на рисунке 4, показали, что все указанные инактивированные биоматериалы сохраняют свои структурные целостности и антигенные свойства одинаково с нативным образцом, при этом оптимально инактивируются и обезвреживаются вирусы БН.

Оценка антигенных свойств инактивированного вируса

В ходе исследования была проведена оценка антигенной активности инактивированной вирусной суспензии БН у однократно привитых цыплят через 16 сут. после иммунизации. Для этого мы отобрали сыворотку крови и определили уровень накопления антител в РТГА. Полученные результаты представлены на рис. 5.

Рис. 5. Уровень накопления антител в РТГА у привитых цыплят через 16 сут.

Представленные данные на рис. 5 показывают, что после введения инактивированной вирусной суспензий БН при разных концентрациях инактиваторов у привитых птиц на 16 сут. было обнаружено наличие антител к вирусу БН в сыворотках крови со среднегеометрическим титром (СГТ), $\geq 1:89$ в РТГА. Это свидетельствует о том, что исследуемые инактивированные суспензии являются антигенно активными, которые согласуются с данными [18].

Контроль авирулентности на РКЭ

При оценке наличия остаточной вирулентности, все зараженные РКЭ после третьего пассажа оставались здоровыми и неизменными. Кроме того, в аллантоисной жидкости РКЭ не обнаруживались гемагглютинирующие элементы. При сравнении с аналогичными исследованиями [7], результаты показывают, что исследуемые образцы авирулентны и не уступают по эффективности.

По проведенному анализу данных выяснилось, что инактивация при присутствии Ф происходит раньше на 40 - 52 ч., чем с ДЭИ. А в свою очередь, сравнение Ф с БПЛ показало, что разница во времени их инактивирующих свойств незначительна, тем не менее, Ф является легко доступным и относительно дешевым вариантом по сравнению с другими инактивантами.

Согласно научным источникам, Ф считается широко распространенным веществом, эффективно применяемым для инактивации вирусов. Его механизм действия заключается в его химической реакции с белками и нуклеиновыми кис-

лотами, что приводит к полной нейтрализации и инактивации вирусов. Таким образом, использование формальдегида в качестве инактиванта представляет собой особый интерес [19, 20].

Заключение

В результате проведенных исследований было установлено, что для инактивации вируса БН из штаммов «Ла-Сота» и «Н» и в дальнейшем их использовании при производстве вакцин оптимальным инактивантом считается формальдегид в конечной концентрации 0,05 %, который полностью теряет свою инфекционную активность в течение 14 ч., при поддержании температуры около $37 \pm 0,5$ °С и поддержании pH реакционной среды в диапазоне от 7,2 до 7,6.

Благодарность

Авторы выражают благодарность сотрудникам лабораторий «Профилактика инфекционных болезней» и «Молекулярная биология и геномная инженерия» за оказанную помощь при выполнении научно-исследовательской работы по теме статьи.

Финансирование

Работа выполнена в рамках НТП «Биологическая безопасность Республики Казахстан: оценка угроз, научно-технические основы их предупреждения и ликвидации». В НИИПББ был реализован проект по разработке и внедрению инактивированной вакцины против болезни Ньюкасла и инактивированной ассоциированной вакцины против болезни Ньюкасла и гриппа птиц.

Конфликт интересов

Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Литература:

1. OIE. Weekly Disease Information. Available at: http://www.oie.int/wahis_2/public/wahid.php/Diseaseinformation/WI
2. Официальные данные Всемирной организации здравоохранения животных (ВОЗЖ) Ветеринария и жизнь 2022 <https://vetandlife.ru/sobytiya/vspyshku-bolezni-njukasla-zaregistririvali-v-shvejcarii/>

3. Официальные данные Всемирной организации здравоохранения животных (ВОЗЖ) Ветеринария и жизнь 2023 <https://vetandlife.ru/sobytiya/na-polskih-pticefabrikah-zaregistrirovana-bolezn-njukasla/>
4. Официальные данные министерства сельского хозяйства Республики Казахстан <https://agronews.com/kz/ru/news/breaking-news/2023-11-01/53072>
5. Карантин из-за вспышки болезни Ньюкасла; 2023. Available at: <https://eldala.kz/novosti/zhivotnovodstvo/16266-bolezn-nyukasla-sredi-pticy-vuyavlena-v-karagandinskoy-oblasti>
6. Фролов С.В., Мороз Н.В., Чвала И.А., Ирза В.Н. Эффективность вакцин против Ньюкаслской болезни производства ФГБУ «ВНИИЗЖ» в отношении актуальных вирусов VII генотипа // Ветеринария сегодня. – 2021. - №1. – С. 36-51
7. Jing Zh., Huiming Y., Hongjun X., Zengbin Ma & Guozhong Zhang // Efficacy of an inactivated bivalent vaccine against the prevalent strains of Newcastle disease and H9N2 avian influenza // National Library of Medicine. – 2017 - №14. – P. 56
8. Садовников Н.В., Кондратьев Р.Б. Биологическая оценка качества промышленной вакцины против болезни Ньюкасла // Аграрный вестник Урала. – 2010. – №1. – С. 58-60
9. Кондратьев Р.Б. Иммуногенность промышленной вакцины против болезни Ньюкасла // Ветеринария Кубани. – 2009. – №5. – С. 1-2
10. Sanders B., Koldijk M., Schuitemaker H. Inactivated viral vaccines // Vaccine Analysis: Strategies, Principles, and Control // Berlin, Heidelberg; Springer. – 2015.- №2. – P. 45-80
11. Кыдырбаев Ж., Асанжанова Н.Н., Рыскелдинова Ш.Ж., Кожамкулов Е.М., Кулбеков Е.К., Мырзахметов Е.Т., Турсынова Ж.А., Акмырзаев Н.Ж. Аprobационные испытания вакцины против болезни Ньюкасла из штамма Ла-Сота // Биобезопасность и биотехнология. – 2022. - №9. – С. 34-43
12. Асанжанова Н.Н., Кыдырбаев Ж., Рыскелдинова Ш.Ж., Кожамкулов Е.М., Акмырзаев Н.Ж., Мырзахметов Е. Т. Аprobационные испытания вакцины против болезни Ньюкасла из штамма «Н» // Известия НАН КР. – 2023. - №2. – С. 51-57
13. Reed L.J, Muench H. 1938. A simple method of estimating fifty percent endpoints // Am J Hyg. – 1938. - №27. – P. 493-497
14. King D.J. Evaluation of different methods of inactivation of Newcastle disease virus and avian influenza virus in egg fluids and serum // Avian. Dis. – 1991. - №35. – P. 505
15. Yi-Min Sh., Keding Ch., Farnsworth A., Xuguang L, Terry D.C. Surface modifications of influenza proteins upon virus inactivation by β -propiolactone // Proteomics. – 2013. - № 23-24. – P. 35-47
16. Еремец Н.К., Еремец В.И., Самуйленко А.Я., Бобровская И.В., Матвеева И.Н., Еремец О.В. Изыскание эффективных инактивантов при производстве противовирусных вакцин // Ветеринария. – 2009. - №3. – С. 692
17. Методические указания по определению уровня антител к вирусу Ньюкаслской болезни в реакции торможения гемагглютинации (РТГА) // Болезни птиц. – 1997. - №13. – С.448-453.
18. Alexander D.J. Newcastle disease and other avian paramyxoviruses // Rev. Sci. Tech. – 2000. - №19. – С. 12-31
19. Garnier R., Rousselin X., Rosenberg N. Formaldehyde toxicity – A review. // Inst. Nat. Rech. Stcur. – 1989. - №134. – P. 63-85
20. Gard S., Lycke E. Inactivation of poliovirus by formaldehyde; analysis of inactivation curves // Arch. Gesamte. Virusforsch. – 1957. - №7. – P. 471-482.

УДК 582.2(875.2)

ОБЗОР ПЕРОНОСПОРОВЫХ ГРИБОВ КЫРГЫЗСТАНА

Бавланкулова Канаим Джумаковна

к. б. н., зав. лаб.

Мосолова Светлана Николаевна

к. б. н., стар. науч. сотр.,

КЫРГЫЗСТАНДЫН ПЕРОНОСПОРА КОЗУ КАРЫНДАРЫН КАРАП ЧЫГУУ

Бавланкулова Канаим Джумаковна

б.и.к., лаб. бөлүм башчысы

Мосолова Светлана Николаевна

б.и.к., башкы илимий кызматкер,

миколог. жана фитопат. лаб.,

OVERVIEW OF PERONOSPOROUS FUNGI OF KYRGYZSTAN

Bavlankulova Kanaim Dzhumakanovna

candidate of biology, head of laboratory

Mosolova Svetlana Nikolaevna

candidate of biology, senior researcher,

laboratory of mycology and phytopathology

*Институт Биологии НАН КР
КР УИАнын Биология Институту
Institute of Biology NAS KR*

Аннотация. В статье проведен обзор грибов порядка Peronosporales Кыргызстана. Представлен список грибов с питающими растениями. В настоящее время на территории Республики зарегистрировано 106 видов представителей из 8 родов 1 семейства. Данные грибы являются паразитами растений и зарегистрированы на 137 видах растений из 104 родов 27 семейств. Три вида впервые отмечены для Республики; *Peronospora oerteliana* J.G. Kühn.- на *Anagallis* sp., *Peronospora vvedenskyi* Golovin- на *Euclidium syriacum* (L.) W.T. Aiton., *Pseudoperonospora urticae* urticae (Lib.) E.S. Salmon & Ware - на *Urtica dioica* L.

Ключевые слова: грибы, вид, род, порядок, питающее растение, паразит.

Аннотация. Макалада Кыргызстандын Peronosporales катарынын козу карындарына баяндама берилген. Азыктандыруучу өсүмдүктөр менен козу карындардын тизмеси келтирилген. Учурда республиканын аймагында 1 тукумдун 8 уруусунун 106 түрү катталган. Бул козу карындар өсүмдүк мителери болуп саналат жана 27 тукумдагы 104 уруунун 137 түрүндө катталган. Республика боюнча биринчи жолу үч түрү *Peronospora oerteliana* J.G. Kühn.- *Anagallis* sp., *Peronospora vvedenskyi* Golovin- *Euclidium syriacum* (L.) W.T. Aiton., *Pseudoperonospora urticae* urticae (Lib.) E.S. Salmon & Ware - *Urtica dioica* L. катталган.

Негизги сөздөр: козу карындар, катар, тукум, түр, азыктандыруучу өсүмдүк, мите.

Abstract. The article gives an overview of Peronosporales fungi of Kyrgyzstan. The list of fungi with feeding plants is presented. At present, 106 species of representatives from 8 genera of 1 family are registered on the territory of the Republic. These fungi are plant parasites and are registered on 137 species of plants from 104 genera of 27 families. Three species were recorded for the first time for the Republic; *Peronospora oerteliana* J.G. Kühn - on *Anagallis* sp., *Peronospora vvedenskyi* Golovin - on *Euclidium syriacum* (L.) W.T. Aiton. Aiton., *Pseudoperonospora urticae* (Lib.) E.S. Salmon & Ware - on *Urtica dioica* L.

Key words: mushrooms, species, genus, order, nourishing plant, parasite.

Порядок Пероноспоровые (Peronosporales) – самый большой порядок в классе Оомицеты. Насчитывает более 500 видов разнообразных по экологии: водных и наземных, паразитов и сапрофитов. Преобладают паразиты высших растений. Пероноспоровые грибы на территории Кыргызстана изучались многими авторами. В работе А.Г. Поспелова [1] и др. отмечены 52 вида из 6 родов: *Albugo* 9, *Sclerospora* 2, *Plasmopara* 4, *Bremia* 1, *Peronospora* 34, *Pseudoperonospora* 2. А.А. Домашова [2] по хребту Терской Ала-Тоо выявила 39 видов: 19 - в поясе предгорий, 25 - на побережье, 25 - в поясе еловых лесов, в высокогорьях - 3. Для юго-западной части Центрального Тянь-Шаня Н.А. Гамалицкая [3] отметила 31 вид. Виды этого порядка больше распространены в поясе елового леса под пологом или на лесных полянах, или в других поясах, в поймах рек, в ущельях.

Согласно данным С. Н. Мосоловой [4] семейство Peronosporaceae в урочищах Татыр и Чон-Курчак Киргизского хребта представлено 9 видами: *Plasmopara* -2, *Peronospora* 7, два из которых: *Plasmopara pussilla* (d By.) Schroet. и *Plasmopara aegopodi* (Casp.) Trott. вызывают массовое поражение на высокотравных и субальпийских лугах. В степном поясе в мае-июне отмечены 4 вида, в июле они исчезают и вновь появляются в конце лета-осенью. Два из них спорадически появляются во влажные годы, но вызывают сильное поражение: *Peronospora ranunculi* Gaudem и *P. swinglei* Ell. et Kell.

С. Л. Приходько [5] в бассейне реки Ала-Арча зарегистрировано 36 видов: в долине 33 вида, в среднегорье 6, в вы-

сокогорье -2. Массовое развитие данных грибов отмечено в долине в апреле-мае, но к концу лета затухает и возобновляется в октябре-ноябре. Несколько видов развивается в течение всего лета на многолетних растениях у воды.

Л. П. Орлова изучала вертикальное распределение и экологию пероноспоровых грибов. По ее данным (1992) в низкогорье отмечены 55 видов, в среднегорье распространены – 42 и в высокогорье – 11, из них в альпийском поясе 7. Наиболее благоприятный период для развития пероноспоровых грибов с мая по август: в V- 48 видов, VI- 68, VII – 39, VIII – 29, в IV и IX по 6. Наиболее раннее появление пероноспоровых грибов отмечено в Чуйской долине. Здесь *Peronospora schachtii* Fuckel на сахарной свекле появляется в марте и развивается до осени (до снега). В апреле также появляется *P. aestivalis* Syd.- на люцерне до наступления высоких температур. Бавланкулова К.Д. [6] для Таласской долины отметила 13 видов, для Туркестанского хребта 3 вида.

В 2015 г. был опубликован Кадастр генетического фонда Кыргызстана [8], где порядок Peronosporales включает 144 вида из 8 родов, 4 семейств. Нами была проведена ревизия этого порядка. По новой классификации роды *Albugo* и *Pythium* выделены в отдельные порядки Albuginales и Pythiales. По результатам работы с гербарным материалом, литературными источниками и собственными данными в настоящее время грибы порядка Peronosporales включают 108 видов из 10 родов 1 семейства (таб. 1).

Самый распространенный и большой роды *Peronospora* представлен 70 вида-

Таблица 1. - Состав микромицетов порядка Peronosporales

Семейство	Род	Количество видов
<u>Peronosporaceae</u>	<i>Sclerospora</i>	2
	<i>Phytophthora</i>	4
	<i>Plasmopara</i>	11
	<i>Plasmoverna</i>	2
	<i>Pseudoperonospora</i>	3
	<i>Hyaloperonospora</i>	11
	<i>Perofascia</i>	1
	<i>Paraperonospora</i>	2
	<i>Peronospora</i>	70
	<i>Bremia</i>	1
	Итого	108

ми грибов, *Hyaloperonospora* - 11 и *Plasmopara* - 11, *Phytophthora* - 4. Остальные роды представлены единичными видами. Новыми для Кыргызстана являются *Peronospora oerteliana* J.G. Kühn.- на *Anagallis* sp., *Peronospora vvedenskyi* Golovin - на *Euclidium syriacum* (L.) W.T. Aiton., *Pseudoperonospora urticae* (Lib.) E.S. Salmon & Ware - на *Urtica dioica* L. Широко распространен и наиболее вредоносным в республике является пероноспороз люцерны *Peronospora aestivalis*. Гриб ежегодно сильно поражает люцерну первого укоса по всей республике, особенно в годы с влажной весной. Очень важное значение имеют представители рода *Phytophthora* вызывающие болезни многих хозяйственно-важных культур.

Пероноспороз лука (*Peronospora destructor* (Berk.) Casp. ex Berk.) отмечен во всех районах возделывания лука. Болезнь развивается в основном на листьях до сбора урожая, но проникает и в луковицы.

В Ошской области в Араванском и Карасуйском районах отмечается заболевание милдью винограда (*Plasmopara viticola* (Berk. & M.A. Curtis) Berl. & De Toni).

В Чуйской долине при возделывании сахарной свеклы существенный вред приносит возбудитель пероноспороза (*P. schachtii*). Болезнью поражались свекла первого года жизни (фабричная) и маточная, безвысадочная. Ниже представлен чек-лист пероноспорозовых грибов с питающими растениями.

Отдел Oomycota
Порядок Peronosporales
Семейство Peronosporaceae

Род *Sclerospora*

1. *S. graminicola* (Sacc.) Schröt. - на *Setaria viridis* (L.) P. Beauv., *S. italica* (L.) P. Beauv.
2. *S. macrospora* Sacc. - на *Agropyron repens* (L.) P. Beauv.

Род *Phytophthora*

3. *P. cactorum* (Lebert & Cohn) J. Schröt. - на *Rosa canina* L., *Junglas regia* L., *Acer turcestanica* Pax., *Rhamnus catharica* L.
4. *P. citricola* Sawada - на *Junglas regia* L.
P. infestans (Mont.) de Bary - на *Solanum tuberosum* L.
P. megasperma Drechsler - *Junglas regia* L.

Род *Plasmopara*

5. *P. angustiterminalis* Novot. - на *Xanthium strumarium* L.
6. *P. asterea* Novot. (syn. *Plasmopara galatellae* (Novot.) - на *Aster alpinus* L., *Galatella punctata* (Waldst. & Kit.) Nees
7. *P. densa* (Rabenh.) J. Schröt. - на *Rhynanthus songaricus* (Sterneck) B. Fedtsch.
8. *P. geranii-pratensis* Fr. et O. Savul. - на *Geranium pratense* L.
9. *P. halstedii* (Farl.) Berl. et de T. (syn. *Plasmopara helianthi* Novot.) - на *Artemisia dracunculus* L., *A. vulgaris* L., *Helianthus* sp., *Galatella* sp.
10. *P. laserpitii* (Wartenw) Fr. Savul. et Rayss. - на *Antriscus sylvestris* (L.) Hoffm.
11. *P. nivea* (Unger) J. Schröt. - на *Antriscus* sp.
12. *P. obducens* (J. Schröt.) J. Schröt. - на *Impatiens parviflora* DC.
13. *P. pusilla* (de Bary) J. Schröt. - на *Geranium pratense* L., *G. collinum* Stephan ex Willd.
14. *P. sii* Gapon. ex Thines - на *Sium sisoroides* DC.
15. *P. viticola* (Berk. et Curt.) Berl. et de T. - на *Vitis vinifera* L.

Род *Plasmoverna*

16. *P. pygmaea* (Unger) Constant., Voglmayr, Fatehi & Thines - на *Anemone petiolaris* Juz.
17. *P. anemones-ranunculoidis* (Sävul. & O. Sävil.) Constant., Voglmayr, Fatehi & Thines - на *Anemone petiolaris* Juz.

Род *Bremia*

18. *B. lactucae* Regel - на *Crepis sibirica* L., *Sonchus arvensis* L., *S. oleraceus* L., *S. palustris* L., *Cicerbita azurea* (Ledeb.) Beauverd

Род *Peronospora*

19. *P. aestivalis* Syd. - на *Medicago falcata* L., *M. lupulina* L., *M. sativa* L.
20. *P. agrestis* Gäum. - на *Veronica agrestis* L.
21. *P. alchemillae* Otth. - на *Alchimilla* sp.
22. *P. alyssi-calycini* Gäum. - на *Plantago major* L., *Meniocus linifolius* (Stephan ex Willd.) DC
23. *P. alta* Fuk. - на *Plantago major* L.
24. *P. arborescens* (Berk.) Casp. - на *Papaver croceum* Ledeb., *P. somniferum* L., *Plantago major* L.
25. *P. asperuginis* J. Schröt. - на *Papaver argemones* L., *Asperugo procumbens* L.
26. *P. astragalina* Syd. - на *Astragalus* sp.
27. *P. calotheca* DB. - на *Galium* sp.
28. *P. campestris* Gäum. - на *Arenaria* sp.
29. *P. chenopodii* Schlecht. - на *Chenopodium album* L.
30. *P. chorisporae* Gäum. - на *Chorispora tenella* (Pall.) DC.
31. *P. conglomerate* Fckl. - на *Geranium pratense* L., *G. transversale* (Kar. Et Kir.) Vved.
32. *P. conferta* (Ung.) Ung. - на *Cerastium davuricum* Fisch. ex Spreng.
33. *P. conringiae* Gäum. - *Conringiae* sp.
34. *P. consolydae* Lagerh. et Jacz. - на *Delphinium iliense* Huth.,
35. *P. corydalis* de Bary. - на *Corydalis gortschakovii* Svchrank.
36. *P. crustosa* (Fr.) Fr (syn. *Plasmopara angelicae* (Casp.) Trott., *P. aegopodii* (Casp.) Plas.) - на *Archangelica officinalis* Hoffm., *Anthriscus* sp., *Aegopodium alpestre* Ledeb.

37. *P. cyparissae* de Bary. – на *Euphorbia* sp.
 38. *P. desertorum* Jacz. – на *Alyssum desertorum* Staph.
 39. *P. destructor* (Berk.) Casp. ex Berk. (syn. *P. schleidenii* Ung) – на *Allium platyspathum* Schrenk., *A. cepa* L.
 40. *P. dipeltae* Jacz. – на *Astragalus turkestanus* Bunge
 41. *P. effusa* (Grev.) Rabenh. (syn. *Peronospora rummicis* Corda) – на *Rumex* sp., *R. acetosae* L.
P. eurotiae Kalymb. (syn. *Peronospora fruticulosa* (Pazij) Czer.) – на *Krascheninnikovia ceratoides* (L.) Gueldenst.
P. euclidi Savul et Rayss. – на *Euclidium syriacum* (L.) W.T. Aiton
P. farinosa (Fr.) Fr. (syn. *Peronospora minor* (Casp.) – на *Atriplex* sp.
P. fagopyri Elenev. – на *Beta vulgaris* L.
P. galii Fckl. – на *Galium verum* L.
P. galii very Gäum. – на *Galium pamiro-alaicum* Robed., *G. verum* L.
P. glaucii Lob – на *Glaucium squamigerum* Kar. et Kir.
P. goldbachiae Jacz. – на *Goldbachia laevigata* (M. Bieb.) DC.
P. grisea (Und.) Und. – на *Veronica spicata* L.
P. hiemalis Gäum. – на *Ranunculus acris* L.
P. holostei Casp. ex de Bary – на *Holostium umbellatum* L., *H. glutinosum* (M. Bieb.) Fisch. & C.A. Mey.
P. hyoscyami de Bary – на *Hyoscyamus niger* L.
P. kochiae Gäum. – на *Kochia prostrata* (L.) Schrad.
P. lallemantiae Kalymb. – на *Lallemantia royleana* (Benth.) Benth.
P. lamii A. Braun (syn. *Peronospora swinglei* Ellis & Kellerm) – на *Thymus* sp.
P. lathyri-humillis Benua – на *Lathyrus gmelinii* Fritsch.
P. lithospermi Gäum. – на *Lithospermum* sp.
P. littoralis Gäum. – на *Atriplex calotheca* (Rafn) Fr., *Chenopodium album* L.
P. malcolmiae Lob. – на *Strigonalla africana* L., *S. trichocarpa* (Boiss. & Buhse) Botsch.
P. melissiti Byzova & Dejeva – на *Melissitus* sp.
P. meliloti Syd. – на *Melilotus officinales* (L) Desr.
P. myosotidis de Bary. – на *Myosotis sylvatica* Ehrh. ex Hoffm.
P. nonneae Jacz. et Serg. – на *Nonnea caspica* (Willd.) G. Don.
P. oerteliana J.G. Kühn – на *Anagallis* sp.
P. oxytropidis Gäum – на *Oxytropis glabra* (Lam.) DC.
P. orobi Gaum. – на *Lathyrus gmelini* Fritsch.
P. pedicularis Palm. – на *Pedicularis korolkowii* Regel.
P. polygoni (Halst.) A. Fisch. – на *Polygonum aviculare* L.
P. polygoni-convolvuli A. Gust. – на *Fallopia convolvulus* (L.) Á. Löve
P. pospelovii Гапон. – на *Galatella dahurica* DC.
P. potentillae-reptantis Gäum – на *Potentilla supina* L.
P. ranunculi Gäum. – на *Ranunculus polyanthemos* L.
P. roemeriae Запром – на *Roemeria* sp.
P. rossica Gäum. – на *Lallemantia royleana* Benth
P. schachtii Fuckel – на *Beta* sp.
P. sparsa Berk (syn. *Peronospora rubi* Rabenh.) – на *Rubus caesius* L.
P. sanguisorbae Gäum. – на *Poterium sanguisorba* L.
P. viciae (Berk.) Casp., (syn. *Peronospora sepium* Gäum) – на *Vicia tenuifolia* Roth.
P. symbrii-officinalis Gäum. – на *Sisymbrium loeselii* L.
P. spinaciae Laub. – на *Spinacia tetrandra* Steven.
P. trigonellae Gäum. – на *Trigonella orthoceras* Kar. & Kir., *Melilotoides platycarpus* (L.) Soják
P. trifoliorum de Bary (syn. *Peronospora fulva* Syd.) – на *Lathyrus gmelinii* Fritsch.
P. tomentosa Fuckel – на *Cerastium davuricum* Fisch. ex Spreng.
P. variabilis Gäum. – на *Chenopodium album* L.

P. verbasci Gäum. – на *Verbascum son-garicum* Schrenk

P. verna Gäum. – на *Veronica arvensis* L.

P. ziziphorae Byzova – на *Ziziphora* sp.

42. *P. vvedenskyi* Golovin – на *Euclidium syriacum* (L.) W.T. Aiton

Род Paraperonospora

43. *P. tanacetii* (Gäum.) Constant. (syn. *Peronospora tanacetii* Gäum.) – на *Tanacetum vulgare* L.

44. *P. sulphurea* (Gäum.) Constant. (syn. *Peronospora sulfurea* Gaum.) – на *Artemisia dracunculus* L., *A. vulgaris* L.

Род Hyaloperonospora

45. *H. barbareae* (Gäum.) Göker, Riethm., Voglmayr, Weiss & Oberw. (syn. *Peronospora barbareae* Gaeum.) – на *Barbarea stricta* Anderz.

46. *H. arabidopsidis* (Gäum.) Göker, Riethm., Voglmayr, Weiss & Oberw. (syn. *Peronospora arabidopsidis* Gäum.) – на *Arabidopsis pumila* (Stephan ex Willd.) N. Busch

47. *H. brassicae* (Gäum.) Göker, Voglmayr, Riethm., Weiss & Oberw. (syn. *Peronospora brassicae* Gabm.) – на *Brassica juncea* (L.) Czern., *Sinapis* sp. *Eruca sativa* Mill.

48. *H. camelinae* (Gäum.) Göker, Voglmayr, Riethm., Weiss & Oberw., (syn. *Peronospora camelinae* Gäum.) – на *Camelina* sp., *C. sylvestris* Wallr.

49. *H. parasitica* (Pers.) Constant (syn. *Peronospora parasitica* (Pers.) Fr.) – на *Capsella-bersa pastoris* (L.) Medik

50. *H. isatidis* (Gäum.) Göker, Riethm., Voglmayr, Weiss & Oberw. (syn. *Peronospora*

isatidis Gäum.) – на *Isatis costata* C.A. Mey.

51. *H. thlaspeos-arvensis* (Gäum.) Göker, Riethm., Voglmayr, Weiss & Oberw. (syn. *Peronospora thlaspeos-arvensis* Gäum.) – на *Thlaspi arvense* L.

52. *H. sisymbrii-loeselii* (Gäum.) Göker, Riethm., Voglmayr, Weiss & Oberw. (syn. *Peronospora sisymbrii* Loselii Gaum.) – на *Sisymbrium loeselii* L.

53. *H. rorippae-islandicae* (Gäum.) Göker, Voglmayr & Oberw. (syn. *Peronospora rorippae-islandicae* Gäum.) – на *Nasturtium officinale* W.T. Aiton.

54. *H. tribulina* (Pass.) Constant., (syn. *Peronospora tribulina* Pass.) – на *Tribulus terrestris* L.

55. *H. parasitica* (Pers.) Constant. (syn. *Peronospora erysimi* Gaeum, *P. parasitica* (Pers. ex Fr.)) – на *Erysimum clausioides* Botsch. Et Vved., *E. hieracifolium* L., *Alysum turkestanicum* var. *desertorum* (Stapf) Botsch., *Capsella bursa-pastoris* (L.) Medic

Род Pseudoperonospora

56. *P. cubensis* (Berk. & M.A. Curtis) Rostovzev (syn. *Peronospora humuli* (Miy et Tak.) Skal., *Pseudoperonospora humuli* Wilson.) – на *Humulus lupulus* L.

57. *P. cannabina* Otth. – на *Cannabis sativa* L.

58. *P. urticae* (Lib.) E.S. Salmon & Ware – на *Urtica dioica* L.

Род Perofascia

59. *P. lepidii* (McAlpine) Constant. (syn. *Peronospora lepidii* (McAlp.) G.W. Wils.) – на *Cardaria draba* (L.) Desv., *Lepidium* sp., *Cardaria pubescens* (C.A. Mey.) Jarm.

Литература:

1. Поспелов А.Г., Запрометов Н.Г., Домашова А.А. Грибная флора Киргизской ССР. - Фрунзе, 1957. 128 с.
2. Домашова А.А. Микофлора хребта Терскей Ала-Тоо Киргизской ССР. - Фрунзе: Изд. АН Кирг. ССР. 1960. 241 с.
3. Гамалицкая Н.А. Микромицеты юго-западной части Центрального Тянь-Шаня. - Фрунзе: - Изд. АН Кирг. ССР. 1964. 172 с.
4. Мосолова С.Н., Приходько С.Л. Микромицеты дикорастущих травянистых растений бассейна реки Ала-Арча. - Бишкек: - Илим, 1991. 139 с.

5. Орлова Л.П. Высотное и сезонное распределение переноспоровых грибов Кыргызстана. // Сборник трудов «Биологические ресурсы Кыргызстана». - Бишкек: -Билим, 1992. - С. 46-51
6. Орлова Л.П., Мосолова С.Н. Микромицеты Таласской долины и закономерности их распределения.
7. Бавланкулова К. Д., Мосолова С. Н., Ганыбаева М. Р., Акматалиева Н. М. Первые сведения о микромицетах северного склона Туркестанского хребта // Микология и фитопатология. 2022. Т.56. № 2. С. 79-85. DOI: 10.31857/S0026364822020040
8. Бавланкулова К. Д., Мосолова С. Н., Корчубекова Т.А. Видовое разнообразие микромицетов Таласской долины Кыргызстана // Научное обозрение. Биологические науки. 2020. № 3. С.38-42. DOI: 10.17513/srbs.1193
9. Кадастр генетического фонда Кыргызстана. - Том 1. Ч.1. - Бишкек, 2015- 367 с.
10. Index Fungorum. [Электронный ресурс]. URL: <http://> (дата обращения: 20.02.2023)
11. Mycobank. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.mycobank.org> (дата обращения: 05. 02.2023)
12. Plantarium. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.plantarium.ru> (дата обращения: 10. 01.2023)

ЭКОНОМИКА

УДК 338.4

**СОСТОЯНИЕ ОТДЕЛЬНЫХ ОТРАСЛЕЙ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРА
ЭКОНОМИКИ, ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ**

Баетов Батыркул Исаевич

д. э.н., профессор

Джаманкулов Анаркан Самарович

к. э. н.,

Джунушалиев Туратбек Джунушалиевич

гл.н. с.

Джолоев Мирлан Кучшубекович.,

в.н.с., аспирант

Баимова Жазгуль Сулаймановна.,

ведущий научный сотрудник, аспирант

**ЭКОНОМИКАНЫН РЕАЛДУУ СЕКТОРУНУН
АЙРЫМ ТАРМАКТАРЫНЫН АБАЛЫ, КӨЙГӨЙЛӨРҮ
ЖАНА АЛАРДЫ ЧЕЧҮҮ ЖОЛДОРУ**

Баетов Батыркул Исаевич

э. и.к., профессор

Джаманкулов Анаркан Самарович

э.и.к.

Джунушалиев Туратбек Джунушалиевич

башкы илимий кызматкер

Джолоев Мирлан Кучшубекович.,

жетектөөчү илимий кызматкер, аспирант

Баимова Жазгуль Сулаймановна.,

жетектөөчү илимий кызматкер, аспирант

**STATE OF CERTAIN BRANCHES OF THE REAL SECTOR OF THE ECONOMY,
PROBLEMS AND SOLUTIONS**

Baetov Batyrkul Isayevich

doctor of economics, professor

Dzhamankulov Anarkan Samarovich

Ph. Economics,

Junushaliev Turatbek Junushalievich

chief scientist

Dzholoyev Mirlan Kuchshubekovich

leading researcher, postgraduate student

Baimova Zhazgul Sulaimanovna

leading researcher, postgraduate student

Научно-исследовательского института экономики при КЭУ им. М. Рыскулбекова

М.Рыскулбеков ат. КЭУнунун Экономика илимий- изилдөө институту

Scientific Research Institute of Economics of the M. Ryskulbekov KEU

Аннотация. Рассмотрены отдельные направления реального сектора экономики. В частности проанализированы, приоритетные отрасли реального сектора, такие как промышленность, сельское хозяйство, энергетика, туризм, отмечены проблемы и пути их решений.

Ключевые слова: основные факторы, индекс физического объема, темпы роста, торговые барьеры, логистика.

Аннотация. Экономиканын реалдуу секторунун айрым багыттары каралды. Атап айтканда, реалдуу сектордун өнөр жай, айыл чарба, энергетика, туризм сыяктуу артыкчылыктан тарамактары талданды, көйгөйлөр жана аларды чечүү жолдору белгиленди.

Негизги сөздөр: негизги факторлор, физикалык көлөмдүн индекси, өсүү темпи, соода тоскоолдуктары, логистика.

Abstract. Some directions of the real sector of the economy are considered. In particular, priority branches of the real sector are analyzed, such as: industry, agriculture, energy, tourism, problems and ways of their solutions are noted.

Key words: main factors, physical volume index, growth rate, trade barriers, logistics.

В современном мире реальный сектор экономики является одним из ключевых двигателей развития страны. Он включает в себя различные отрасли, такие как промышленность, сельское хозяйство, строительство и услуги.

Однако, несмотря на свой важный вклад в экономику, отрасли реального сектора сталкиваются с рядом проблем, которые затрудняют их развитие и эффективность. Одной из основных проблем является низкая производительность отраслей реального сектора. Это связано с устаревшими технологиями, неэффективными процессами производства и недостаточной автоматизацией. Низкая производительность снижает конкурентоспособность отраслей на мировом рынке и ограничивает их возможности для роста.

Также одной из значительных проблем является высокая зависимость от импорта. Многие отрасли реального сектора нуждаются в импорте сырья, комплектующих и технологий. Высокая зависимость от импорта также ограничивает развитие местной промышленности и снижает ее долю на мировом рынке.

Кроме того, отрасли реального сектора сталкиваются с экологическими про-

блемами. Недостаточное внимание к экологической устойчивости производства и использование устаревших технологий приводят к загрязнению окружающей среды и истощению природных ресурсов. Это создает угрозу для будущего развития отраслей и требует принятия мер для перехода к более экологически чистым и эффективным процессам производства.

Для решения этих проблем необходимо принять целенаправленные меры. Введение современных технологий и инноваций, повышение квалификации работников, развитие местных производственных мощностей и снижение зависимости от импорта — все это может способствовать улучшению состояния отраслей реального сектора. Кроме того, необходимо уделять больше внимания экологической устойчивости и развитию зеленой экономики.

Реальный сектор экономики представляет собой совокупность отраслей, которые производят материальные и нематериальные товары и услуги. В Кыргызской Республике (КР) социально-экономическое развитие является одной из важнейших тем для анализа и обсуждения.

В 2023 году реальный сектор экономики КР продемонстрировал положительную динамику роста. В промышленности объемы производства выросли на 2,7%, в сельском хозяйстве - на 0,6%, в строительстве - на 10,3%, а в сфере услуг - на 7,3%. Это способствовало увеличению экспорта страны и формированию ВВП.

Следует отметить положительную динамику во внешнеторговом обороте. Объем торговли за январь-ноябрь 2023 года составил 13 917,3 млн. долл. США, что на 29% больше, чем в соответствующем периоде 2022 года. При этом экспорт вырос на 36,7%, а импорт - на 27,2%. В структуре товарооборота на долю экспорта пришлось 20,2%, а импорта - 79,8%.

Основными факторами, которые будут влиять на социально-экономическое развитие КР в 2024 году, являются поддержка экономического роста, обеспечение финансовой стабильности страны, выполнение социальных обязательств, развитие стратегических отраслей экономики, привлечение иностранных инвесторов и создание новых рабочих мест.

Существует ряд проблем в основной отрасли реального сектора - промышленности, такие как нарушение логистики, торговые барьеры, санкции отдельных государств, ограниченный внутренний рынок, недостаточная квалификация рабочей силы, неразвитая инфраструктура, недостаточная глубина переработки сырья и другие.

Для обеспечения устойчивого развития промышленности необходимо развивать промышленный сектор, учитывая возможности регионов, переходить от экспорта сырья к инновационному развитию, эффективно регулировать промышленную политику и импортозамещение, а также активно бороться с коррупционными схемами.

Данные, предоставленные Национальным статистическим комитетом КР,

показывают, что за январь-декабрь 2023 года объем валового внутреннего продукта (ВВП) составил 1228,9 млрд. сомов, а реальный темп роста составил 106,2% по сравнению с аналогичным периодом 2022 года (109,0%).[1].

Индекс потребительских цен, отражающий уровень инфляции, составил 107,3% (январь-декабрь 2023 года по сравнению с декабрем предыдущего года). Среднегодовое значение инфляции за этот период составило 110,8%.

Основными факторами, способствовавшими положительному социально-экономическому развитию КР в текущем году, являются принимаемые Кабинетом Министров КР меры по стимулированию экономики и поддержке бизнеса, реструктурированию налоговых платежей, списанию налоговых задолженностей субъектов, а также мораторий на проверки и другие меры.

Кроме того, реализация Прогноза социально-экономического развития КР на 2023-2027 годы, утвержденного постановлением Кабинета Министров КР от 6 сентября 2022 года № 484, также оказывает положительное влияние на развитие страны в среднесрочной перспективе.

Тем не менее, следует отметить, что ОАО «Кумтор» уже 2 года находится в собственности республики, и данные, предоставленные Нацстаткомом, содержат информацию как с учетом «Кумтора», так и без учета его. Это может создавать некоторую путаницу в анализе данных и оценке вклада данного предприятия в экономику.

Индекс физического объема (ИФО) показывает, что темпы роста снижаются, а некоторый рост достигается только за счет увеличения цен. Это может указывать на некоторые проблемы в реальном секторе экономики и требовать дополнительного внимания со стороны правительства и экономических экспертов. В целом, социально-экономическое

развитие Кыргызской Республики в 2023 году имеет свои положительные и отрицательные моменты. Для более точной и полной оценки ситуации требуется дальнейший анализ и обсуждение экспертами в социально-экономической сфере.

Промышленность

Промышленность является ключевым сектором экономики страны, внося значительный вклад в ВВП и экспортные поставки. Основные отрасли промышленности включают производство металлических изделий, пищевых продуктов, кокса и нефтепродуктов, энергетику, резиновые и пластмассовые изделия, а также текстильное производство.

Производство основных металлов и готовых металлических изделий занимает самую большую долю в промышленности, составляя 45,73%, что свидетельствует о значимости металлургической отрасли и ее влиянии на экономику страны.

Производство пищевых продуктов занимает второе место с долей 14,75%. Это указывает на важность пищевой промышленности и ее роли в обеспечении продовольственной безопасности и экспортных поставок.

Производство кокса и нефтепродуктов составляет 1,09% и является отраслью, которая играет небольшую, но все же значимую роль в промышленности страны.

Энергетика занимает 11,2% и является важным сектором, обеспечивающим энергетическую безопасность страны и поддерживающим другие отрасли экономики.

Производство резиновых и пластмассовых изделий, а также строительных материалов, составляет 8,87%. Эта отрасль играет ключевую роль в строительстве и развитии инфраструктуры страны.

Текстильное производство занимает 3,40%. Это указывает на наличие текстильной промышленности, которая может быть важным источником экспорт-

ных доходов и создания рабочих мест [2].

В целом, разнообразие отраслей промышленности свидетельствует о развитой и диверсифицированной экономике страны, что способствует ее устойчивому развитию и экономическому росту.

Основными причинами, сдерживающими рост промышленного производства, являются следующие обстоятельства.

-Ограниченный размер внутреннего рынка: небольшой объем внутреннего рынка ограничивает возможности предприятий использовать преимущества экономии масштаба производства.

-Недостаточная квалификация специалистов и рабочей силы: недостаток квалифицированных кадров и специалистов затрудняет внедрение инновационных разработок и современных технологий в производство.

-Задержки на таможенных границах - длительность простоев грузового автотранспорта на таможенных границах Казахстана приводит к задержкам в доставке продукции промышленности, негативно влияя на скоропортящиеся продукты и товары.

-Недостаточность инвестиций и кредитных средств: ограниченный доступ к инвестиционным и кредитным ресурсам, а также высокий уровень конкуренции в их распределении, затрудняют развитие промышленности.

-Недостаточность энергоресурсов: недостаток энергоресурсов, таких как электроэнергия и топливо, ограничивает возможности развития промышленности.

-Низкая глубина переработки сырья: ограниченная глубина переработки сырья, такого как рудные концентраты, кожевенное сырье, меха, шерсть, молоко и другие, снижает добавленную стоимость и экспортный потенциал продукции.

-Простаивающие предприятия: в республике имеется значительное количество простаивающих предприятий, как

крупных, так и малых и средних предприятий. Это снижает общий объем промышленной продукции, являясь сдерживающим фактором экономической активности в отрасли

Все эти факторы оказывают существенное влияние на развитие промышленности в Кыргызстане и требуют системного подхода и принятия соответствующих мер для их преодоления.

Пути решения

Для создания эффективного специализированного государственного органа, ответственного за развитие промышленности, необходимо принять следующие меры:

1. Укрепление ресурсов и компетентности органа: обеспечить органу достаточные ресурсы, включая финансирование, квалифицированный персонал и современные инструменты управления. Также важно провести систематическую подготовку и обучение сотрудников органа, чтобы они обладали необходимыми знаниями и навыками для принятия стратегических решений и координации работы в сфере промышленности.

2. Укрепление институционального и кадрового потенциала государственных органов: провести реформы, направленные на укрепление институциональной и кадровой базы государственных органов, включая местные органы самоуправления, ответственных за промышленную политику. Что требует улучшение системы набора и отбора персонала, проведение систематического обучения и повышения квалификации сотрудников, а также установление эффективных механизмов координации и сотрудничества между различными уровнями государственных органов.

3. Совершенствование нормативно-правовой базы: привести нормативные документы в соответствие с техническими регламентами и принятыми решениями Таможенного Союза и Евразийской экономической комиссии. Это

позволит улучшить качество продукции, обеспечить ее соответствие международным стандартам и повысить конкурентоспособность на рынке.

4. Привлечение инвестиций в промышленный сектор: выделение долгосрочных и льготных кредитов и ссуд для поддержки инвестиций в промышленности. Создание благоприятных условий для привлечения инвестиций, включая упрощение процедур и снижение бюрократических барьеров. Развитие инфраструктуры, которая будет поддерживать работу промышленных предприятий.

5. Развитие новых производств и возобновление работы простаивающих предприятий: поддержка предприятий, занимающихся производством важных товаров и услуг, таких как туристический спортивный инвентарь, утилизация и переработка автошин, переработка аккумуляторных батарей и переработка отходов камнеобрабатывающих предприятий. Создание производства сельхозинвентаря и инструмента из предельного металла. Строительство закрытых ирригационных систем для эффективного использования водных ресурсов.

6. Рациональный подход к энерготарифам: рекомендуется перевести ряд промышленных предприятий на работу в ночную смену и использование двухсменных тарифов. Это позволит снизить затраты на производство и экономию энергетических ресурсов.

В целом, решение данных проблем требует комплексного подхода, включающего координацию государственных органов, укрепление ресурсов и компетентности, улучшение нормативно-правовой базы, привлечение инвестиций и развитие новых производств.

Энергетика

Анализ топливно-энергетического баланса (ТЭБ) КР за 2010–2021гг. показывает, что объем производства топливно-энергетических ресурсов (ТЭР)

в республике увеличился за этот период на 102 % при росте потребления на 126 %, что существенно усложнило процесс удовлетворения спроса потребителей на энергоносители из-за их дефицита.

В структуре формирования ТЭР уменьшилась доля собственного производства ТЭР с 77,6 % в 2010 г. до 70,7 % в 2021г. Увеличилась доля их импорта соответственно с 18,2 % до 21,4 %, что привело к ежегодным утечкам валютных средств на их поставки.

В структуре распределения ТЭР возросла доля их потребления внутри страны с 67,7 % в 2010 г. до 83,4 % в 2021 г., при сокращении экспорта ТЭР с 19,5 % до 2,5 % или в 2,5 раза соответственно. Сокращение экспорта электроэнергии привело к снижению поступления валютных средств.

Анализ структуры потребления ТЭР показывает, что наибольшая доля приходится на жилищно-коммунальное хозяйство (ЖКХ) и население - 63,1 %, на долю промышленности 14,5 %, транспорта 17,4 %, сельского хозяйства 3,4 %. При этом за период 2010–2021гг. потребление ТЭР ЖКХ и населением увеличилось в 1,76 раза, на строительномонтажные работы в 2,9 раза, транспортом в 2,1 раза: сокращение произошло в промышленности на 4 %, в сельском хозяйстве на 23 %.

Анализ структуры формирования ТЭР по регионам страны показывает, что:

- наиболее обеспеченной собственными ТЭР является Джалал-Абадская область, где сосредоточено 83% добычи ТЭР, из которых наибольший удельный вес составляет производство гидроэлектроэнергии 93%, добыча топлива (угля, нефти, природного газа) 3,1%; [3].

- энергозависимыми в республике являются Ошская и Баткенская области, несмотря на то, что на их территории имеются действующие предприятия по добыче угля, нефти и газа;

- необеспеченными производством собственных ТЭР являются Чуйская, Та-

ласская и Иссык-Кульская области, зависящие полностью от поставок угля, природного газа, нефтепродуктов и электроэнергии, так как действующие малые ГЭС не покрывают потребности;

- частично зависимыми являются потребители в Нарынской области при наличии огромных запасов угля на месторождении Кара-Кече;

- наибольший объем импорта ТЭР приходится на г. Бишкек, где электро- и теплоэнергия производятся на ТЭЦ на привозном угле и мазуте из Республики Казахстан (РК) и из разреза Кара-Кече Нарынской области. Рост цен на все виды топлива способствовал переходу большей части населения на более доступный по цене энергоноситель – электроэнергию, особенно в отдаленных горных районах Нарынской, Иссык-Кульской, Джалал-Абадской и Баткенской областей.

Таким образом, обладая достаточным потенциалом ТЭР, области и страна в целом не в состоянии обеспечить полностью свою энергетическую безопасность, так как существует неравномерность размещения ТЭР по ее территории.

Вместе с тем, принимаемые сегодня меры по созданию новых энергетических мощностей, явно недостаточны. Например, в текущем году планировалось запустить 15 малых ГЭС за 11 месяцев текущего года запущено только 4. Рост импорт электроэнергии из соседних стран. Имеется порочная практика выдачи технических условий при нехватке ее в зимнее время. В результате веерных отключений электричества страдает население.

Пути решения

В целях обеспечения электробезопасности страны следует обратить внимание на нижеследующие факторы:

- опережающие темпы развития энергетики для обеспечения энергетической безопасности, энергоэффективности, доступности энергоносителей для каждого потребителя с учетом климатических вызовов и устойчивого развития;

- работа над приведением тарифов на энергоносители до уровня себестоимости и нормированной прибыли энергетических компаний к 2030 году с учетом платежеспособности населения;

- создание резерва установленных мощностей в энергосистеме выше кризисных пороговых значений путем поэтапной реализации ряда проектов по сооружению перспективных ГЭС, ТЭС и энергоустановок ВИЭ;

- техническое перевооружение за счет ускоренной реконструкции и модернизации во многом морально и физически устаревших основных фондов ГЭС, ТЭС, электрических и тепловых сетей;

- сокращение потерь энергоносителей, повышение надежности электроснабжения в распределительных низковольтных и передающих высоковольтных электрических сетях;

- совершенствование и применение современных средств учета потребляемой энергии;

- развитие ВИЭ в теплоснабжении с ускорением установки солнечных коллекторов, тепловых насосов, геотермальных источников и энергии биомассы в регионах и отдаленных горных районах, а в электроснабжении за счет ускорения сооружения СЭС, ВЭС и малых ГЭС.

В целях обеспечения электробезопасности страны необходимо обратить внимание на следующие пути решения:

1. Развитие энергетики: необходимы опережающие темпы развития энергетики для обеспечения энергетической безопасности, энергоэффективности и доступности энергоносителей с учетом климатических вызовов и устойчивого развития.

2. Регулирование тарифов: следует работать над приведением тарифов на энергоносители до уровня себестоимости и нормированной прибыли энергетических компаний к 2030 году, учитывая платежеспособность населения.

3. Создание резерва мощностей: необходимо создать резерв установленных мощностей в энергосистеме, превышающий кризисные пороговые значения. Это можно достичь поэтапной реализацией проектов по строительству перспективных ГЭС, ТЭС и энергоустановок ВИЭ.

4. Техническое перевооружение: требуется ускоренная реконструкция и модернизация устаревших основных фондов ГЭС, ТЭС, электрических и тепловых сетей для повышения их надежности и эффективности.

5. Сокращение потерь энергоносителей: необходимо уменьшить потери энергоносителей и повысить надежность электроснабжения в распределительных низковольтных и передающих высоковольтных сетях.

6. Учет потребляемой энергии: следует совершенствовать и применять современные средства учета потребляемой энергии.

7. Развитие ВИЭ: необходимо активно развивать возобновляемые источники энергии (ВИЭ) в теплоснабжении и электроснабжении. Это включает установку солнечных коллекторов, тепловых насосов, геотермальных источников и использование энергии биомассы в регионах и отдаленных горных районах, а также строительство солнечных электростанций (СЭС), ветроэлектростанций (ВЭС) и малых гидроэлектростанций (МГЭС).

Сельское хозяйство

Сельское хозяйство в данной республике является одним из приоритетных секторов экономики, обеспечивающим работой половину трудоспособного населения и составляющим пятую часть ВВП. Однако отрасль сталкивается с рядом проблем, требующих немедленного решения. Урожайность сельскохозяйственных культур и продуктивность животноводства до сих пор не достигли даже уровня советского периода, а техника, используемая в сельском хозяйстве, находится в плохом состоянии.

Физический износ техники превышает 90%, что приводит к нарушению нормативов использования агротехники. Поступление техники в виде грантов и кредитов не решает проблему из-за высоких расходов, превышающих прибыль.

Ветеринарное обслуживание также ухудшается, что периодически приводит к возникновению очагов болезней животных. Племенное дело в племенных хозяйствах сокращено из-за недостатка финансирования.

Отсутствие работы по семеноводству приводит к дефициту качественных семян, и значительная часть земель засеивается некондиционным зерном.

Низкий уровень знаний в области агрономии, зооветеринарии, инженерии и экономики у новых субъектов сельского хозяйства также оказывает негативное влияние на эффективность производства в их хозяйствах.

Ирригационная система находится в упадке с лотками каналов, которые изношены, и заполненными отстойниками, что приводит к значительным потерям водных ресурсов, нерациональному использованию, засолению и заболачиванию почв. Недостаток средств на рекультивацию приводит к увеличению площади испорченных земель каждый год. Ежегодно остаются неиспользованными 80-90 тысяч гектаров земли.

Необходимо принять меры для решения данных проблем в сельском хозяйстве, включая модернизацию техники, улучшение ветеринарного обслуживания, развитие племенного дела и семеноводства, а также повышение уровня знаний и навыков сельскохозяйственных работников. Кроме того, требуется внимание к рекультивации и охране земельных ресурсов. Только через комплексные меры можно достичь улучшения эффективности и развития сельского хозяйства в республике.

Сельскохозяйственная отрасль республики сталкивается с рядом проблем,

которые мешают ее полноценному развитию. По последним данным, только 10-12% производимой ежегодно сельскохозяйственной продукции перерабатывается предприятиями отрасли. Это означает, что большая часть урожая теряется при транспортировке и хранении, что составляет до 30% от общего объема.

Одной из порочных практик является экспорт скота в живом виде и непереработанного молока в охлажденном состоянии. Такой подход не только упускает возможности добавленной стоимости и создания рабочих мест внутри страны, но и ухудшает конкурентоспособность отрасли на мировом рынке.

Кроме того, кредитование сельскохозяйственных производителей остается большой проблемой. Ежегодно отрасль получает кредиты на уровне 5 млрд. сом., что составляет всего лишь 10-12% от общей потребности. Это ограничивает возможности развития и модернизации сельского хозяйства, а также способствует оттоку сельского населения в города.

Сельская местность также страдает от недостатка инфраструктуры. Многие села не имеют доступа к питьевой воде, дороги не ремонтируются, а социальные учреждения, такие как библиотеки и клубы, не функционируют. Это приводит к ухудшению условий жизни и утрате привлекательности сельской местности, особенно для молодежи.

В целом, сельское хозяйство республики развивается на уровне простого воспроизводства, что требует принятия срочных мер для решения указанных проблем. Необходимо улучшить инфраструктуру, разработать эффективные механизмы кредитования, стимулировать переработку сельскохозяйственной продукции и снизить зависимость от экспорта в необработанном виде. Только таким образом можно достичь устойчивого и процветающего развития сельского хозяйства в республике. Факторы, которые были приведены, показывают, что

большая часть продуктов потребления импортируется, в результате чего они обходятся населению дороже. Не может до конца использоваться экспортный потенциал сельского хозяйства страны. При этом отставание развития сельского хозяйства представляется как одна из главных угроз продовольственной безопасности страны.

В Кыргызстане фермерские хозяйства играют ключевую роль в производстве сельскохозяйственной продукции. Из более чем 330 тысяч таких хозяйств, только 3–5% являются высокорентабельными, превосходящими бывший союзный уровень по урожайности и продуктивности животноводства.

Для увеличения количества таких хозяйств необходима специальная программа поддержки со стороны государства.

Поддержка рентабельных хозяйств позволит им быстрее расширять свои земельные площади, улучшать технический потенциал, использовать качественные семена и скот и т.д. В результате мы сможем достичь того, чего желает государство развития крупных хозяйств. Однако, эти хозяйства не будут кооперативами с сотнями пайщиков, а объединенными частными хозяйствами двух-трех владельцев, которые будут нанимать большое количество работников по договору.

Принятие программы поддержки рентабельных хозяйств позволит ускорить эволюционный процесс и достичь желаемых результатов значительно быстрее. Увеличивая свой масштаб, эти рентабельные хозяйства продемонстрируют эффективное хозяйствование, основанное на использовании научных и технологических достижений, высокой продуктивности, урожайности, сохранности и переработке продукции.

Таким образом, правильная реализация программы поддержки рентабельных хозяйств позволит развивать сель-

ское хозяйство Кыргызстана и достичь желаемых результатов в более короткие сроки.

Создание кооперативов в аграрном секторе, которое проводится в настоящее время, считаем неправильной политикой. Статистика показывает, что количество кооперативов и объединенных хозяйств с каждым годом сокращается. Эффективность производства в них гораздо ниже, чем в крестьянских хозяйствах. За период с 2022-2023 годы численность коллективных хозяйств и кооперативов в республике сократилась с 2143 единиц до 909, то есть более чем в два раза.

Рынок сам заставляет производителя выбирать продукцию для производства. Однако, учитывая особенности Кыргызстана, его расположение, представляется возможным, что государство могло бы инициировать несколько мер:

- **первая** — повсеместная организация **прудового рыбоводства**. Опыт прудового рыбоводства имеется. Практически во всех областях есть возможности для организации прудового рыбоводства;

- **вторая** — завершение национальной инвентаризации лесов, которая определит текущее состояние лесов позволит осуществить стратегическое планирование лесонасаждения и обеспечит снижение выбросов CO₂;

- **третья** — разработка **Программы «Второй (повторный) урожай»**. Во многих странах получение 2-3 урожаев обычное дело, глобальное мировое потепление и климатические условия позволяют это осуществить. Есть возможности для получения двух урожаев в южных и отдельных районах северных областей. По оценкам, примерно на трети пахотных земель республики, можно получать до 3-х урожаев в год.

После уборки зерновых, до наступления осенних заморозков можно было бы выращивать гречиху, редьку, морковь,

кукурузу и другие сельхозкультуры. Такой опыт уже есть в передовых крестьянских хозяйствах. Это дало бы дополнительный доход хозяйству, повысило бы его занятость. Кроме этого, имеются перспективы для разведения пушного звероводства, кролиководства, грибоводства, цветоводства [4].

Большое значение имеет вопрос обучения новых собственников (фермеров) основам агрономии, зооветеринарии, инженерии. Следует признать, что за 30 с лишним лет они уже чему-то обучились. Но это было самообучение на собственном опыте – методом проб и ошибок.

Системное их обучение соответствующими специалистами принесло бы много пользы. Так, большинство нынешних фермеров изначально не были агрономами, ветеринарами, экономистами, инженерами. Они просто были жителями сел и работали поливальщиками, столярами, строителями и так далее, то есть соответствующих навыков, необходимых для организации эффективного фермерского хозяйства, не имели. При обладании необходимыми знаниями, при прочих равных условиях, результативность их хозяйствования, несомненно, будет выше.

Немалые возможности для поддержки сельхозпроизводителя имеются и в организации государственных закупок. В Кыргызстане численность армии составляет 12 тыс.чел., пограничной службы 7 тыс.чел., в исправительных учреждениях находятся 17 тыс.чел., тысячи людей находятся в интернатах, больницах, школах, детсадах, домах престарелых, приютах. Если правильно организовать закупки, по твердой цене, не ущемляющей интересы производителей, то можно значительно увеличить сбыт продукции фермерами.

В перспективе Кыргызстан должен специализироваться на производстве и экспорте экологически чистой сельскохозяйственной продукции. Во всем мире наблюдается тенденция роста спроса

на такие продукты питания, так как все больше фактов указывают на вредность продукции, произведенной с использованием ГМО и минеральных удобрений.

Кыргызстан, благодаря своей природе, относительно свободной от промышленных загрязнений, имеет потенциал переориентироваться на производство сельскохозяйственной продукции без применения минеральных удобрений и ГМО.

Примером успешной реализации такого подхода является государство Бутан, которое запретило применение минеральных удобрений на законодательном уровне. Цены на экологически чистую продукцию, в среднем, в 7-9 раз выше, чем на обычную продукцию, произведенную с применением минеральных удобрений. При этом спрос на экологически чистые продукты питания превышает предложение. Потери урожайности, возникающие из-за не использования минеральных удобрений, могут быть минимизированы при правильной агротехнике и использовании органических удобрений [4].

В республике племенные и семенные предприятия находятся в критическом состоянии. Там нет науки. Они не поставляют (или делают это в мизерном количестве) продуктивный скот, качественные семена фермерам. Поэтому необходимо изыскать **средства для поддержки существующих и организации новых (на базе частных хозяйств) предприятий**. При обеспеченности фермерских хозяйств продуктивным скотом и качественными семенами производство сельскохозяйственной продукции резко возрастет.

Особого внимания требует ветеринарный контроль. В последние годы отмечались вспышки очагов различных заболеваний животных. Требуется укрепление ветеринарной службы.

Сельское хозяйство нуждается в совершенствовании своей законодатель-

ной базы. В развитых странах Запада доля дотаций отрасли составляет 40-50 %, а иногда (Финляндия) доходит до 80 %. Например, в Германии, если владелец земли оставляет ее «отдыхать» или не применяет минеральное удобрение, он за это получает определенную компенсацию. В наше законодательство необходимо внести ряд изменений. Например, тот же запрет на применение минеральных удобрений, либо уменьшение или отмена налога, своеобразной дотации фермерам. Вопросов много. Эти изменения будут более точными, если будет принята **долгосрочная Стратегия развития сельского хозяйства** [4].

На наш взгляд, здесь нужна децентрализация — больше прав и штатов сотрудников необходимо передать в районные структуры, которые более тесно связаны с непосредственными производителями. Через районные структуры можно было бы проводить и системное обучение фермеров: пилотные проекты по промышленному лесоводству, прудовому рыбоводству, пушному звероводству, грибоводству. Районные структуры должны быть главным звеном в управлении сельским хозяйством. Есть и другие вопросы, которые следует изучить более тщательно [4].

Представляется, что для улучшения ситуации в сельскохозяйственной отрасли необходимо проводить следующие шаги.

Внедрение современных технологий

Использование дронов для мониторинга состояния посевных площадей, установка автоматизированных систем полива и удобрения, внедрение систем искусственного интеллекта для оптимизации процессов в производстве.

Развитие органического сельского хозяйства

Переход к органическому земледелию и животноводству с использованием экологически чистых методов вы-

ращивания и кормления, что позволит получать продукцию высокого качества и отвечать требованиям экологической безопасности.

Развитие тепличного хозяйства

Создание современных теплиц с использованием энергосберегающих технологий, включая использование солнечной энергии, биогаза и автоматизированных систем контроля климата, что позволит выращивать овощи и фрукты круглый год и увеличить производительность.

Развитие сельскохозяйственного туризма

Создание фермерских хозяйств, где туристы могут участвовать в сельскохозяйственных работах, узнавать о процессе выращивания продукции и покупать свежие органические продукты прямо с фермы и полей.

Развитие сельских кооперативов

Поддержка создания и развития сельских кооперативов, которые объединяют фермеров для совместной закупки семян, удобрений и оборудования, а также совместной продажи продукции, что позволит снизить затраты и увеличить доходы фермеров. Требуется внесение изменений в Закон КР «О кооперативах» и корректировка системы налогообложения.

Развитие системы профессионального образования и поддержка молодых фермеров

Создание специализированных учебных программ и тренингов для молодых фермеров, а также предоставление финансовой поддержки и льготных кредитов для старта новых проектов сельскохозяйственного бизнеса.

Реализация вышеуказанных мер может способствовать развитию сельского хозяйства в республике, повышению производительности и качества продукции, стабилизации цен на внутреннем рынке, а также улучшению экономического благосостояния сельских жителей.

Туризм

Туристическая отрасль в Кыргызской Республике является одним из перспективных и приоритетных направлений государственной экономической политики. В 2019 году доля туристического сектора в ВВП страны составляла 5,1%, но из-за пандемии в 2022 году она снизилась до 3,9%.

На начало 2023 года в Кыргызстане зарегистрировано 124,7 тыс. субъектов, которые занимаются хозяйственной деятельностью, связанной с туризмом. Это включает в себя предприятия, предоставляющие туристические услуги, кафе и рестораны, гостиницы, а также организации, предлагающие развлечения и отдых для туристов, такие как национальные природные парки и альплагеря, и услуги транспорта.

В 2022 году число туристов составило 5,5 млн человек, и большая часть туристических услуг была предоставлена в Иссык-Кульской области. В этом регионе 1434 агентства отдыха и туристические организации, включая гостевые дома, приняли и обслужили туристов. Количество туристов в организованном туризме в этом регионе составило более 313,6 тыс. человек, что в 1,2 раза больше, чем в 2021 году [1].

Валовая добавленная стоимость, созданная в туристическом секторе, составила около 35 млрд. сомов в 2022 году, что составляет 3,6% от ВВП. В 2018 году эта цифра была 5,0%.

Производство товаров для туризма промышленными предприятиями, способствующими развитию туризма, составило 1347,5 млн сомов в 2022 году, что на 12,0% больше, чем в предыдущем году. [5]. Вложение 50 миллионов долларов США прямых иностранных инвестиций в туризм Кыргызской Республики в 2022 году является важным шагом в развитии этой отрасли. С учетом определенных конкурентных преимуществ, таких как экотуризм, зимний туризм и культурный

туризм, туристическая индустрия Кыргызстана должна стать приоритетом в развитии страны и способствовать формированию и улучшению имиджа страны.

Особое внимание следует уделять устойчивому развитию туризма, который является ключевым фактором устойчивого развития в современном мире. Устойчивый туризм решает социально-культурные, экологические и экономические проблемы, включая сохранение культурных ценностей и самобытности нации, оптимальное использование природных ресурсов и привлечение местного населения к устойчивой занятости.

Для достижения этих целей туристическая индустрия Кыргызстана должна стремиться к соответствию международным стандартам сервиса и бережному использованию природного потенциала страны. Такой подход поможет не только привлечь больше туристов, но и обеспечить устойчивое развитие отрасли, расширение экономических возможностей для местного населения и сокращение бедности.

В целом, развитие туризма в Кыргызстане имеет большой потенциал и может стать важным фактором в экономическом и социальном развитии страны, а также способствовать укреплению международных связей и улучшению имиджа Кыргызстана на мировой арене.

Для решения указанных проблем в ближайшей перспективе следует принять следующие меры:

1. Улучшение системы государственного регулирования и создание благоприятной законодательной среды для развития туристической индустрии. Это включает в себя разработку и внедрение эффективных механизмов контроля и поддержки сферы туризма.

2. Проведение тренингов и обучающих семинаров для подготовки кадров в туристической индустрии. Это позволит

повысить квалификацию сотрудников и улучшить качество предоставляемых туристических услуг.

3. Развитие регионального сотрудничества в области туризма, что позволит снизить затраты и оптимизировать использование ресурсов путем объединения усилий различных регионов.

4. Усиление рекламно-маркетинговой деятельности для продвижения Кыргызстана как туристического направления в Центральноазиатском регионе. Это включает в себя проведение масштабных рекламных кампаний и привлечение внимания международных туристов.

5. Улучшение туристической инфраструктуры и предоставляемых туристических услуг. Это включает в себя модернизацию автомобильных дорог, аэропортов и других объектов, а также повышение качества обслуживания туристов.

6. Развитие государственно-частного партнерства в сфере туризма. Это позволит привлечь инвестиции и опыт частных компаний для развития туристической индустрии.

7. Реабилитация автомобильных дорог республиканского значения и модернизация аэропортов. Это позволит обеспечить удобство и безопасность туристического перемещения внутри страны и из других стран.

Для успешного развития туристической индустрии в Кыргызстане необходимо принять комплексные меры, охватывающие все аспекты развития сферы. Это включает в себя улучшение правовой и организационной базы, повышение квалификации кадров, активное продвижение страны как туристического направления, модернизацию инфраструктуры и улучшение качества предоставляемых услуг. Только совместными усилиями государства, частного сектора и профессионалов в сфере туризма можно достичь значительных результатов и привлечь больше туристов в Кыргызстан.

Состояние отдельных отраслей реального сектора экономики может быть разнообразным, но существуют некоторые общие проблемы, с которыми они сталкиваются, а также возможные пути решения.

Одной из основных проблем является недостаток инноваций и технологического развития. Многие отрасли не успевают адаптироваться к быстро меняющимся рыночным условиям и не внедряют новые технологии, что приводит к снижению конкурентоспособности. Для решения этой проблемы необходимо стимулировать инновационную деятельность, предоставлять льготы и поддержку предприятиям, активно развивающим новые технологии. Также важно создавать условия для обмена опытом и знаниями между предприятиями, чтобы стимулировать внедрение инноваций.

Еще одной проблемой является недостаточная квалификация рабочей силы. В некоторых отраслях требуется высокая квалификация и специализация, но не всегда имеется достаточное количество подготовленных кадров. Для решения этой проблемы необходимо развивать систему профессионального образования и повышения квалификации, а также сотрудничать с учебными заведениями для подготовки специалистов, соответствующих требованиям отрасли.

Также существуют проблемы с экологической устойчивостью и энергоэффективностью в некоторых отраслях. Недостаточное внимание к экологическим аспектам производства может привести к негативным последствиям для окружающей среды и здоровья людей. Для решения этой проблемы необходимо содействовать переходу к более экологически чистым технологиям и процессам производства, а также внедрять энергоэффективные решения и использовать возобновляемые источники энергии.

Кроме того, отрасли реального сектора экономики сталкиваются с пробле-

мой доступа к финансированию. Многие предприятия испытывают трудности в получении кредитов и инвестиций для развития и модернизации. Для решения этой проблемы необходимо создавать специальные финансовые инструменты и программы поддержки для предприятий, а также улучшать инвестиционный климат и привлекать иностранных инвесторов.

В целом, решение проблем отдельных отраслей реального сектора экономики требует комплексного подхода, включающего стимулирование инноваций, развитие квалификации рабочей силы, улучшение экологической устойчивости и обеспечение доступа к финансированию. Это позволит повысить конкурентоспособность и устойчивость отраслей, а также способствовать экономическому росту и развитию страны.

Литература:

1. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. -2023. Январь-декабрь.
2. Министерство экономики и коммерции Кыргызской Республики. Прогноз социально-экономического развития Кыргызской Республики на 2023-2027 годы от 6 сентября 2022 года №484.
3. Стратегия устойчивого развития промышленности Кыргызской Республики на 2019-2023 гг.
4. Концепция аграрного развития Кыргызской Республики на 2021-2025 гг.
5. Программа развития туризма Правительства Кыргызской Республики на 2019-2023 гг.

ИСТОРИЯ

УДК 94(575.2) (04)

КЫРГЫЗСКИЕ РОДОСЛОВНЫЕ КАК ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК**¹Каратаев О.К.**

проф., к.б.н.,

²Жээнбеков Ж.С.

соискатель

САНЖЫРА ТАРЫХЫЙ-ЭТНОГРАФИЯЛЫК БУЛАК КАТАРЫ**Каратаев О.К.**

проф., т.и.д.,

Жээнбеков Ж.С.

изденүүчү,

KYRGYZ GENEALOGY AS A HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC SOURCE**Karataev O.K.**

prof., Ph.D.,

Jeenbekov Zh.S.

the applicant

¹Кыргызский Национальный Университет имени Ж. Баласагына²Южное отделения Национальной академии наук Кыргызской Республики

Аннотация. В научной статье исследуются роль и задачи кыргызских родословных (санжыра), отражающих исторические события и традиционную культуру кыргызов. Санжыра является одним из жанров народного фольклора. В действительности, кыргызская санжыра (родословная) вобрала в себя часть прошлой истории кыргызов: данные о некоторых известных деятелях кыргызского общества и их деяниях, обычаи, быт, культуру, язык и является одним из важных историко-этнографических источников. В кыргызской родословной отражаются социальные отношения в кыргызском обществе, дипломатические и культурные взаимоотношения с соседними народами. Санжыра с древнейших времен призывала к единству, взаимоподдержке и любви к Родине.

Ключевые слова: кыргызы, родословная (санжыра), этногенез, культура, обычаи, китайские хроники, историческая память, идеология.

Аннотация. Илимий макалада кыргыздын оозеки тарыхын жана салттуу маданиятынын үлгүлөрүн чагылдырып келген, фольклордун бир жанры болгон санжыранын мааниси, максаттары изилденет. Санжырада өтмүштөгү тарыхтын айрым урунттуу мезгилдери, кээ бир тарыхый инсандар жана алардын жолу, элдин каада-салты,

үрп-адаттары, жөрөлгөлөрү, тили боюнча тарыхый-этнографиялык маалыматтар берилери маалым. Кыргыз коомундагы социалдык алакалар, кошуна элдер менен болгон дипломатиялык ж.б. мамилелер да санжыра баяндарында жыш эскерилет. Санжыра баяндары – кыргызды эзелтеден биримдикке, ынтымакка жана Мекенди, жерди сүйүүгө тарбиялап келгендиги белгилүү.

Негизги сөздөр: кыргыздар, санжыра, этногенез, маданият, каада-салт, кытай хроникалары, эс-тутум, идеология

Abstract. The scientific article explores the role and tasks of the Kyrgyz genealogy (sanzhyra) reflecting historical events and the traditional culture of the Kyrgyz. Sanzhyra is one of the genres of folklore. In fact, the Kyrgyz sanzhyra (genealogy) has absorbed part of the past history of the Kyrgyz, data about some famous figures of Kyrgyz society and their activities, customs, life, culture, language and is one of the important historical and ethnographic sources. The Kyrgyz genealogy reflects social relations in Kyrgyz society, diplomatic and cultural relations with neighboring peoples. Sanzhyra of ancient times calls for unity, mutual support and love for the Motherland.

Key words: Kyrgyz, genealogy (sanzhyra), ethnogenesis, culture, customs, Chinese chronicles, historical memory, ideology.

Кыргыздар - элдик оозеки чыгармачылык баалуулуктары жогорку деңгээлде өнүккөн эзелки тектүү калк. Кыргыздар өтмүштөгү жашоосун, күндөлүк турмушун, философиялык ой-толгоосун элдик ырларда, уламыш жана болмуштарда, дастан, жөө жомок, тамсил ж.б. фольклордук булактарда чагылдырып келген. Белгилүү бир тарыхый жагдайлардан улам жазуу маданияты туруктуу өнүкпөй калган элде ата-бабалардан келе жаткан тарыхты кийинки муундарга оозеки түрдө өткөрүп берүү салты калыптанган. Мында сөз жазуу маданиятынын классикалык деңгээлге өсүп жетпей калгандыгында болуп жатканы ырас.

Оозеки чыгармаларда калктын жашоо-тиричилиги, каада-салты, традициялары, тарыхы жана маданияты чагылдырылган. Кыргыздар байыркы эл болгондуктан, ата-тегин баяндаган элдик санжыраларынын башаты эзелки доорлордон башталат. Кыргыздар номаддар (көчмөндөр) маданиятын алып жүргөн этнос болуу менен ата-салтты, үрп-адат, жөрөлгө жана санжырасын

унутпастан бул нукура салтты эзелтеден сактап келе жаткан этнос. Санжыра сөзү белгилүү болгондой кыргыз тилине арабдардан келип кирген, арабча – “шажара” деп аталып, “дарактын бутак-тамыры” деген мааниде бир атанын балдарынын, уруктун генеалогиялык схемасын туюнтат. Санжыра – оозеки чыгарма, байыркы общиналык коомдо, өзгөчө анык аталык доорунун убагында келип чыккан. Жазуу пайда болгондон кийин өзүнүн маанисин жоготкон жана хронология, тарых менен алмаштырылган. Бирок, санжыра дал адепки маанисинде көчмөн элдердин арасында, өзгөчө жазуусу жок элдерде узак убакытка чейин сакталып келген. Бул кыргыз элине да тиешелүү (Аттокуров, 1995:24). «Санжыра сөз» - ата-бабаларын өткөндөгү турмушу, элдин башынан өткөргөн окуялары, эски уламыштан кеп салуу деген мааниде колдонулат (караңыз: Мониев, 2015: 3).

Ал булактардын негизгиси – **элдик санжыра**¹. Санжыра – уруктун, уруунун, элдин оозеки жана жазма түрүндө ай-

¹**Санжыра** (арабча – шажарай-и, шажарат) - “бутак тарам”, “дарактын бутак-тамыры”, кеңири мааниде алганда үй-бүлөнүн, уруктун, уруунун, элдин генеалогиялык жактан укумдан-тукумга, муундан-муунга, атадан-балага карай таралышы, ажырымы маанилерин туюнтат.

тылган тарыхы, маданияты, руху. Анда бир атанын балдарынын таралышынан тартып уруудагы өмүрү өрнөк болгон тарыхый инсандар, эл жакшылары, урунттуу тарыхый окуялар, калк аралык мамилелер, уламыштар жана болмуштар, жөө жомоктон баатырдык дастандарга чейинки маалыматтар чагылдырылат. “Эл ичи - өнөр кенчи” демекчи, оозеки маалыматтардын баары эл ичинен, санжыра айткан асыл адамдардын ооздорунан жазылып алынат. Ириде, санжыраны жыйнап, системага салган, нар көтөргүс эмгек кылган инсандарыбыз тууралуу башка таризде, өз алдынча сөз болору абзел. Кыргыздар адамзат баласы басып өткөн “аскердик демократия” шарттарында да узак доорлор бою жашашкан; тукум улап, ата-бабалардан калган ата-мекенин көздүн карегиндей сактоо менен бирге, көөнө баалуулуктардын негизги элементтери болгон тарыхты, элдик каада-салтты, жана санжырасын эч нерсеге жазбастан, муундан-муунга оозеки айтып сактап келишкендиги тарыхый чындык. Советтик тарыхнаамада жана тарыхты коомго окутуу процессинде кыргыздарды жазмасы жок (мурда болбогон), сабатсыз эл катары бир тараптуу карап келинген. Мындай көз караш жана пикирлер (тыянактар) тарыхты бурмалоо жана чындыкты жаап-жашыруу дегендикке жатат. Чындыгында, кыргыз элинде жазма жок болгон деген бул таптакыр туура эмес түшүнүк экендиги баарыбызга белгилүү.

Элдик санжыранын үлгүлөрү өтмүштөгү урунттуу окуялар, тарыхый инсандар, элибиздин тарыхынын айрым этаптары боюнча айрым учурларда так маалымат берет. Куйма кулак, сөз баккан бабаларыбыз атадан-балага,

муундан-муунга карай элибиздин тарыхын жана маданиятын, коомдогу саясий-социалдык абалды чагылдырган баалуу санжыраны өнүктүрүп, кийинки муундарга өткөрүп келишти. Өткөн доорлордогу болуп өткөн окуяларды, кубулуштарды кабыл алуу чыгармачылык процесси менен байланышканы ырас.

Кыргыздардын оозеки чыгармаларынын жанрлары да ар түрдүү. Илим чөйрөсүндө фольклордун жанрларына мифтерди, уламыштарды, жөө жомоктор менен катар санжыраны да киргизип жүрүшөт. Арийне, салттуу этнография (традициялык этнография) илимин жана фольклорду терең изилдешкен Л.П.Потапов, С.М.Абрамзон сыяктуу ж.б. илимпоздор санжыраны (**ЭТНОГОНИЯ**² фольклордун бир жанры катары кабыл алышпайт (караңыз: Абрамзон., Потапов, 1975: 21). “Санжыра” араб тилинен “шажара-йи”, “шажарат” – “бутак тарам”, “дарактын, бактын бутак-тамыры” деген маанисин түшүндүрөт. Эл арасында оозеки түрдө айтылган, жазылган, чийилген тарыхы дегенди туюнтат. Кыргыз тилине бул термин (санжыра сөзү – О.К.) ислам дининин таасири астында келип кирген арабизм же арабдын сөзү. Семит-хамит тилдеринде сүйлөгөн элдерде (арабдар, еврейлер, арамейлер) да өз ата-бабаларынын тарыхын айтып, аны схемалар түрүндө жазып калтыруу расими байыртадан келе жаткан адат, салт. Кыргыздардын тарыхын, санжырасын, эн тамгаларын изилдеген окумуштуу, колониалдык орус администрациясынын аскер чиновниги Н. А. Аристов: “шежере” сөзүнүн этимологиясы түрк-монгол тектүү, мааниси “эске тутуу, эсте кармоо, жатка билүү дегенди туюнтат” - деп аныктама берүүгө аракет жасаган (Аристов, 1894: 264)³.

²**Этногония** – тарых, этнография (антропология) илимдеринде кабыл алынган илимий термин, мааниси – “элдин келип чыгышы” дегенди туюнтат. Этногония – урук, уруу, этнографиялык топ, элдердин келип чыгышын, түпкү тегин изилдөө маанисинде түшүнсө болот.

³**Аристов Николай Александрович** (1847–1910-жж.) - падышалык доордогу орус чыгыш таануучусу, тарыхчы жана этнографы. Кыргыздардын жана башка түрк тилдүү элдеринин этностук тарыхын изилдеген алгачкы орус окумуштууларынын бири, тарыхчы-этнограф, жергиликтүү орус администрациясынын чиновниги.

Императордук орус армиясынын офицери, чыгыштаануучу, теги казак султандарынан болгон Ч.Ч.Валиханов санжыранын калктын тарыхый эс-тутумундагы ордун жана анын маанисине өзгөчө баа берген: "...калктын тарыхы (казактар тууралуу болуп жатат – О.К.) башталган мезгилден бери карай белгилүү тарыхый окуялар, көрүнүктүү инсандардын өрнөктүү өмүрлөрү элдин эсинде сакталып келет" (караңыз: Валиханов, 1951,Т.1: 164). Чокан Чингисович Валиханов Чыгыш Түркстанга болгон атайын аскердик-чалгындоо экспедициясында Текестеги бугу кыргыздарынын ичинен санжыраны, "Манас" эпосунан үзүндүлөрдү жазып алып, Санкт-Петербургдагы архивге тапшырган, айрым бөлүктөрүн өзү жазган чыгармаларга киргизгендиги белгилүү.

Кыргыздар тууралуу эң алгачкы санжыра жанрында жазылган тарыхый жазма маалыматтар эрте орто кылымдар доорундагы Чжоу-шу (Чжоу династиясынын тарыхы, 557-581 жж.), Вэй-шу (Вэй династиясы, 386-535 жж.), Суй-шу (Суй династиясы, 581-617 жж.), Тан-шу (Тан династиясы, 618-907 жж.) сыяктуу кытай династияларынын жыл баяндарынан эскерилет. Кыргыздардын келип чыгышы, таралуусу, алар отурукташкан аймактар, коомдук алакалары, социалдык-саясий жана аскердик абалдары туу-

ралуу эң алгачкы кабарларды кытай жазма булактары (жыл баяндары) эскерет. Кыргыздардын кагандык династиясы б.з.ч. 99-жылдан, так айтканда Ли Линден⁴ башталары тууралуу Тан династиясынын императору Ву-цзун 843-ж. кыргыз каганына жазган катында билдирген (караңыз: Каратаев О.К. ж.б. Кытай императорлорунун кыргыз кагандарына жазган каттары. - Б.: 2003: 34).

Кыргыздардын оң, сол, ичкилик уруулук топторуна ажырашы жөнүндө Тан династиясынын (618-907-жж.) жана Сун (960-1279-жж.) доорундагы жазма булактарда чагылдырылат. Кыргыздардын уруулук структурасы, мамлекеттик-башкаруу системасындагы административдик титулдар, алардын аткарган функциялары Тан доорундагы "Таншу" тарыхый жазма булактарында чагылдырылат ("Цзю Тан-шу"- Тан династиясынын эски доордогу тарыхы, 945-ж. жазылган; "Синь Тан-шу" – Тан династиясынын жаңы доордогу тарыхы, XI к.).

Андан соң, кыргыздар тууралуу санжыралык маалыматтар XVI к. Сейф ад-Дин Аксикенти тарабынан жазылып, эмгекти анын уулу аягына жазып чыгарган "Маджму ат-Таварихте" берилет⁵. Фарси (иран) тилдүү булакта XV-XVI кк. тарыхый окуяларды, болжолдогондо кыргыздардын ислам динин кабыл алуу мезгилинде кыргыздардын теги, келип

⁴ **Ли Лин** (туулган жылы белгисиз – өлгөн жылы биздин заманга чейинки 74-ж.) – Кытайдын Хань династиясынын (б.з.ч.206 – б.з. 220 жж.) аскер башчысы; б.з.ч. 99-жылдан кийин хунну (сюнну) урууларынын бийлөөчүлөрүнүн бири. Биздин заманга чейин 99-ж. Алтай тоосундагы салгылашууда 30 миң атчан аскери менен хуннулардын (сюнну) курчоосунда калып, өзү колго түшкөн. Хунндардын шаньюю ага өз кызын аялдыкка берип, башкы кеңешчи (жуку-князь – 右校王) кызматына дайындаган. *Кытай тарыхый даректеринде Ли Линдин «биротоло хуннулардын ичинде калганы жана Кыргыз (Хягас) өлкөсүн жеңип алганы, анын тукумдары бул өлкөнү (Кыргыз кагандыгы) Чыңгыз-ханга чейин бийлегени» маалымдалат. Император Ву-Цзун (840–846 жж.) 840-ж. Уйгур мамлекетин талкалаган кыргыз каганын Ли Линдин тукуму деп тааныган.*

⁵ **Сейф-Ад-Дин Аксикенти** (толук аты - Сейф-ад-Дин ибн дамулла шах Аббас Аксыкенти) XVI к. башында жазылган (фарси тилинде) «Мажму ат-Таварихтин» («Тарыхтардын жыйнагы») автору. Китеп эки бөлүктөн турат. Биринчи бөлүгү Сейф-ад-Дин тарабынан жазылган. Анын бүтпөй калган экинчи бөлүгүн уулу Нур (Навруз) Мухаммед ибн Сейф-ад-Дин Аксыкенти жазып бүтүргөн. Китепте негизинен Фергана өрөөнүндөгү Ширкент жана Касан шейхтеринин фантастикалык өмүрү сүрөттөлөт. Бирок чыгарманын башында Манас баатырдын Жолой башчылык кылган калмактар менен болгон согуштары баяндалат. Андан кийин кыргыз, кыпчак, казак элдери жана калмак уруулары, ошондой эле жер, суу-аттары жөнүндө маалыматтар берилет. Сейф-ад-Дин Фергана өрөөнүндөгү Аксыкент шаарында (азыркы Кыргыз Республикасынын Аксы районундагы Аксыкент айылы) туулган. Чыгармада өмүр баяны эскерилбейт.

чыгышы, түпкү ата-бабалары жөнүндөгү мусулмандык салт менен чагылдырылган. Ириде, жазма булактагы эң баалуу маалымат кыргыздардын уруулук курамы, оң, сол, ичкилик уруулук топтору, аталган уруулук бирикмелердин курамдарына киришкен уруулар жана алардын аталыштары (этнонимдер) баяндалган. Бул чыгарма фарси тилинен орусчага (Ф.Тагирджанов), андан соң кыргыз тилине (О.Сооронов ж.б.) которулган. Тарыхый жазма булак Чыгыш Түркстанда үстөмдүк жасаган исламдын ханафиялык (сунниттер) агымынын накшбандийа сопулар коомунун өкүлү тарабынан жазылгандыгын шыр эле байкоого болот. Накшбандийа сопулар коому кыргыздардын ичинде ислам динин жайылтууда (XVI к.) башкы ролду ойношкондугу тарыхый чындык.

Кыргыздар жана алардын таралышы тууралуу маалыматтар фарси тилдүү тарыхчы, монголдордун Ирандагы Ильхандар мамлекетинин башкы увазири, тарыхнаамачысы, теги еврейлерден (жөөт) болгон Фазлаллах Рашид ад-Дин тарабынан жазылган “Жами ат-Таварих” (“Тарыхтар жыйнагы”) деген өз учурунун эң мыкты эмгектеринен болгон асарда (XIV к.) чагылдырылат (Рашид ад-Дин, 1952, Т.1. Кн.: I). Кыргыздардын Огуз-хан жана анын тукумдарынан таралуусу боюнча санжыра XVI к. жашап өткөн, Хива ханы Абулгази Багадур-хандын “Шеджарай и-Түрк” (“Түрктөрдүн санжырасы”) аттуу эмгегинде эскерилет (Абулгази, Казань, 1906). Кыргыз санжыралары жана алардын тарыхый жана илимий маанилери тууралуу өз эмгектеринде XIX к. В.В.Бартольд, В.В.Радлов, Н.А.Аристовдор, XX к. изилдөөчүлөр В.Ф. Фиельструп, Абдыкерим Сыдыков, Белек Солтоноев, С.М.Абрамзон, Р.Г.Кузеев, К.Шаниязов, Б.Х.Кармышева, Ө.Караев, Б.Баялиева,

В.Винников ж.б. кайрылышкан. Заманбап илимпоздордон санжыралык маалыматтарды кошумча илимий булак катары пайдаланышып, аны атайын ырааттуу түрдө изилдеген окумуштууларга С.Т.Кайыпов, Б.Кебекова, Т.Абдракунов, Буудайбек Сабыр уулу, И.Б.Молдобаев, В.Я.Бутанаев, А.Кайбылдаев, Т.Асанов, Р.Жолдошев, Абдрахман Алымбаев (Байас Турал), М.Ч.Кожобеков, О.К.Каратаев ж.б. кошууга болот. Кыргыз санжыраларын тарыхый булак катары колдонууда, кыргыз урууларынын жалпы генеалогиялык схемаларын чийип чыккан Г.Ладусhev, С.М.Абрамзон жана В.Я.Винниковдордун аткарган иштери илим үчүн нар көтөргүс эмгек. С.М.Абрамзон⁶ эмгегин жазууда кыргыз айылдарын көп жылдар бою кыдырып, 300 ашуун карыя-аксакалдардан санжыралык, фольклордук ж.б. маалыматтарды сурамжылап жыйнаган; Кыргыз ИАсынын Кол жазмалар фондуна жыйналган маалыматтарды өткөрүп бергендиги белгилүү. Ушул кишилер кыдырып жыйнап, схема катары түзгөн кыргыздардын уруулук системасынын таблицасын ушул кезге чейин пайдаланып келе жатабыз. Тилекке каршы, бул илимпоздордон (С.М.Абрамзон, В.Я.Винников) кийин калк арасынан урук-уруулар боюнча генеалогиялык маалыматтарды жыйноо, системага салуу иштери аткарылбай калган. Эсил кайран СССРдин Кыргызстандагы идеологиялык саясатында бул маселеге кайрылууга атайын көз салынып, ачык эмес тыюу салынып келгени маалым.

Элдик санжыранын түпкү маани-маңызы тууралуу т.и.д., профессор Ө.Осмонов төмөнкүлөргө кайрылат: “Өзүнүн чыгармаларында заманыбыздын залкар ойчул жазуучусу Чыңгыз Айтматов санжыранын маанисине өзгөчө көңүл бурган. Анын “Кылым карытар

⁶Адыгине уруулук тобун жана башка кыргыз урууларынын тарыхын, келип чыгышын, таралуусун, жайгашуу ареалын ырааттуу изилдеген окумуштуулар тууралуу өз алдынча иликтөөлөр эмгектин ушул бөлүгүндө өз алдынча параграфта каралат. – О.К.

бир күн” романында эненин баласына “Сенин атаң Дөнөнбай, Дөнөнбай! Сенин урууң Найман” деп зар какшаганында зор философия камтылган. Улуу жазуучу-буз санжыранын мааниси жөнүндө, “Биздин айылдын абышкалары ар бир баладан: “Кана жети атаңды айт!”- деп катуу талап менен сураар эле. Элдин акыл-эс мурасы да, муундардын байланышы да ушуга негизделген. Бул жөнүндө, - дейт Ч.Айтматов, - мен “Ак кеме” повестимде бала менен машина айдаган казак жигит экөөнүн аңгемелешүүсүндө айтууга аракеттенгем. Турмушта жети атасын билбей эле жашап жүргөн адамдар бар экенине бала аябай таң калат: - Жети атаңдын аттарын үйрөткөн жок беле аке? - деди бала. - Ит билеби? Ага не таңсык болдуң? Жети атамды билбейм, бирок, көрүп турасың гой, көп катары жашап жүрмүн. - Атам айтат, адамдар ата тегин унутуп койсо, бузулуп кетет дейт. - Не үшин? - Анда дейт, атам айтат, баары бир балдарым, балдарымдын балдары билбей калат деп адамдар арам иштен жийиркенбей, тартынбай калат дейт. Баары бир балдарым, балдарымдын балдары билбей калат деп, адамдар жакшылык кылбай калат, - дейт...”. «Бул элдик жөнөкөй философияны, - дейт жазуучу, - мен бала кезде уккан шекерлик абышкалардын насаат сөздөрүнөн алганмын. Мен - шекерликмин, ошон үчүн бул жакшы кааданы алигиче урматтаймын. Менин атам - Төрөкул. Төрөкулдун атасы - Айтмат, Айтматтын атасы - Кимбилди, Кимбилдинин атасы Кончужок... Ушинтип отуруп биздин тукумдун башы - Шекердин өзүнө чейин санай берүүгө болот. Атамдын жана чоң атамдын туугандары - Рыскулбек, Керимбек, Өзүбек, Суванбек, Доолбек, Алымкул, Иманкул, Биримкул, - булар да менин бабаларымдын катарына кирет. Мындай карасаң - бул жөн гана адам ысымдары. А мен үчүн мунун мааниси чоң. Эл оозунда айтылган сөздөрдөн улам мен алардын ар биринин ысымдарын тереңимде ызаттайм жана

сыймыктанамын. Бул өзүбүздөн мурда жашап өткөндөрдү эстөөгө жана алардын кадыр-барктарын төмөндөтпөөгө бизди - кийинки муундарды милдеттендирет”. Ч.Айтматовдун Советтик идеология күчүндө турганда жазган бул ойлору элди манкурттуктан кутулууга чакырган добулбасы экен. Санжыраны жомок катары эсептеген жоламандарга жооп катары Ч.Айтматовдун санжыра жөнүндөгү оюн: “Жарыкчылыкта санжырачылар болбосо, өтүп кеткен убакыт жана муундар жөнүндө кандай көңүлсүз эскерме калаарын көз алдыга элестетип көрүңүзчү... Санжыраларда - философия жана фантастика, поэтика жана убакыттын символу бар. Мындан тышкары санжыра бул элдин, улуттун эн тамгасы жана аны таануу белгиси”- деп жыйынтыктаган (караңыз: Эргешов, 2019: 5). Кыргыздарда санжыра жана санжыра айтуу маданияты эзелтеден жашап келет. Санжыра же генеалогиялык баяндар башка элдерде жазуу берилсе, кыргыз сыяктуу көчмөн өтмүшү бар кыргыздарда оозеки ыкмада (түрдө), муундан-муунга, атадан-балага карай айтылып келе жаткан кенч. Кыргыздарда жазгыч, сабаттуу санжырачылар да болгон. Тоголок Молдо (Байымбет Абдрахман уулу), Осмоналы Сыдык уулу, Белек Солтоноев, Шаакерим Кудайберди уулу, Жапар Кенчиев, Эсен Төрөкан уулу, Сапарбай Жаныбай уулу ж.б. жазып калтырган санжыралары кийинки урпактарга көөнөргүс мурас болуп калды.

XX к. биринчи жарымына чейинки мезгилде жашаган кыргыз санжырачыларынын дээрлик көпчүлүгүнүн кат сабаты али жоюлбагандыктан, санжыралык маалыматтар ооз эки түрдө гана айтылып келгендиги маалым. Экинчиден, ошол коммунисттик доордогу кабыл алынган идеологиялык шарттардын талабына ылайык, карапайым калкка улуттук санжыраны ачык пропагандалоого тыюу салынып, өзгөчө көзөмөлгө алынгандыгы маалым. Кыргыз элинин улуттук тарыхы менен санжырасын карапайым элге окутууга, пропагандалоого

караманча жол берилген эмес эле. Алар эски доорлордон калган калдык катары ар тараптуу сындалып, элдин улуттук аң-сезиминин калыптанышына каршы коюлган системанын жасалма саясаты жүргүзүлгөн.

Коомдогу мындай кырдаалда айыл аймактарында жашаган куйма кулак санжырачылар, дастанчы жана жомокчулар санжыралык баяндарды кагаз бетине жазышпастан, оозеки айтып келишкендиги ошол мезгил үчүн мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон. Ошентсе да, мезгил жана доор өзгөргөн сайын жаңы муун алмашып, санжыраны кесип катары тутунган эл арасында көп сандаган элдик санжырачылардын болгондугу уккан кулакты кубандырат. Мисал катары, алардын катарына ХХк. II жарымы - ХХIк. биринчи чейрегинде Алай жергесиндеги Сабай уруусу жашаган Боз-Караган айылынан - Кенжебай уулу Маматали, Маматалиев Турдугул, Турдугулов Аман, Кара-Шоро кыштагынан - Разакулов Абдимамат, Согондудан (мурдагы Кызыл-Коргон) - Жумаев Мама, Даирбеков Талип, Кайназаров Таши, Матеипов Исма жана Күң-Элек айылындагы Көкчө уруусунан чыккан Курманалиев Сарт ава сыяктуу таанымал санжырачыларды кошууга болот.

Эскерте кетчү маселе, ушул жана мурдагы китептердин жаралышына замандашыбыз, кыргыздын белгилүү санжырачысы, советтик-партиялык жана чарбалык ишмер Исраилов Мурзали-ажынын берген маалыматтары өзгөчө көмөк берди⁷. М.Исраилов өзүнүн соңку 50 жылдык жашоосунда эл арасынан жыйнаган этногониялык, тарыхый-этнографиялык, топонимикалык, оозеки

чыгармалардын үлгүлөрүн эл арасынан жыйнап, китеп катары жарыкка чыгарды. Чындыгында, автордун эмгеги талаа материалдарынын негизинде жазылган, көпчүлүк башка авторлордун (санжыра жазгандар – О.К.) эмгектерине салыштырмалуу өзүнүн тактыгы, маалыматтардын көлөмүнүн арбындыгы жана тереңдиги жагынан кескин айрымаланып турат.

Россиянын жана батыштын этнография, антропология илимдеринде санжыраны “этногония” термини менен жазып жүрүшөт. Санжыра – оозеки айтылган генеалогиялык⁸ булак, чыгарма, ал көркөм чыгарма эмес, санжыра - уруктун, уруунун, элдин тарыхы, өтмүш тарыхтын күбөсү. Санжыра түз тарыхый булак эмес, илим үчүн кыйыр булак катары кызмат өтөп келет. “Санжыра бул али тарых эмес. Ал тарыхтын күбөсүнүн, булагынын бири. Мунун өзү санжыраны ар тараптуу талдап, анализдеп, илимий электен кайра-кайра өткөрүү керек дегендикке жатат” (караңыз: Аттокуров, 1995: 8). Таанымал тарыхчы-этнологдор С.М.Абрамзон менен Л.П.Потапов минтип жазышкан: «Өздөрүнүн өткөн тарыхында жазмалары болбогон же жазмага жаңыдан ээ болгон элдердин тарыхын изилдөөдө элдик этногониянын илимий мааниси тарыхый булак катары өтө зор. Элдик этногониядагы материалдарды кеңири пайдаланбай туруп, этникалык тарыхка илимий иликтөө жүргүзүүгө мүмкүн эмес» (Абрамзон., Потапов, 1975: 59-60).

Санжырада урук, уруктар топторунун, уруу жана эл тууралуу маалыматтар, өткөн доорлордогу тарыхый маанилүү окуялар эл ичинен чыккан белгилүү инсандар жөнүндө маалыматтар чагыл-

⁷Исраилов Мурзали ажы. Алайку эл-жеринин тарыхый санжырасы. –Бишкек, “Улуу тоолор”, 2019. – 188 б.

⁸Генеалогия (грек. genealogia – санжыра) – алгач адамдын пайда болушун аныктаган анын ата-тегинин, тукумунун тизмеси. 1. Уруулардын тарыхын, санжырасын, үй-бүлөнүн келип чыгышын, жеке адамдардын тек-жайын, тууганчылык байланыштарын иликтеп үйрөтүүчү тарых илиминин көмөкчү тармагы (биологияда жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн келип чыгышын үйрөтөт). Генеалогиянын белгилери илгертеден эле маалым болсо да, илим катары болжол менен XVII-XVIII кк. калыптанган; 2. Социалдык түзүлүштү жана уруулардын тегин үйрөтүүгө негизделген орто кылымдагы тарых сабагы.

дырылат. Бирдиктүү мамлекет жана мамлекеттик идеологиянын жок болгон шарттарында санжыра адат, адеп-нарк (обычное право) менен катар коомдогу социалдык мамилелерди жөнгө салууда белгилүү таасири болгон. Санжыра көчмөндөр коомундагы дуалдык этносоциалдык уюмдун шартында бириккен ар түрдүү уруулук бирикмелердин, коомдордун социалдык-саясий, идеологиялык моделинин ролун аткарган (Асанов, 2017: 276). Бул модел өзүнүн практикалык жактан колдонууга жөнөкөйлүгү, катардагы адамга жеткиликтүүлүгү менен айырмаланган, уруулук коомдун ар бир мүчөсү ата-бабалар генеалогиясынан өз ордун табуусу болгон. Аталар башчылык кылган патриархалдык үй-бүлөдө жети атага чейинки бабаларынын тегин билүү шарт болгон, өз бабаларынын келип чыккан тегин билүү инсанга өзүнүн кайсы урукка, топко жана урууга таандык экендигин аныктаганга көмөк берген. Санжыралардан уруунун (уруктун) мүчөсү өз бабаларынын ким жана кандай тектүү болгондугун, алардын коомдогу аткарган ролун, жасаган иштеринен жана аларга байланыштуу болгон тарыхый окуялардан кабар ала алышкан, өз уругунун, уруусунун келип чыккан тарыхынан, тегинен кабардар болушкан, аны жатка үйрөнүшкөн (Асанов, 2017: 276). Санжыраларда мифологиялык⁹, тотемистик көз караштарды чагылдырган маалыматтар бар. Булар кыргыздардын исламга чейинки философиялык-диний көз караштарынан кабар берери ырас. Мында Бугу-эне жана бугу уруусунун келип чыгышы, чекир саяк уруусундагы Каба уругунун түпкү бабасынын (жалдуу

Каба) келип чыгышы тууралуу санжыра ж.б. мисал боло алары анык.

Кыргызда курбалы орто жашка жеткен ар бир эркек киши өз ата-бабаларынын теги, уругунун келип чыгышы боюнча маалыматтуу болушкан. Уруудагы же топтогу көптү көргөн жана турмушта, жашоодогу тажрыйбасы бар сөзмөр аксакалдар жаштарга өз уругунун тарыхы боюнча алгачкы маалыматтарды беришкен. Санжырачылардын көпчүлүгү генеалогиялык маалыматтарды жыйнап жүрүшкөн, аларды эл арасында «куйма кулак» деп аташкан. Элдик этногония илим адамдарын дайыма кызыктырып келген баалуу тарыхый-этнографиялык булак, тарых илиминдеги булактаануу багытында да маанилүү орунга ээ. Элдин тарыхый-этнографиялык башатын, уруулук курамын, алардын келип чыгышын, башка элдер менен этногенетикалык жана этномаданий байланыштарын изилдөөдө санжыранын (этногония) ролу зор экендиги талашсыз. Ириде, оозеки айтылган генеалогиялык маалыматтарда тарыхый фактылар менен катар уламыштар жана мифологиялык кубулуштар, сюжеттер берилүүсү мүмкүн. Аларды илим үчүн иргеп алуу изилдөөчүнүн көз алдында болот (караңыз: Абрамзон., Потапов, 1975: 22). Уламыштагы жана болмуштагы сюжеттер белгилүү бир денгээлде тарыхый фольклор катары кабыл алынат. Бирок, элдик этногонияны фольклордун ичине киргизүү илимден узак көрүнүш болуп калары ырас.

Санжыра жана санжыралык маалыматтар – элдик билим, санжыра аркылуу өзүнүн, уругунун, уруусунун, элинин те-

⁹**Мифология** (байыркы грекче «миф» уламыш, болумуш жана «логос» - сөз, аңгеме, илим) мифтерди чогултуп жана аларды изилдөөчү илим. Алгачкы коомдогу адамдардын өздөрүн курчап турган дүйнөгө болгон эң жөнөкөй фантастикалуу түшүнүктөрү: мисалы, бардык элдердин өнүгүүсүнүн алгачкы мезгилдеринде пайда болгон. Мифологиянын чагылышына адамдардын эң алгачкы диндик түшүнүктөрү: фетишизм, анимизм, тотемизм, магия жана башка чоң таасирин тийгизген. Адамдар ар кыл табият кубулуштарын түшүндүрүүгө дүйнөнүн жаралышы, күн, жылдыз, ай, адам, деңиз, суу, жаныбарлар, өсүмдүк, жаратылыштагы кырсыктар жана башка жөнүндө көптөгөн мифтерди чыгарышкан. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында ошондой эле «Манас» эпосунда да мифтик окуялар, түшүнүктөр жаныбарлар дүйнөсү менен байланышкан мифологиялык сюжеттер кеңири чагылдырылат.

гин биле алган. Кыргыз коомчулугунда ата-тегин жана өз уруусунун келип чыгышын ишенимдүү жана так айталбагандарды кыргыздар коомунда «жетесиз кул» дешип, сөзгө жыгышкан, анын коомдогу ээлеген ордун (статусун) анык ташып, келекелешкен, ардантышкан учурлар арбын кездешкен. Ошондуктан, кыргыз коомунда эр жигит өзүнүн жети атасын, уругун, уруусун жана бабалары жашап келген тарыхый жерин, элин билүүсү шарт болгон. Мында мисал катары, Манастын уулу Семетейдин жети атасын билүү учурун белгилөөгө болот. Семетейдин балалыгы Манастын өлүмүнө байланыштуу оор учурга туура келет. Атасынын көз алдында Семетей алты айлык (Г.Алмаши, ММВ, СКВ) же үч жарым жашта болот да (СОВ), аны Каныкей төркүнүнө алып барып, аман-эсен чоңойтот. Каныкейдин иниси Ысмайыл Семетейге өзгөчө аяр мамиле жасап, жети жашка келгенче жер алдында бактырат («Манас». Энциклопедия. – Бишкек., 1995. Т. II: 208). Сарытазга жолукканга чейин Семетей ата-тегин (жети атасын Ж.Ж.) билбейт. Семетейдин тегин Сарытаз кырк кыздан баштап, андан Мансур – Түмөнкан – Санчыкан – Акжолтой – Санколдой – Эгизей – Жээрен – Бүйүнкан – Чаянкан – Балакан – Каракан – Жакып – Манас деп билгизет (ошол эле жерде, 209-бет).

Эли-жерин, тегин эртелеп билдирүү менен ал күчкө толо элек жаш баланы мертинтип албоону көздөгөн Каныкей Семетейди он экиге чыкканча төркүндөрүндө бактырат. Баласы күчкө толуп келатканын байкап төлгө кылып, Тайторуну байгеге чапканда Семетей оозуна биринчи жолу «кыргыз», «Манас» деген ураанды алып, ат сүрөйт. Намыс үчүн Төөбалбан менен күрөшкө чыгып жеңет. Семетей Тайторуну сүрөгөндөн баштап ар дайым атасы Манастын колдоочулары жандайт (ошол эле жерде, 209-210). Улуттун рухий улуу дөөлөттөрүнүн туочуларынын бири болгон элдик санжыранын үлгүлөрү миндеген жылдардан

бери карай кыргыз баласы үчүн жети атасын билүү, элин-жерин таануу сыяктуу кыргыздардын эзелтеден бери карай келе жаткан турмуштук жазылбаган айныгыс мыйзамы бар. Ата салты боюнча ушул кезге чейин кичүүсү улууга салам айтып, улуусу саламга алик алгандан соң: - Кимдин баласы болосуң?, - Кайсыл уруудан болосуң?, “Улутун ким, урааның ким? - деген суроолор бекеринен берилбесе керек... Ошондуктан, кыргыз баласы балакатка жеткенге чейин эле ата-тегинин, тайларынын тектери тууралуу санжыралык маалыматтарды өз ата-энесинен жана куйма кулак санжырачылардан тактап билишкен, билбегендерин сурашкан.

Санжырадагы этногониялык, тарыхый фольклордун маалыматтары элдин өткөн тарыхын билүүдө маанилүү булак болгон. Эл арасында: «Санжыра - кыргыз элинин илгертен келген рухий мурасы-санжырасы, оозеки тарыхы жана илгертен өздөштүргөн илими.

Кыргыздын кылымдардан аты өчпөй укумдан тукумга дареги белгилүү болуп келе жаткандыгына эң оболу оозеки тарыхынын-санжырасынын салымы баа жеткис. Санжыра эл атын өчүрбөй, муун менен муунду, кылым менен кылымды байланыштырган рухий үзүлбөс чынжыр. Элибиздин оозеки санжырасы кыргыздар Алтайдан Ала-Тоого көчүп келгенден кийин ыр, дастан, эскерме, баян жана мурас катары ого бетер өнүккөн. Эл арасынан журт, уруу тарыхын, салтын жана улуу инсандарынын эрдигин саймедиреп, сөз менен кулакка уютуп айткан чечен, көсөм, олуя, санжырачылар чыккан. Алар калк арасында өтө кадырлуу болуп, сый-урмат көрүшкөн. Өткөн доордо жазмасын жоготкон кыргыздарда санжырачылардын ысымдары уламыштарда гана эскерилет. Алар калк ичинде бирде ырчы, дастанчы, чечен, акылман жана жомокчу деп айтылып калды. Санжыра жеке бир кишинин эле өзүмчүл ой-кыялы эмес, ал деген илгертеден берки кудум ар булактан кошулган өзөндөгү дайра сыяк-

туу же аары чогулткан бал сыңары, нечен бабалардын акыл, ой-тилегинен, даректен, чындыктан уютулган, төл сөз менен эргип, кооздолуп жазылган тарыхый көркөм чыгарма. Санжыра боюнча чечмелөө. Бабаларыбыз жоругандай, биздин эң түпкү атабыз кыргыз болгонун эч ким тана албайт. Ошондон бери бизге кыргыз деген сөз өтө ыйык, акыл-ыйманыбыздын мазары, улуттун соболосун оболоткон бийик куту» - деп айтылып келет» (tyup.net/page/kyrgyzdardyn-bajyrky-nasilizhana-sanzhyrasy).

Кыргыздын белгилүү санжырачыларынан болгон Төрөкан уулу Эсенгул¹⁰ санжыранын маани-мазмунун, анын бүгүнкү жана болочок муундар үчүн зарылдыгы, пайдалуулугу менен катар, санжыраны айрым адамдар жеке кызыкчылыгы үчүн пайдала тургандыгын эскерте келип, төмөндөгүдөйчө айткан: «Санжыра «Сен кимсиң, атаң ким, чоң атаң ким, кайсы уруктансың, кайсыл уруудансың, кайсыл улуттансың» деген суроого так жооп берет. Өзүнүн түбүн билбеген адам ал адам эмес. Ата-бабалар: «Эң эле болбой калганда жети атаңды биллип ал» же «Жети атасын билбеген кул» деп айтчу экен. Чынында эле өзүбүздүн чыккан түбүбүздү, уругубузду, уруубузду так жазышыбыз керек. Эгер муну так жазбасак анда элдин тарыхын, улут-уруунун тарыхын чаташтырган болобуз, аны билген эл, уруу нааразычылык кылышы да мүмкүн. Анткени, санжыра айтуу кыргызда муундан-муунга уланып келе жаткан жакшы салт, мындан ары да бул салт улана берсе экен деген ойдобуз. Санжыраны айтуудагы негизги максат — бир туугандардын ортосундагы, уруулардын ортосунда, ошонун негизинде бүт бир эл-

дин ортосунда бирдикти, биримдүүлүктү, ынтымактуулукту сактоого, аларды биримдүү кылып баш коштуруу болуп келген. Биздин ата-бабаларыбыз санжыраны айтууда мына ушул багытта пайдаланып келишкен. Ошондуктан, алар нечен кылымдар бою өзүнүн кыргыз улутун, кыргыз уруусун бириктирип, душмандарын талкалап, көз карандысыз жашап келишкен. Бирок, турмушта санжыраны туура түшүнбөгөндүктөн жана аны туура пайдалана албагандыктан улутчулдук да, уруучулдук да, ал тургай улуу шовинисттик умтулуулар да пайда болушу мүмкүн. Эгерде бирөөнү кызматка алып жатып, «урууң ким, улутуң ким» деп сурасаң «бул киши улутчул же уруучул неме окшойт» деп тетири түшүнгөндөр да бар. Буга жол берүүгө болбойт. Мындай ишти саясий жагынан бышып жетпеген, эс-акылы төмөн, өзүнүн жеке кызыкчылыгын көздөгөн жетекчилер гана кылышат» (караңыз: Төрөкан уулу Эсенгул, 1994: 6-7).

Байыртадан жакшылыкты-жамандыкты башынан кечирген бабаларыбыз: «Тегинди билесиңби балам?» деп кичүүлөргө, бала-бакырага собол айтышкан. Албетте, кыргыз баласы эс тарткандан жок дегенде жети атасынын дарегин билүүгө милдеттүү болгон.

Байыркы доордон XX к. башына чейинки жашаган кыргыз аксакалдары оропарадан кабылган уланга «жети атаңды билесиңби, айтып бер» - деп капилеттен колунан шап кармашкан. Алар кийинки тукуму байыркы бабалардын дайынын, тегин улуулардай билсе экен деп өтө тилек кылышкан. Санжырачылар айтымында: «...санжыра бул кыргыздын тарыхы болгон. Кыргыздар мурун ата-а-

¹⁰Төрөкан уулу Эсенгул [1915, Шамшы-Бурана болуштугу (азыркы Чүй району, Бурана айылы)] - кыргыз санжырачысы, советтик, партиялык кызматкер. 1977-ж. Буранада археологиялык-архитектуралык комплексин уюштурганга жигердүү катышып, анын директору болуп 18 жыл эмгектенген. Кыргыз элинин санжырасына арналган үч китептин автору. 1990-ж. Жети-Өгүз районунун Шалба айылында өткөн санжырачылардын конкурсунда жеңип чыккан. Ордендер жана медалдар менен сыйланган.

тага бөлүнгөн. Ким кандай киши болгон, кайда барган, эмне кылган, баары санжырада айтылган. Санжыраны билбеген кыргыз ды кыргыз деп айтчу эмес, жети атаңды бил деген. Жети атасын билбеген бул жетесиз кул деген. Жети атаңды¹¹ бил деген, себеби жети атага чейин кыз берип, кыз алышкан эмес. Мурун, биздин убакта эмес, илгери уруулар ортосунда кек болсо, чабышып согушуп турган учурлары болгон болсо кыз алышкан эмес. Мына керектиги, санжыраңды билбесең кыз алып калса урук бузулат, азыркыдай эле даана, күчтүү жигиттер жок болот. Санжыраны куйма кулактар түзгөн. Манас айтылып келе жатпайбы, ошондой бул санжыра деген, дал ошонун бир түрү. Санжыраны бардык киши эле айта берген эмес, куйма кулактар бир укканда эле башына сактап калган. Азыр куйма кулактар ким, төкмө акындар угуп айтат. Санжыра деген ата-бабалардын илгерки тарыхы. Ошол тарых менен келе жатабыз, санжыра кыргыздын тарыхын, өткөндү билдирген. Ата-бабабыздын ким экенин тактаган. Санжыра деген бул - илим. Санжыра илгерки ата-бабадан калган кеп. Ал атадан-балага калган. Кимдин баласысың, кайсы уруудансың, ушул нерсени тастыктайт” – деп өзгөчө маани беришет (traditionalknowledge.org / коомдук-түзүлүш.../санжыра).

Санжырадагы дагы бир маанилүү нерсе - андагы сакталган элдик, улут-

тук аң-сезим. Кайсы уруунун санжырасы болбосун, анын түбү кыргызга барып биригет. Ар бир акыл-эстүү адам тигил же бул урукка (урууга) таандык экенин билүү менен кыргыз экендигине сыймыктанат. Өзүнүн ата-бабаларынын жакшы иштерине сыймыктанып, өзүнөн кийинки муундарга жакшы атын калтырууга аракеттенет. Ар бир өрөөндө уруулардын бөлүнүштөрүн жана адамдардын ата тегин аныктап берген санжырачылар канчалык тагыраак жана калыс болсо ошончолук барктуу болушкан. Санжыраны үйрөтүштүн дагы бир экинчи себеби, кыргыздар генетикага абдан чоң маани беришкен. Башка элдерге караганда бизде жети атага чейин нике кыйбасын деген салтка катуу баш ийишкен. Санжыранын уруулук биримдиги үчүн, элдин биримдиги үчүн мааниси зор болгон. Кыргыз эли жоокерчилик турмушта жашагандыктан ар бир уруунун өзүнүн эн тамгасы, асабасы болгон дегендей. Ар бир уруудан биригип келип бир кошуунду түзүшкөн. Уруунун өздөрүнүн урааны болгон. Санжыранын негизги максаты – элди биримдикке чакыруу. Адамдардын кимден тараганына туура багыт берип түшүндүрүү. (https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:4198).

Биз ата-тегибиз жөнүндө билишибиз керек. Ал төмөнкүдөй аталат:

1. Өз атам.
2. Чоң атам.
3. Бабам.

¹¹**Жети ата** — кыргыздардагы ата текти билүүгө байланышкан генеалогиялык түшүнүк. Жети атанын элдик генеалогиялык түшүнүк катары кабыл алынышы патриархалдык-көчмөн салтка байланышкан. Жети ата кыргыз коомунда социалдык маанилүү роль ойногон. Салтка ылайык кыргыз коомундагы ар бир адам өзүнүн жети атасын билүүгө тийиш болгон. Жети атасын билбеген адам кул катары кабыл алынган. XIX к. «жети атасынан бери жиликтеп сура» деген сыяктуу көөнө түшүнүктөр мындай салттын байыркылыгын ырастайт. Жети атаны сүрүштүрүү салты уруу ичиндеги никелик мамилелерди жөнгө салып, элдин генеалогиялык тазалыгын сактап калуу жана биол. популяциясына, өсүп-өнүгүшүнө ыңгайлуу шарт түзгөн. «Ал кезде жети атасын сурап кыз бермек ырасими болгон», деп айтылат. Кыргыздар байыртадан бийик тоо шартында бири биринен обочолонуп жашагандыктан, тукумдун тазалыгын сакташ үчүн нике мамилелерин жөнгө салуу зарыл болгон. Бул адат боюнча жети муун өтмөйүнчө никеге турууга тыюу салынган. Муну илим жети муундук экзогамия деп аташат. Бул отурукташкан элдерден айырмаланып, кыргыздарда никенин жана урпак-тукумду өстүрүүнүн өзүнчө маданияты иштелип чыккандыгын айгинелейт. Ушундан улам жети атасын сүрүштүрүү салты келип чыккан. Анын баштапкы негиздери урук ичиндеги экзогамиялык талаптарга байланышса, кийин коомдо мыйзам сыяктуу турмуштук кодекске айланган. Анткени, патриархалдык коомдогу уруктун ар бир адамы жети атасын так билгенде гана кайсы урукка таандык экендигин далилдей алган.

4. Кубарым.
5. Жотом.
6. Пуштум.
7. Наркым.
8. Заддим.
9. Залим.
10. Тегим.

Өйдө көздөй санаганда:

1. Ата
2. Чоң ата
3. Баба
4. Буба
5. Кубар
6. Жото
7. Жете

Ылдый көздөй санаганда:

1. Бала
2. Небере
3. Чөбөрө
4. Кыбыра
5. Тыбыра
6. Чүрпө
7. Урпак

Кыргыздын таанымал санжырачыларынан болгон Жапар Кенчиев көп жылдык изилдөөлөрдү жүргүзүү менен бирге, кыргыздын, андан соң сарыбагыш уруусунун санжырасын жазып калк назарына жарыялаган. Автор санжыралык маалыматтар айрым тарыхый окуяларга шайкеш келиши анын баалуулугун арттырат деп белгилеген. Анын санжыра боюнча эмгеги өткөн кылымдын 90-жылдары кыргыздарды изилдеген германиялык айым Гундула Салк¹² тарабынан алгач орус тилине, андан соң немисчега которулган. Жапар Кенчиев: “Ал эми биздин бабалар өчүп барып кайра

жанып, бөксөрүп барып кайра толуп, далай мүшкүлдөрдү баштарынан өткөрүшсө да, теңдешсиз басып кирген жоолор менен салгылашса да, бир жерде жалп этип өчсө, бир жерге тамырын жайып, тилин, дилин, ата мурастарын, тукумун сактап бизди ушул күнгө чейин жеткирди. Ошону үчүн бабаларга милдеттүүбүз. Башыбыз жерге тийгенче аларга тооп кылабыз. Ошону үчүн санжыра керек. Аксак Темир «Жете» жергесине чабуул койгондо кыргыздар Иледен нары өтүшүп, Алтайга көчө качышты. Антпесе бууракандап турган жоо кыргызды кырып, калганын кулдукка сатып жиберешке аракеттенишкен. Мына ошондо уруулар бөлүнүп көчүшүп, элди сакташты. Жардысына мингич унаа беришти. Жармачына саан беришти. Ошентип элди сакташты. Жоокерчилик заманга жараша «кыргыздын этнографиясы» көчмөндүккө ылайыкталып өзгөрүп турду. Кыргыздардагы негизги айкөлдүк башка кичирээк уруулардан келгендерди боорлоруна алышып, туугандашкан. Жалаң эле өздөрү эмес башка элдерден келген адамдарды да өз боорлоруна тартышкан. Бечараларга берген саанынын төлдөрүн алышкан эмес. Бул сыяктуу айкөлдүк эч бир элде болгон эмес. Эгер «сөрөйлөр» айткандай бөлүнүп – жарылуу болсо солто эли өз ичине эмне үчүн нака он бир урууну кошуп ала жүрдү? Бугунун ичинде «Эштек» деген уруу бар. Аларды эмне үчүн жектебеди? Катаал күндөрдө, эл башына күн түшүп турганда бирине-бири жөлөк болушту. Жардамга келишти. Кечээги эле калмактар менен болгон ка-

¹²**Гундула Салк** – европалык белгилүү кыргыз таануучу жана түрколог айым (Gundula Salk, бүлө күтө электеги теги, аты - Zillmer). Германиянын Фрайбург шаарынан. Илимдин доктору (2009). Салк айым 1986-1996-жылдары Берлиндеги Эркин Берлин университетинде (Freie Universität Berlin) жана Германиянын ордо шаарында негизделген алгачкы университет – Гумбольдт университетинде (Humboldt Universität Berlin) түркология, борбордук азия таануу жана монголистика бөлүмүндө окуп, 1996-ж. магистрдик диссертациясын эң мыкты баага жактаган. Анын илимий жетекчилеринин арасында айтылуу кыргыз таануучу, француз профессору Реми Дор болгон. 1995-1998-жылдары Кытайдын бир катар аймактарын кыдырып, этнографиялык-диалектологиялык жана башка иликтөөлөр жүргүзгөн, Ал Сычуан провинциясында, Шинжаң Уйгур автоном районунда (анын ичинде кыргыздар байырлаган жайларда), Хэйлунцзянь провинциясындагы фу-йү (Фу-ю) кыргыздарынын жашаган аймактарында болгон. Пекиндеги теги дунган, кыргыз таануучу профессор Мухаммед Ху Чженхуа жана Үрүмчүдөгү кыргыз профессор Мамбеттурду Мамбетакун менен кызматташкан.

гылышууларды алсаңыздар боло? Эми тууган арасында чатактар болгону жалган эмес. Анын да оң жана терс жактары бар. Аны тарыхчылар, санжырачылар бурмалабай, өз уруусуна тартпай калыстык менен чечип бериши керек” – деп жазат (Кенчиев, 1994: 7-8). Мисалы, бул санжыранын мазмунунан (Ж.Кенчиев) тарыхый фактылардын параллелдерин көрүүгө болот.

Аксак Темир Тарагай XIV к. аяк чендеринде (1370-ж. Тимурийлер мамлекетин негиздеген) кыргыздарга кол салган. Аксак Темирден чегинген кыргыздар Алтай тарапка чейин чегингенге мажбур болушкан деген маалыматтар бар. Туткунга түшкөн кыргыздарды кул базарларында сатышкан, кыргыз кыздарын белекке тартуу кылышкандары баяндалат жазма булактарда.

Санжыра жана санжыралык маалыматтар кыргыз тарыхы, маданияты үчүн түгөнгүс кенч. Кыргыздын алмустактан келе жаткан салты боюнча, баланын акыл-эси токтолуп, балакатка жеткен куракка чейин (12-13 жаш курак) эле, анын ата-теги (жети же андан артык аталары), тага журту ким болгондугун жана эли-жери кайдан экендиги жөнүндөгү тарых-таржымалын (санжыраны) айтып үйрөтүү абзел.

Санжыраларда бир гана генеалогиялык же этногониялык маалыматтар менен гана чектелбейт. Анда кыргыздардын диний ишенимдери, кошуна элдер менен болгон алакалары, коомдогу социалдык мамилелер, белгилүү тарыхый инсандар тууралуу баяндар, ономастикалык (топонимдер, этнонимдер, антропонимдер, зоонимдер, оронимдер, теонимдер

ж.б.) маалыматтар чагылдырылат. Санжыра – тарыхый жазма булактар менен катар элдин этностук-саясий тарыхынын айрым баскычтарын калыбына келтирүүдө өбөлгө түзөт, айрым олуттуу тарыхый окуялар боюнча жападан жалгыз булак катары болушу да мүмкүн.

Кыргыз санжыраларын айтуу маданиятын тарыхыбыздын, маданиятыбыздын өзгөчө катмары катары кабыл алуу зарыл. Санжыра – бул көчмөн элдердин муундан-муунга жүздөгөн жылдар бою оозеки түрүндө, атадан-балага айтылып келинген улуу табериги. Санжыраны эл арасындагы тарыхка кызыккан, сөзгө терең маани берген, укканын учурбай кармап калчу куйма кулак, дээринде зээни күчтүү, руханий көрөңгөсү бай, калк арасында сейрек кездешүүчү даанышман инсандар тарабынан кастарлап келген улуу өнөр болгон. Санжыра өнөрүн аркалаган адамдар калыстыкты өз нугунан тайдырбай, санжыранын кылымдар бою калыптанып келе жаткан анык калпын бузбай, улуу муундардан уккан ата сөзүн өз доорундагы коомчулукка туура баяндоо өзгөчө шыкты, эске тутууну талап кылган.

Калк арасындагы жаштайынан акылы зирек, дээринде маңыздуу данеги бар балдарга кыдыр даарыган сөз өнөрүн ыраа көрүп, аларды кеп кадырлашкан, сөз багышкан; сөз наркы тууралуу ата-бабалардан келе жаткан салтты, нарктуулукту, элдик баалуулуктарды таанып билүүгө жаштайынан тарбиялашып, элдик санжыраны оозеки түрүндө эле айтышып, болочок санжырачынын жан дүйнөсүн элдин нукура тарыхын чагылдырган элдик санжыра менен азыктандырышкан.

Адабияттар

1. *Абрамзон С. М., Потанов Л. П.* Народная этногония как один из источников для изучения этнической и социальной истории (на материале кочевников) // СЭ. – 1975. -№ 6.
2. *Абул Гази.* Родословное древо тюрков (пер. и предсл. Саблукова Г.С.) -Казань, 1906. - 206 с.

3. *Аристов Н. А.* Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. «Живая старина». – Вып 3-4. – СПб., 1894. – С. 277-390.
4. *Аристов Н. А.* Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой Орды и кара киргизов на основании родословных сказаний и сведений... Живая старина. Вып. III-IV. – СПб., 1894.
5. *Асанов Т. И.* Кыргызские генеалогические предания – санжыра//Кыргызы. - М., 2017. –С. 276-277.
6. *Аттокуров С.* Кыргыз санжырасы. –Б.: “Учкун”, 1995. – 165 б.
7. *Валиханов Ч. Ч.* Собр. соч. –Алма-Ата, «Гылым», 1958. – 478 с.
8. *Исираилов Мурзали ажы.* Алайку эл-жеринин тарыхый санжырасы. –Бишкек, “Улуу тоолор”, 2019. – 188 б.
9. *Каратаев О.К.* ж.б. Кытай императорлорунун кыргыз кагандарына жазган каттары. - Б.: 2003. – 137 б.
10. *Кенчиев Жапар.* Сарбагыштын санжырасы. -Б., 1994. – 292 б. (Санжыра кыргызского племени «Сарыбагыш» Жапар Кенчиев Переработано и издано Гундулой Салк. (Die Sandschyra der Sarbagiï von Japar Kenčiev überarbeitet und herausgegeben von Gundula Salk). Berlin, 1994.
11. “Манас”. Энциклопедия. – Бишкек., “Кыргызстан”, 1995. Т.II. – 765 б.
12. *Мониев А.* Кыргыздын муңгушу (Санжыра-тарыхка саресеп) – Бишкек., Турар 2015.
13. Рашид - ад - Дин. Сборник летописей. Т.1, Кн. I. - М.: 1952.
14. *Төрөкан уулу Эсенкул.* Кыргыздын кыскача санжырасы. — Б.: Учкун. ККИ. 1994.
15. *Эргешов Турдумамат.* Кыргыздын Жору (Жолжакшы) уруусунун санжырасы. Толукталып, экинчи басылышы. – Б.: Учкун, 2019. – 850 б.

Интернет шилтемелери:

https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:4198

https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:4198

traditionalknowledge.org/коомдук-түзүлүш.../санжыра

tyup.net/page/kyrgyzdardyn-bajyrky-nasili-zhana-sanzhyrasy

УДК 94(575.2) (04)

СТАТЬЯ ХИЛМИ ЗИЯ О КЫРГЫЗАХ НА ОСМАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Разак уулу Дастанбек

д. и. н.

ХИЛМИ ЗИЯНЫН ОСМОН ТИЛИНДЕГИ КЫРГЫЗДАР
ТУУРАЛУУ МАКАЛАСЫ

Разак уулу Дастанбек

т. и. д.

HILMI ZIYA'S ARTICLE ABOUT KYRGYZS IN OTTOMAN LANGUAGE

Dastanbek Razak Uulu

doctor of historical sciences

Аннотация. Сведения об истории кыргызов можно найти в архивных документах Османского государства, а также в статьях и записях, опубликованных в периодической печати. Одним из них является статья Хилми Зия о кыргызах, написанная 1 января 1924 года на османском языке. Несмотря на некоторые недостатки, данную статью можно рассматривать как приемлемую научную работу по ознакомлению с историей кыргызов турецкого государства, ставшего в то время республикой. Статья написана с использованием европейских исследовательских работ и исторических источников.

Ключевые слова: Хилми Зия, османская печать, статья, кыргызы, история кыргызов, османский язык.

Аннотация. Кыргыздардын тарыхы тууралуу Осмон мамлекетинин архивдик документтери менен кошо мезгилдүү басылмаларга жарыяланган макала, жазуулардан кездештирүүгө болот. Алардын бири Хилми Зиянын 1924-жылы 1-январда осмон тилинде кыргыздар тууралуу жазган макаласы. Бул макала айрым кемчиликтерине карабастан ошол мезгилде жаңы эле республикага жаңы эле айланган түрк коомчулугуна кыргыздардын тарыхы жөнүндө таанытууда алгылыктуу илимий эмгек катары көрүүгө болот. Макала европалык изилдөө эмгектеринен жана тарыхый булактардан пайдаланып жазылган.

Негизги сөздөр: Хилми Зия, осмон басылмалары, кыргыздар, кыргыздардын тарыхы, осмон тили.

Abstract. The history of the Kyrgyz can be found in articles and records published in periodicals, as well as archival documents of the Ottoman state. Among these is Hilmi Zia's article about the Kyrgyz6 written in ottoman Turkish on January 1, 1924. Despite its shortcomings, the work may be considered an adequate scholarly contribution in informing the newly founded Turkish Republic about the Kyrgyz people's history. The article is crafted on European research materials and historical sources.

Keywords: Hilmi Ziya, Ottoman press, article, Kyrgyz, Kyrgyz history, Ottoman language.

Осмон тарыхнаамасында кыргыздар жана Хилми Зиянын өмүр таржымалы

Осмон тарыхнаамасында кыргыздар тууралуу алгачкы жолу XVII кылымда Сейфи Челебинин эмгегинде эскерилет. 1870-жылдары Хүснү паша «Дүйнө тарыхы» аттуу эмгегинде да кыргыздардан кыскача сөз кылган. «Шежере-и Түрк» китеби 1870-жылдары которулганда Осмон илим дүйнөсү кыргыздар жөнүндө аз аздан биле баштаган. Нежиб Асым «Осмон тарыхы» жана «Түрк тарыхы» эмгектеринде кыргыздардын тарыхы тууралуу кыскача жазып өткөн. Мехмет Атыф «Кашгар тарыхы» деген эмгегинде 1860-жылдардагы Кашгардагы окуяларда кыргыздардын ролун, Сыдык бектин эрдиктерин баяндаган. Осмон илим дүйнөсү европалыктардын которгон эмгектеринен аз да болсо кыргыздар тууралуу үйрөнүшкөн. Булардан башка 1908-жылдан кийин жарыялана баштаган: Сырат-ы Мустахим, Теүрүф-ү Муслимин, Хикмет, Түрк Йурду, Генч Калемлер, Танин, Йени Межмуа, Михраб, Жумхурийет, Түркийат Межмуасы, Йени Түркстан аттуу журнал-гезиттерде кыргыздар тууралуу макала, кыска кабар, географиялык аймагы, саякат эскерүүлөрү жана башка тилдерден котормолорду көрүүгө болот (*Razak Uulu, 2023: 43-60*).

Булардын көпчүлүгү Волга боюндагы татар-башкыр интеллигенциясы тарабынан, айрымдары осмон түркчүлөрү тарабынан жазылган. Осмон-түрк коомчулугуна кыргыздар тууралуу жазып тургандардын бири Хилми Зия Үлкен. Ал 1901-жылы Стамбулда туулган. Ал түрк пикир тармагында жана Түркияда философия мектебинин курулушунда чоң роль ойногон философ, социолог жана тарыхчы. 21-22 жашынан баштап Стамбул Университетинин Адабият факультетинде ассистент катары иштеп, китепканада да эмгектенген. 1923-1924-жылдары жакын чөйрөсү менен «Михраб» жана «Анадолу Межмуасы» деген журнал-

дарды чыгарышкан. Андан сырткары ошол мезгилдерде: дергах, түрк йурду, үлкү, харекет, стамбул хафтасы, түркийат межмуасы, түрк дүшүнжеси, милли межмуа, шаркийат межмуасы сыяктуу журналдарга макалаларды жазып турган. 1930-40-жылдары «Философия» жана «Социология», 1938-60-жылдар арасында «Инсан» деген журналдарды өзү чыгарган. Ал алгач бир нече мектеп, лицейлерде да сабак берген. 1930-жылдардын ортосунда Ататүрк тарабынан Түрк цивилизация тарыхын изилдөө максатында Германияга жиберилген. (*Bulut, 2008: 510*) Германиядан келгенден кийин өмүрүнүн аягына чейин Стамбул университетинде, Стамбул Техникалык Университетинде, Анкара Университетинде: философия, социология, искусствонун тарыхы, логика, ислам философиясы, баалуулуктар теориясы сабактарынан лекция окуган. 1974-жылы Стамбулда каза болгон (*Sanay, 1986: 12-13*). Хилми Зия философия, социология, ислам философиясы жана философия тарыхы жаатында Түркияда алдыңкы адистерден болгон. Ал 32 жашында 1933-жылы «Түрк пикир тарыхы» деген эмгегин жазып, Ататүрккө сунган. Ататүрктүн кызыгуусун жараткан бул эмгек үчүн ал доценттик наам алган. Анын бул эмгеги түрк элдеринин пикир, идеология тарыхы жаатында эбегейсиз баалуу эмгек болуп саналып, ушул күнгө чейин актуалдуулугун жоготпой келет. Айтмакчы бул эмгегинде да кыргыздар тууралуу, алардын ойлоп тапкан нерселери тууралуу кыскача айтат (*Ziya, 1933: 12, 74, 77*). Андан сырткары: «Улут жана тарых аң-сезими», «Ойгонуу мезгилинде котормонун ролу», «Түркиядагы заманбап ой-жүгүртүү тарыхы», «Социологиянын проблемалары», «Ислам философиясы» ж.б. 64 китеби жана 1300дөн ашуун макаласы бар. (*Sanay, 2012: 291*).

Анын осмон тилинде жазган бул эмгеги Түркиядагы кыргыз таануучулар үчүн, түрк историяграфиясындагы кыргыз тарыхын изилдегендер үчүн пайда-

луу болот деген ойдобуз. Котормодогу каталар бизге тиешелүү.

Тарыхый изилдөө: Кыргыздар¹

Хилми Зия Үлкен

Кытай тарыхчылары тарабынан (кийе-цу), (кийа- кийе-цу), (ки-ли-ки-си) жана (хакас) деген ысымдар менен эскерилген кыргыздар тууралуу, IX кылымдын ортолорунда Борбор Азиядагы үстөмдүгү жөнүндө мурдагы бөлүмдө жазганбыз². Бүгүнкү күндө кыргыз дегенде Урал жана Жайыктын алабынан Иртыштын оң жээктерине чейинки аймактарда жашаган жергиликтүү (казак-кыргыз) уурулар эсибизге келет. Чындыгында бүгүн кара-кыргыз жана бурут аты менен аталган нукура кыргыздар Түштүк Сибирь, Энесай, Абакан жана Обь (O-Рo) дарыяларынын бойлорунда жашашат. Андан ары карай Саян, Кичи Алтай тоолорунун түндүк этектери, Иртыштын сол жээк (Жалын-Обо) чалдыбарлары же (Калбазын) коргонунан Сарасу өзөнү жана Түркстан шаарына чейин, Арал көлүнөн Эмба ойдуңуна чейинки аймактарда отурукташкан³.

1606-жылы кыргыздар жана алардын коңшулары Бараба (Барайинчи) түрктөрү⁴ Орусияга баш ийишти жана аймактагы орус башкаруучулары тарабынан Жунгар губерниясына кошулду.

Кыргыздар 1632-жылы Бектен аттууну хан шайлашкан. Бул башкаруучу бүткүл ууруларды өзүнө каратып, жунгарларга кол салып, аларды талкалаган. Бул окуя орустардын чыгыш саясатына коркунуч туудура баштаган. 1673-жылдагы салгылашуудан кийин Орусия кыргыздарды кайрадан баш ийдирген. Бүгүнкү күндө бурут деп аталган түпкү кыргыз элинин келип чыгышы жана калыптанышы түрк тарыхындагы эң талаштуу маселелердин бири. Абулгази Бахадыр хандын жазганына караганда Огуздун кыргыз деген небереси Хуффаз, Ахфад жана Энсали деген уруулардан жаралган⁵. Албетте бул дарек чыныгы тарых деп эсептелбейт. Бирок, кыргыздар Туран дүйнөсүндөгү эң байыркы тарыхы бар элдерден.

Улуу Түрк каганы Дизавул (Мукан) мезгилинде византиялык Земарх аттуу элчи 569-жылы бул кагандыкка барган. Орто Азиядан алгачкы жолу маалымат алган Земарх, өлкөсүнө кайтканда керхиз же кыргыз күңдү белек катары алганын жазып калтырган. Кыргыз жөнүндө тарыхый даректер Орхон эстеликтеринде да кездешет. Чоң бир аза күтүү жөрөлгөсүнө башчылык кылган Балбал⁶ اب ل ل ل اب аттуу кыргыз каганы Тан сулалеси (618-907) тарыхында (Ха-кйа-цу) наамдары менен эскерилген. Матуанлин⁷ хакастар-

¹Hilmi Ziya, *Kirgizlar, Mihrab, 1 Kânûn-ı Sâni 1340, Sene: 1, S. 4, s. 114-117*

²Мурдагы бөлүмдө дегенинен, буга чейинки жарыяланган баардык санын карап чыктык, бирок бул тууралуу макала жолуктура албадык. Балким башка бир журналга жарыяласа керек. Тилекке каршы биз ал макаласын таба албадык.

³Автор бул жерде адашып калган. Түндүк Казакстанда жашаган кичүү жүз казактар менен менен ногойлорду туура эмес кыргыз деп атап жүрөбүз, алар чынында казак деп, Эне-сайдагы хакас, алтай, шор, кичүү жүз, орто жүз казактарды жана кыргыздарды чыныгы кыргыз деп атаган. 20-кылымдын башында чынында эле кыргыз деген аталыш кенен маанини берген. Бул макала 1924-жылы жазылып жатканына караганда 1920-жылдан бери Казак АССРи расмий түрдө Кыргыз АССРи эле. Бирок 1924-жылга чейин мурдагы Орусия падышалыгы мезгилиндеги Түркстан генерал-губернаторулугунун чек арасы өзгөртүлбөй, Түркстан АССРи болуп түзүлгөн. Ошого байланыштуу Түркстан АССРине Казакстандын түштүк бөлүгү: Жети-Суу облусу, Сыр-Дарыя облусу да кирип; Алматы, Тараз, Чымкент, Түркстан, Арал деңизине чейинки аймак камтыган. Автор да бул жерден Түркстан АССРи ичиндеги казактардын баарын кыргыз деп ойлосо керек.

⁴Барабин татарлары. Учурда алардын саны 8 миңдин тегерегинде, Новосибирск айланасында жашашат.

⁵Кыргыз деген эл жогоруда аталган 3 уруудан жаралганбы же ал 3 уруу кыргыздан жаралганбы автордун бул сүйлөмү бир аз түшүнүксүз. Ал бул сүйлөмдү Абулгази Бахадыр хандын эмгегине таянып жазганын айтып жатат. Бирок түркчөгө толугу менен которулган Шежер-и Түрк эмгегинин эки варианты да толугу менен карап бул сүйлөмдү таба албадык.

⁶Автордун жазган Балбал аттуу кыргыздардын каганы – азыркы Хакасиядагы Алып Обаа (Алп Балбал) же илимдеги тегинский богатырь деген болушу мүмкүн.

⁷Матуанлин – орто кылымдагы кытай окмуштуусу Ма Дуань Линь болушу мүмкүн.

ды жана хеоу-хе же хе-өй-ху деп эскерилген уйгурларды теги жана тили бир деп жазат. Кийинчерээк биз сөз кыла турган уйгурлар тууралуу бөлүмдө кыргыздар да көп жолу эскерилип, уйгурлар сыяктуу кыргыздардын теги (хүйунгну) хундарга такалаары айтылат. Хань сулалеси тушунда, башкача айтканда, биздин замандын II кылымына чейин кыргыздар (Гян-гун) аты менен аталган.

Клапроттун жазганы боюнча кыргыздар «хакас» аты менен белгилүү болуп турган мезгилде каада-салты жана маданият деңгээли жогору, калкы азыркыдан көп болгон. Ал мезгилде өздөрүнө таандык жазуулары болуп, арабдар, бухаралыктар (согдулар) жана батыш элдери, айрыкча Волга жана Дон өзөндөрү боюндагы Византия империясы менен дайыма чатакташып келген хазарлар (хазаз деп да айтылат) менен туруктуу соода байланыштары болгон.

Кыргыздардын өзүнө таандык жазууларынын келип чыгышын төмөнкүдөй түшүндүрөбүз: хазарлар - грек жана славян тамгаларынан турган жаңы арибди (Кирил) аты менен белгилүү болгон Фессалиялык Константиңден алышкан. Көп өтпөй бул алфавит кыргыздарга өткөн. Бул нерсе бир убакта кыргыздар ээлеп урган Сибирдеги таш үстүндөгү жазуулардын кайсыл жерден келгенин да түшүндүрлөт. Мындай пикирдин негизин Орхон жазууларындагы айрым тамгалардын латын жана славян алфавиттерине окшоштугу түзөт. Бирок бул алфавит байыркы жана тарыхый арамей алфавитинин тегинен алынган өзгөчө форма экендиги бүгүн белиглүү болду.

М.Э. Шаванн (он эки жаныбардуу түрк жыл санагы) аттуу эмгегинде даосизм цивилизациясында чоң орунду ээлеген бул жыл санакты түрк тектүү кыргыздар ойлоп тапканын далилдеген. Рашид-ад-

Дин Фазлуллахтын 1302-жылы Газан ханга арнап жазган Жами-ат Таварих аттуу эмгегинде кыргыздарды түрк элдеринин ортосунда жайгашканын, жана Моңголиянын жогору жагындагы (Эне-Сай) деген жерде (Кем) өзөндүн боюнда жашашат деп кытай авторунун пикирине кошулуп эскерген. Жана да: «алардын уруулары көбөйүүдө. Мунун себеби ата журтун таштап кыргыздар арасына келген түрдүү моңгол уруулары кыргыз деген атты кабыл алышкандыгында. Албетте бул нерсе менен кыргыздардын тегин жана калыптанышын аты менен гана аныктаган болбойт» дейт. Акыркы сүйлөмдүн тууралыгын алардын тилдери далилдеп турат. Себеби да кыргыз тилинин моңголчодон канчалык алыс экендигинде⁸.

Жами-ат Таварихтеги кыргыздарга тиешелүү бөлүмдү бул жерге коёбуз:

КЫРГЫЗ УЛУСУ

Кыргыздар менен Кем Кемжут бири-бирине жанаша жайгашкан бир падышалыкты түзгөн эки башка аймак болгон. Кем-Кемжут деген чоң дарыя бир жагынан моңголдордун аймагы менен чектешет. Анын чектеринин бири Селенга суусуна такалат, бул жерде тайжиут уруулары жашашат. Бир жагынан Анкара-Мурэн делген чоң дарыя менен жалгашып, Ибер-Сибирь аймагына чейин созулуп жатат. Кем-Кемжуттун дагы бир тарабы тоолор менен курчалып, ал жерде найман уруусу жашайт. Кури, баргут, тумат жана байаут уруулары Баргужин-Токум деген жерде жашашат. Алардын айрымдары моңголдор. Бул жерде шаарлар, айылдар жана талаалар көп. Булардын падышасынын аты Инал деп аталат. Башка аты болсо ошол аймакта кадыр барктууларыныкы болуп, аймактын аты Еди-Орун. Башка аймагынын аты Еди-Орун деп аталып, бектеринин аты Урус-Инал.

⁸Кыргыз тили жана сөздүгү өзүнчө изилденип жаткандыктан, ал жарыяланып калса аны дагы кошумчалоо катары кароо керек. (Автордон шилтеме)

Чыңгыз хан хижранын 603-жылы кыргыздын эки бегине Алтан жана Бу-краны элчи кылып жиберип, алар менен байланыш түзүп баш ийүүсүн талап кылган. Алар кайтарда үч эмирин - Урут-Утужу, Элик-Тимур жана Аткиракты кичүүнүн улууга ызаатын туюнткан ак шумкарды берип, баш ийишкен. 11 жыл өткөн соң барс жылында Баргужин – Токум менен Байлукту байырлаган түмөт урууларынын бири козголоң чыгарганда, моңголдор тигилер кыргыздарга жакын болгону үчүн кыргыздардан аскер берүүнү талап кылышты. Алар бербей өздөрү да көтөрүлүш чыгарышты. Чыңгыз хан аларга өз уулу Жучу менен кошуунун жиберди. Курлун наамында алардын башчысы болгон. Чыңгыз хан Нока аттуу эмирин кошууну менен жиберди. Ал кыргыздарды өлтүрдү жана ханы качты, Жучу жетишип, Кем-Кемжугтун өтүшүндө кармалды жана башы кесилди, башкалары баш ийишти.

Абулгазы Бахадыр хандын эмгегинде төмөндөгүдөй саптар кездешет:

Кыргыздар өз аймагынын башчысын Инал деп аташат. Моңголдогу каан, жана тажикчедеги падыша деген маанини берет. Чыңгыз хан мезгилинде бектерин Урус-Инал деп аташкан. Чыңгыз хан кыргыздарды баш ийсин деп Бөре аттуу элчисин жиберди. Урус Инал элчини жакшы кабыл алды, өзү келген жок бирок жакшы кишилери менен кошо белектерди кошуп берди. Алардын ичинен эң маанилүүсү буту, мурду жана көзү кызыл шумкар эле. Ибн Хавкал кыргыздар жөнүндө мындай дейт: [... кыргыздарга келсек алар тогуз огуздар, кимактар, деңиз-океан, карлуктар жана огуздар арасында жашашат] дейт. Кыргыздар тууралуу жалпы маалымат Нежиб Асымдын Осмон Тарыхы аттуу эмгегинде бар. Ошондуктан көп жазуунун кажети жок.

Хилми Зия, Кыргыздар, Михраб журналы, 1 Канун-ы Сани 1340, Жыл 1, Саны 4, 114-117 беттер.

Транскрипция

Тарихи бир теддик: Кыргызлар

Чин сүлалери тарафындан (Кйе-Су), (Кийа-Кийе-Су), (Ки-Ли-Ки-Си) ве (Хакас) исимлерийле кайыт ве тезкир олу-нан Кыргызларын докузунжу аср-ы ми-лади орталарнда Вүста Асйанын хаким-и мутлкы олдукларыны еввелки мебхасде сөйлемешистик. Биз шимди кыргыз де-дигимиз вакит Урал ве Йайык хавали-синден Иртишин саг сахиллерине кадар сахада мүтемекин (Казак-кыргыз) ка-баили хатырымыза гелир.Халбуки бугүн Кара Кыргыз ве Бурут тесмийе олу-нан хакики Кыргызлар Шимали СибирйаЭда Йенисей, Ййус, Абакан ве Об (О-По) нехри кенарларыны ишгал едерлер ве бу себеп-тен Саянск ве Күчүк Алтай дагларынын шимал маилеси кенарларында, Ирты-шин сол сахиллеринде (жалын-Обо) ха-рабелери вейа (Калбазын) калесинден та Сарасу нехри ве Түркстан шезрине, Арал гөлүндөн Йемба мевкине кадар имтидад еден сахада искан едерлер.

1606'да бунлар ве комшулары бара-ба (барайинчи) Түрккери Русйайа арз-ы мутаваат еттилер ве о заман Рус идаре-и аскерийеси тарафындан Чонгар Ейале-тине рабт едилдилер. 1632'де бехтен намында бир Хан интиаб еттилер. Бу хукүмдар бүтүн кавми идареси алтына аларак Чонгар забт ве тахриб етти. О ва-кит Русларын шарк сийасети ичин техли-кели олмага башламышларды. Маамафих Русйа 1673'деки харплерини мүтеакип бунлары текрар тахт-ы мутаваата алды. Заманымызда Бурут тесмийе олу-нан бу асыл Кыргызларын асыл ве тешибатла-ры Түрк арихинин ен мешкук мукатын-дадыр.

Ебулгази бахадыр ханын кайдына назаран Огузун торунларындан Кыргыз адлы бирисинин Хуффаз, Ахвад ве Енса-ли бу кавми мейдана гетирмиштир. Бу кайыт хич шүпхесиз бир хакикат-и та-рихийе дегилдир. Маахаха бу кавим ак-вам-ы туранийенин ен узак бир мазийе оланлардандыр.

Бүйүк Түрклер хаканы Дизавул (Мокан) нездине миладын 569. Сенесинде изам едилен ве бу суретле Орта Асйа сахасындан хемен илк дефа оларак малумат алан земарк есна-йы авдетине бир Керхиз йахуд Кыргыз есирини хедийе оларак алдыгыны кайдедийор. Кыргыз хаккында куйудата Орхун стилелеринде тесадүф олунду Таниг Сүлалеси (618-907) тарихинде (ха-кйа-тсу) унваныйла мукаййеддирлер. Матуанлин хакаслары Хеоу-хе вейа Хе-өй-ху (Уйгур)ларла айны асылдан ве айны лисаны мүтекеллим оларак кайдетмектедир.

Илериде саха-и интишара арз едежегимиз базы Уйгур махлукатында Кыргызлардан мүтеаддид дефалар бахс едилмиш Уйгурларын олдугу гиби кыргызларын аслы аслы Хүйунгнулара иржа едилмектедир. Хан сүлалеси еснасында йани миладдан ики асыр сонрайа кадар гечен мүддет зарфында Кыргызлар (Кийан-Коен) тесмийе олунуйорларды.

Клапругун кайдына гөре хакас унваныйла таныдыклары заманларда адат ве тебайилери бугүнкүндөн даха йүксекти. О заман хусуси бир йазылары мевжут олдугу гиби Араплар, бухарилер ве дигер аквамы гарбийе билхасса Волга ве Дон нехирлери үзеринде сакин оларак Бизанс Импараторлугунун нал-и муахедеде булунан Хазар (дедгинийе гөре – Хазаз)ларла даими суретте тижари мүнәсеятта булунуйорду.

Мумаилейх хусуси хатларынын меншеини шу суретте изах едийоруз: хазарлар Кирил) исмийле мешхур олан, Тесалонйалы Константинден, Йунан ве

Славок хуруфундан мүтереккиб йени бир елифба алдылар. Бу хуруфат бир мүддет сонра Кыргызлара да интикал етти.

Бу суретле бир вакитлер кыргызлар тарафындан ишгал едилмиш булунан Сибирйадаки таш үзерине мухаррер махлукатын да махалл-и тебаатыны изах етмиш олуйорду. Бу иснад Орзун махлукатында мевжут базы хуруфун Латын ве Славут елифбасына мүшабих олмасындан нешет едийор.

Халбуки бугүн ески ве тарихи елифбанын (Арами) аслындан мехуз хусуси бир шекил олдугу мейдан-ы аленийете чыкмыштыр. Мосива Ша (он ики хайванлы Түрк таквими) унванлы есеринде таоизм, зүмре-и меденийесинде бүйүк ишгал еден бу таквимин мебде-и зухуруну аквамы Түркийеден Кыргызлар олдугуну испат етмектедир.

Газан Хан намына 1302 милад сенесинде тахрир еттиги жами -үт -теварихинде решидүддин Фазуллах Кыргызлары аквамы Түркийе мийанында ве Чин мүеллифини иле мүттехинден Моголистанда Үст (Йени Сей) демек олан (Кем) суйу кенарында оларак кайдедийорду ве: Кабилелери ан асл азмакда иди. Лакин мемелекетлерини терк едерек Кыргызлар нездине гелен мухтелиф Могол кабилелери о намы кабул етмишлердир. Маахаза бу кавмин асыл ве тешибаты намыйла тайин едилмез дийор. Бу сонужу меселейи бизе лисанлары гөстерийор. Моголжадан не кадар узак олдугу анлашылыыйор⁹. Жами үт-теварихде мевжут Кыргызларда айд фаслы бурайа накледийоруз.

⁹Кыргыз лисаны ве лүгаты айрыжа теддик едилдигинден интишары кабил олурса ензар мұталаайа арз олунажактыр.

Макаланын осмон тилинде жазуусунун башкы бети:

تاریخی برنامیس:

قیرغیزلر

چین-سلاهلری تاریخچیلری طرفدن (کی-سو)، (کیا-کیه-و)، (کی-لی-کی-سی) بو (هاقاس) اسمارله قید و تذکیر اولونان قیرغیزلرک دو قوزنجی عصر میلادی اورنالینده یوسطی آسیانک حاکم مطلق اولدقلرینی بوندن اولکی میحئده سوبله مشدک .
یز شیمدی قیرغیز دیدیکمز وقت اورال و یایق حوالیسندن ایرتیشک صاغ ساحلارینه قادار ساحده متمکن (قازاق - قیرغیز) قبائلی خاطریمزه کلیر .
حالبوکه بو کون قارا قیرغیز و بوروت تسمیه اولونان حقیقی قیرغیزلر شمالی سیریاده یه نیسی ، ایوس ، آباقان و اوپ (او-پو) نهری کنارلرینی اشغال ایدرلر . و بوسیدن سایانسق و کوچوک آلتای داغلرینک شمال مانله سی کنارلرئده ، ایرتیشک صول ساحلارئده (جالین - اوپو) خرابه لری و یا (قالبازین) قله سندن تا (ساراصو) نهری و تورگستان شهرینه ؛ آرال کولدن (یمنا) موقعه قادار امتداد ایدن ساحده استکان ایدرلر :
۱۶۰۶ ده بونلر و قومشولری بارابا (بارابینچی) تورکلری روسیه به عرض مطاوعت ایستدیلر . و او زمان روس اداره عسکریه سی طرفدن چونغار ایالتنه ربط ایدلرلر .

Адабияттар:

1. *Dastanbek Razak uulu*, XX. Yüzyılda Türkiye-Kırgızistan İlişkileri, Doktora tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, 2023. ss. 43-60.
2. *Yücel Bulut*, "Çağdaş Türk Düşüncesi İçinde Hilmi Ziya Ülken", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Sayı 11: 2008: 510.
3. *Eyüp Sanay*, *Hilmi Ziya Ülken*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986: 12-13.
4. *Hilmi Ziya*, *Türk Tefekkürü Tarihi*, Galatasaray tepe mabaası, İstanbul 1933. Ss. 12, 74, 77.
5. *Eyüp Sanay*, "Ülken, Hilmi Ziya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, Cilt 42, 2012: 291.
6. *Hilmi Ziya*, *Kırgızlar*, Mihrab, 1 Kânûn-ı Sâni 1340, Sene: 1, S. 4, s. 114-117

УДК 94(575.2) (04)

**МЕСТО СВЯЩЕННЫХ МЕСТ ПАЛОМНИЧЕСТВА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ
(мазары коджы и эшенов)**

Сапиева Нурия Эрмекбаевна
аспирантка

**АЗЫРКЫ УЧУРДАГЫ
ЗЫЯРАТ ЖАСАЛУУЧУ ЫЙЫК ЖАЙЛАРДЫН
(кожо жана эшендердин мазары) КООМДОГУ ОРДУ**

Сапиева Нурия Эрмекбаевна
аспирант

**THE PLACE OF THE CURRENT HOLY PLACES OF WORSHIP
(Kojo-Bilal, Kojo-Kair) IN SOCIETY**

Sapieva Nuria Ermekbaevna
postgraduate student

*Institute of History, archeology and ethnology named after B. Zhamgerchinova NAS KR
Институт истории, археологии и этнологии им.Б. Джамгерчинова НАН КР*

Аннотация. Макалада азыркы учурдагы ыйык зыярат жасалуучу жайлардын коомдогу орду, анын ичинде кожолор жана эшендердин сөөгү жаткан ыйык сыйынуучу жайларга зыярат кылуу менен бирге ислам дининин ажырымсыз бөлүгү катары Фергана өрөөнүнүн түштүк батышындагы кыргыздардын күнүмдүк тиричилигиндеги салттык маданияты катары каралат.

Негизги сөздөр: ыйык сыйынуучу, зыярат кылуу, кожо, эшен, ширк.

Аннотация. В статье место паломничества в обществе святых мест, в том числе паломничество к святым местам поклонения, где находятся останки кожо и эшен, рассматривается как неотъемлемая часть исламской религии, а также традиционная культура быта кыргызов юго-запада Ферганской долины.

Ключевые слова: святопоклонник, паломничество, кожо, эшен, многобожие.

Abstract. In the article, the place of pilgrimage in the community of holy places, including pilgrimage to the holy places of worship where the remains of Kojo and Eshen are located, is considered as an integral part of the Islamic religion, as well as the traditional culture of life of the Kyrgyz people in the southwest of the Fergana Valley.

Key words: saint, pilgrimage, Kojo, Eshan, polytheism.

Кожолор жана эшендердин сөөгү жаткан ыйык зыярат кылынуучу жайлар Орто Азияда кеңири таралган. Алар байыркы убакта пайда болуп, бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган. Коомдогу

диний көз караштардын өзгөрүшү, кожолордун жана эшендердин сөөктөрү жаткан ыйык жайлардын үзгүлтүксүз жашашы Орто Азиянын исламдашуу тарыхый дооруна мүнөздүү. Бул көрүнүш

калктын табигый мазарлар менен ислам ыйыктарынын синкреттелишин түшүндүрөт, мындай сыйынуучу жайлар жергиликтүү элдин туруктуу борбору бойдон кала берген. Диний багыттар өзгөргөндө сыйынуу жайлар менен байланышкан культтар кийинки жаңы диний идеологияга ылайыкташуу менен андан ары жашоосун уланткан. Ислам динин суфий агымынын олуяларга сыйынуунун жайылышы көбүнчө мурунку сыйынуу объектилерине негизделген, жергиликтүү сыйынуу борборлорунун пайда болушуна алып келген.

Фергана өрөөнүнүн түштүк-батышындагы кыргыздардагы бүгүнкү күндө салттык маданиятында сакталып келе жаткан суфий агымынын ыйыктарына тиешелүү болгон кожолор жана эшендердин сөөгү жаткан ыйык сыйынуучу жайлары саналат. Фергана өрөөнүнүн түштүк-батышындагы кожолор жана эшендердин сөөгү жаткан ыйык жайлардын рухтарына сыйынуу, Кыргызстандын башка аймактарына салыштырмалуу көбүрөөк байкалат жана бул негиз изилдөөгө кызыгууну жаратат.

Кыргызстандын азыркы аймагы чыгыш менен батышты бириктирген тогуз жолдун томунда жашагандыгы баарына маалым. Дал ушул себептен ар кандай элдердин жана алардын ишенимдердин, маданияттардын жана жашоо образынын аралашуусу өтө терең жүргөн. Фергана өрөөнүнүн түштүк-батышындагы ыйык мазарлар көп кылымдык жайлар болуп эсептелет. Географиялык жактан бул жерлер тоо жана талаа зоналарынан турат. Көчмөн жана отурукташкан калктын тыгыз байланышынан улам алардын каада-салттары жана ырым-жырымдары бири-бири менен жуурулушкан.

Зыярат - мусулмандардын түшүнүгүндө, кыялында бирдеме тилөө, күнөөдөн арылуу, сыйынуу, жооп табуу максатында пайгамбарлардын,

машайыктардын, кожо-шайыктардын ысымына байланышкан жергиликтүү мазарларга, тоо-таштарга атайылап баруу, зыярат жасоо. Көптөгөн кылымдар бою мусулман дининде сыйынуу тууралуу талаш-тартыштар болуп келген. Ажылыктагы Мекке, Мина өрөөнүнө жана Арафат тоосуна баруу ага зыярат кылуу, ислам динининдеги беш парздын акыркысы экени баарына маалым. Каабага сыйынуу - бул салт байыркы бутпарастардын ырым-жырымдарын исламдаштыруу болуп саналат жана ажылыка баруу жөрөлгөсү өзү тээ илгертеден башталган. Исламдагы ажылыктын такыбалыгы жана кабыл алынышы эч кандай шек жаратпайт. Зыяраттын башка түрлөрүнөн, биринчи кезекте, пайгамбарлардын, сахабалардын, дин кызматчылардын анын ичинен кожо жана эшендердин мүрзөлөрүнө зыяратка баруу, бир аз башкача болуп эсептелинет. Кожолор жана эшендер, чыныгы такыбалыгы жана динчилдиги менен атагы чыккан. Мусулман дүйнөсүндө ислам дининде жеринде өтө такыбачылык жана олуялыгы менен таанылган адамдардын мазарлары түрдүү айтылат. Мисалы Орто Азияда мазар, Индияда дарга (Дарга - кадыр-барктуу диний ишмердин, көбүнчө суфий олуясынын же дервиштин мүрзөсүнүн үстүнө курулган күмбөз. Ал жерге зыярат үчүн барышат). Памирде болсо астана (астане, остон - мусулмандардын ыйык көрүстөнү же мурда мусулман олуясынын күмбөзү (авлия) турган жер) деп айтылат. Арабча «мазар» терминине барабар. Алар түрк жана иран элдеринин сыйынуучу объекти болуп саналат жана өзгөчө Сибирь татарларынын арасында белгилүү. Культтун башаты суфизмде жатат) деп аталат.

Кудай менен адамдын ортосундагы байланышта кайсы бир инсанды вахиле коюу б.а., ортомчу коюу болуп саналат. Суфизмдин көрүнүктүү ишмерлеринин

бийлиги жана популярдуулугу андан таалим алган шакирттеринин жана жергиликтүү элдин арасында да өтө зор болгон. Андыктан алар көмүлгөн мазарлар сыйынуу объектилерине айланган. Эл арасындагы мындай популярдуулуктун көрүнүштөрүнүн бири катары Мухамбет пайгамбардын туулган айына б.а., Мавлюд айына арналган иш-чаралар болуп эсептелинет.

Мавлюд (араб.: *وبنزل دلوملاي* мавлид ан-наби) — Мухаммед пайгамбардын туулган күнүнүн майрамы. Мусулман ай календары боюнча үчүнчү айдын 12синде өткөрүлөт. Кээ бир мусулман өлкөлөрүндө бул ай бою абдан сонун майрамдалат: шаарларда Куран аяттары жазылган плакаттар илинет, мечиттерде адамдар чогулат, диний ырлар (нашиддар) ырдалат, Мухаммед пайгамбардын өмүрү жөнүндө насааттар окулат. Пайгамбардын туулган күнүн майрамдоо сахабалар арасында да, табииндерде (сахабалардан кийинки муундарда да), төрт имамдын жана алардан кийин келгендердин арасында да белгилүү болгон эмес. Хижрий жылдын IV кылымдын орто ченинде Египеттеги Фатимиддер доорунда пайда болгон. (N. J. G. Karpein. Brill, 1993.P. 67-70).

Ал эми биз изилдеген чөлкөмдө кожолордун жана эшендердин сөөктөрү жаткан жер 6-7 кылым мурда болгондугуна далилдер бар, б.а., XIII-XIV кылымдарга барып такалат. Маалыматчы Сраждинов Баатырбектин айтымында анын 25-атасы андан кийинки аталары да касида окуган молдолор болгон. Б. а., 7 кылым мурун эле биз изилдеген өрөөндө исламдын суфизмине таандык болгон касида окуган молдолор кыргыздардын арасында болсо, анда Суфизмдин инсандарынын сөөгү жаткан жерлердин ыйыкталышы андан алдын болгондугуна толук дал келет. Кожолор жана эшендердин сөөгү жаткан зыярат кылынуучу жайлар жергиликтүү элдин күнүмдүк жашоосундагы негизги атрибут

катары каралат. Кожо сөзү - Мухамбет пайгамбардын же алгачкы халифтердин тукуму жана бүткүл мусулмандардын диний башчысына берилүүчү наам. (*“Кыргыз Тарыхы. Энциклопедия” Бишкек. 2003.*). Кожолор ислам динин Орто Азияда, анын ичинде Кыргызстанда таркалуусуна түздөн-түз тиешеси бар араб улутунун өкүлдөрү болуп саналат. Ал эми эшендер жергиликтүү элден чыккан ислам динин үгүттөгөн такыба, исламий илимдүү адамдар.

Фергана өрөөнүнүн түштүк-батышындагы аймактарда ислам дининин суфий агымынын “олуялары” Олуя (арабча валий — кудайга жакын адам деген түшүнүк) — кең маанисинде келечекте боло турган окуяларды алдын ала даана билип, күн мурунтан болжоп айтып бере турган адам. Эшендерин жана кожолорун сөөктөрү көмүлгөн жерлер зыяраттын объектилерине айланган. Ыйык (Ыйык термини - сыйынууга, кудайга арналган же кандайдыр бир динге жана анын сырларына байланыштуу нерселердин бардыгын белгилеген квалификациялуу сын атооч) деп эсептелинген мазарлар, же табияты кооз жерлер, ыйыкташкан суулар, же булактардын биз изилдеген өрөөндө өтө көп кездешүү менен суфийлик мааниге ээ болгон аттар менен байланышта болуп эсептелинет. Рухтар, же мазарлардын ээлери жана азиздери колдоп жүрсүн жана иштеринин алдыга жүрүшү үчүн зыярат жасалуучу жайларга биз изилдеген өрөөндө зыяратка баргандар арбын. Кадамжай районуна караштуу зыярат кылына турган жайлардын баары ээлери, же пирлери бар деген ишенимде келген зыяратчылардын баары Аллага жана алардын пирлерине атап куран окуп, ой мүдөөсүнүн ишке ашуусун тиленишет, Белгилей кетсек, Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш аймагында зыярат кылуучу жерлердин жергиликтүү жана республикалык масштабда мааниси зор. Кожо Билал жана Олуя Ата мазарлары,

Кадамжай аймагына караштуу Кожо-Кайыр, Кожо-Алам, Кожо-Паша, Кожо-Алматы, Кожо-Азиз, Кожо-Гулистан, Кожо-Шайык мазарлары жана Баткен аймагына караштуу Кожо-Максүт, Кожо-Мурат, Кожо-Имам, Кожо-Матил-Бува зыярат кылынуучу жайлары эсептелинет. Ал эми эшендерге тиешеси бар мазарлар: Эшен атанын Кулдургу мазары, Авилакул Эшон мазары жана Эшен Балхи мазары эсептелинет. Белгилей кетсек, олуяларга сыйынуу Фергана өрөөнүнүн түштүк-батышындагы жашаган кыргыздардын жашоосунда чоң мааниге ээ. Андыктан, ыйык жерлерге жашына жана жынысына карабастан бардык адамдар келет. Этнографиялык материалдар көрсөткөндөй мазарларда ыйык жердеги ар бир ырым эркектер жана аялдар үчүн белгилүү иш-аракеттерди камтыйт.

Кожо-Кайыр мазары Кадамжай аймагына караштуу Марказ айылынан түштүк тарапка карай 10 км. алыстыкта Арпалык тоосунун алдында жайгашкан. Бул - экинчи кожонун жери. Мазарда жергиликтүү элдин мазары жана экинчи кожонун күмбөзү бар. Бир бөлмөлүү үйдүн ичинде топурактан атайын жасалган бешиктин формасына окшогон күмбөз бар. Анын үстү ак жана кызыл баркут кездемелер менен жабылган, кездемелерди келген зыяратчылар алып келип жабышат. Каалаган зыяратчылар бөлмөгө кирип куран окутушат. Ошол бөлмөнүн алдында отуз килограммдык таш бар. Аны ыйык санашып көтөрүп, оодарып тилектерин айтышат. Иштеринин жүрүшүн, ден соолук жана өмүр тилешип куран окулат. Эл арасындагы уламыштарды карасак Кожо-Кайыр өзү ушул жерде жашагандыгы айтылат.

Кожо-Матил-Бува - Баткен аймагына караштуу Кайыңды айылынын күнбатыш жагында жайгашкан мазар. Анда Кожо Матил Буванын күмбөзү бар. Ал жерде чоң булак жана жыйырма-отуз дарак бар, анын ичинен бир көк терек менен арчаны ыйык санашат. Аларга

кездеменин бөлүгүн байлашат. Кожо-Матил-Бувага иши жүрбөй калгандар, кайсы бир улуу ишти баштоочулар, эгин эгүү башталарда, же айрым турмуш жолун баштоочулар ушул жерге келип, Кожо-Матил Буванын арбагына багыштап куран окуп, анан өз иштерин башташат. Бул мазарга тери, сөөл, кычыткы, кулак оорулары менен ооруп жүргөндөр келип, суусуна жуунуп, ооруларына шыпаа таап кетишет.

Кызыл-Кыя шаарынын түштүк-чыгыш тарабынан 4-5км аралыкта жайгашкан Ак-Булак айылынын этегинде Кожо-Билал мазары жайгашкан. Айланасы жапыз адырлар менен курчалган Адырдын үстүндө эки булак агат. Бирөөсүнүн аз гана суусу бар. Экинчисинин суусу мол жана дарылык касиетке ээ. Ал Сасык-Булак деп аталат. Сасык-Булактын суусу ар түрдүү тери ооруларын айыктырат. Кожо-Билал элдин оозунда Мухамбет пайгамбардын азанчысы (азан айткан киши) деп айтылат. Кожо-Билал элди ислам динине үгүттөгөн. Ушундай бир күндөрдүн ичинде динди четке кагып, Алланы тааныбаган кишилер Кожо-Билалды артынан кууп жетип калганда, таштын ичине кирип кайып болот. Дал ушул окуядан кийин бул жер Кожо-Билал мазарына айланып, ыйыкташкан.

Эшон-Балхи мазары Үч-Коргон айылынын ичинде жайгашкан. Эшен XIX-XX кылымда Орто Азия аймагындагы сопулардын ашынган реакциячыл тарыкаттарынын башчысы болуп саналат. Айылдын жашоочуларынын ишениминде бул мазар ар кандай жамандыктан кайтарып турат. Жергиликтүү эл келип куран окуп турушат. Кийинки мазар Авликул-Эшон мазары. Ал Үч-Коргон айылынын Кайырма махаласында жайгашкан. Мазарда күмбөз бар. Бул адам олуя болгон. Элдин айтымында бул кишиден күмөн санагандар «...текшерип көрөлү, чын эле олуябы же олуя эмеспи?...» дешип, бир жерге мейманга

чакырып, мышыкты союп, аны тамактын үстүнө коюп, олуянын алдына алып келишет. Аны көргөн олуя “пыш-пыш” дегенде мышык тирилип, качып кеткен экен. Күмөн санагандар өз көзү менен көрүп, ишенишкен жана тообо келтирип калышкан. Бул жерге зыяратчылар келип, куран окуп турушат.

Зыяратчылар Кудайдан ыйман, аманчылыкты, тынчылыкты, исламдагы такыбалыкты сурашат. Жогорудагы аты аталган ыйык жайлардын ээлери жергиликтүү тилде “азиздери” өз убагында ислам дининин өтө такыба жана олуя даражасына көтөрүлгөн адамдар эсептелинет. (*«Айгине». «Касиеттүү Баткен Аймагы жана Эл билими». —Б. 2012. 33-б.*)

Азыркы учурдагы олуялардын атын алып жүргөн мазарлар исламга чейинки архаикалык ишенимдеринин негизинде пайда болгон. Бул көрүнүш универсалдуу болуп саналат. Буга мисал катары тоо текелердин мүйүздөрүнүн мазарларда коюлушу — арий урууларынын эң байыркы диний символдорунун бири. Тоо текелер байыркы арийлер үчүн ыйык жана таза жаныбарлар деп эсептелинген. Түрк элдерине да мүнөздүү болгон тоолордун ыйыктыгы Жер менен Асмандын ортосунда, жогорку жана төмөнкү дүйнөнүн тоолор ортому катары кызмат кылат жана тоодогу аруу тилектер асманга бат жетет деген ишенимде мазарлардын дээрлик бардыгы тоо системасында жайгашкан. Зыяратчылардын мазарларга барып тамак даярдоосу байыркы коломто культуна, б.а., Умай эне культуна барып такалат. Өзгөчө көчмөн маданиятында кеңири таралган аял, коломто, биримдик сыяктуу элементтерди өз ичине камтыйт. Ошондой эле мазарларга шам жагуу болсо Зороастризм дининин калдыгы болсо, ал эми курмандыкка чалуу салтын атасак болот. Курмандык — бул көпчүлүк диндерде тигил же бул даражада болгон диний сыйынуунун бир түрү; жеке адамдын же коомчулуктун

кудайлар же башка табияттан тышкаркы жандыктар менен байланышын орнотуу, же бекемдөө максатын көздөйт, аларды чыныгы, же символикалык баалуулуктар белек катары алып келет.

Андыктан, суфизмдин шейх-насаатчыларынын сөөктөрү көмүлгөн жайларына таазим кылуу менен “Олуялар” мазары ислам тарыхынын эң маанилүү элементтеринин бири болуп калган. Эл арасында өзгөчө ишеним болгон суфий шейхтери Кудурети Күчтүү Кудай менен түздөн-түз байланышта болуп, ал аларга сыйкырдуу күчтөрдү берген, алар сыйкырдуу күчтөр аркылуу ак сыйкырчылар сыяктуу кереметтерди жасай алышат. Андыктан эл арасында алар кадыр-барктуу адамдарга айланган. Алардын салган демдери жана намаздары өзгөчө натыйжа бере турган каражат катары саналат. Л.Г. Эрекешев белгилегендей “чындыгында, бул жерде арбак рухтарынын, культтун жогорку ролу менен байыркы теңирчилик шамандык салттарынын өзгөчө күчтүү таасирин белгилей алабыз. Бул жалган жашоодогу адамды коргогон ата-бабалардын рухтары, бутпарастык, шамандык салттар жана исламдын да бири-бири менен чырмалуусунун натыйжасы болуп саналат» [13, б. 122].

Талаа иштериндеги изилдөөлөрдү ишке ашырууда атайын түзүлгөн анкетанын жардамы менен жогорудагы аты аталган жерлердин азыркы эл арасындагы күнүмдүк жашоосундагы зыярат кылынуучу жайлардын ордун билүүгө аракет жасалды.

Кожо-Кайыр, Кожо-Билал, Кожо-Матил-Бува, Авликул-Эшон, Эшон-Балхи мазарларына көбүнчө жергиликтүү элдер зыяратка барышат. Мында башка мазарлардан айырмаланып келген зыяратчылар, мазарлардын рухтарынан исламга болгон такыбалыкты жана илимкөйлүктү суранышы такталды. Жергиликтүү элдин ишениминде бул жердин рухтары (ээлери) илим эңсеген

адамдарга, илимдин жолун жеңил тапканга жардамдашат.

Сурамжылоонун негизинде барган элдин 80%ы -жергиликтүү эл, калгандары кошуна райондордон жана Өзбекстандан келген адамдар. Келгендердин жашы ар түрдүү наристелерден баштап 80 жашка чейинкилер.

Жынысы боюнча келген зыяратчылардын эркектерге караганда аялдар (35% эркек, 65% аялдар) басымдуулук кылат.

Келген зыяратчылардын билими орто 35-37%, атайын орто 21-23%, жогорку билимдүүлөр 18-20%, мектеп курагындагылар 17-20%, мектепке чейинкилер 8-9%ды түздү.

Жогорудагы аты аталган жерлерде атайын эсалуучу жайлар курулгандыктан келген элдин көпчүлүгү жөн гана эс үй-бүлөсү менен келгендер - 65-70%, бирок сөзсүз куран окутушат. Атайын перзент, ден соолук, тынччылык тилеп, кан чыгарып, зыяратка келгендер болсо 25-30 %ды түзөт.

Ыйык зыярат кылынуучу жайлар жөнүндөгү маалыматты келгендер жергиликтүү адамдар болгондуктан оозмо-ооз угуп, билип көрүп жүргөндөр. Ал эми башка жактан келгендер болсо зыярат кылып сыйынуунун негизиндеги күтүлгөн натыйжалардын болуусун угуп жана көрүп атайын тилек-үмүт кылып келген адамдар болуп чыкты.

Күтүлүүчү натыйжаларда (азчылыкты түзөт) башында келип перзент тилеп, үй-бүлөнүн тынчтыгын жана бакубат жашоону арзуу кылгандар кийинки жолкусунда сөзсүз келип, баланын көкүлүн кыркып, май тоочторду бышырып келип мазарга келген зыяратчыларга аны таркатат, жакындары менен куран окуп, ыраазычылыгын билдирип, кан чыгарып курмандыкка тоок, эчки же кой союшат. Ошондой эле мазардагы эл олтурган тапчандарга жер төшөктөрдү жана идиш-аяктарды өздөрү менен кошо атайын алып келишет. Келген

зыяратчылар ал төшөнчүлөргө олтуруп жана идиштерди колдонгон сайын алардын сообу алып келген инсандарга тиет деген ишенимде аткарылат.

Анкеталык сурамжылоодон кийин биздин коомубуздагы ыйык сыйынуучу жайлардын орду салмаксыз боло баштагандыгы байкалды. Буга себеп ислам динин кайра жаралуу коомунда жашагандыгыбыз далил. Анкетаны толтурган адамдардын көбү “биз болгону эс алганы келдик” деп жооп узатышты жана мындай жерлерге сыйынуу “ширк” экендигин эскертишти. Ширк – (арабча: شirk) бутпарастык, ширк” [1]) Исламдагы сөзмө-сөз которгондо Аллахка жолдош (теңдеш) берүү, же Аллахтан башкага сыйынуу. Мусулмандардын ишеними боюнча бул ишти кылган адам күнөө экенин билип туруп тообо кылбаса, Аллах Таала эч качан кечирбей турган эң чоң күнөө болуп саналат. (Ислам: Энциклопедический словарь. – М. 1991. С. 300).

Сурамжылоодогу элдердин көбү бул «ширк» дегени менен ыйык жерге барып, өздөрү куран окуп, бата кылып жатат. Ошол эле учурда “ээси уруп кетпесин” деп кооптонушат. Бул жараян -өздөрүнүн сөзүнө парадокс. Ага карабастан ыйык сыйынуучу жерге барган адамдар даарат алып, ниетин түздөп, зыярат жасоо менен көңүлдөрү көтөрүлүп, жакшы жашоого ишенүү менен жеке жана социалдык стресстен арылуусун тан алышты.

Кыргызстанда ислам анын азыркы күндөгү өнүгүүсүн аныктаган тарыхый өзгөчөлүктөргө ээ. Өлкөбүздүн аймагында диндин жайылышы бирдей болгон эмес. Өлкөнүн түштүк тарабында кыйла эрте VIII кылымдардан баштап эле исламдашканы менен жаратылыш объектилерине, ыйыктарга сыйынуучу элементтерди өз ичине камтыган ислам, б.а., элдик ислам сакталып келе жатат. Бул менен катар исламдын кайра жаралуу жараяны жүрүп жатса да, ыйык зыярат кылуучу жайлардын орду

коомдо кошо күнүмдүк тиричилик менен жуурулушкандыгы көрүнүп турат.

Жыйынтык. Фергана өрөөнүнүн түштүк-батышында теңирчиликтин жактоочуларынын дүйнө таанымындагы жалпы өзгөчөлүктөр жана суфийлик көз караштар менен болгон синкреттешүүлөр калк арасында терең жүргөн. Суфийлик агым көчмөндөрдүн теңирчилик чөйрөсүндө мусулман идеологиясынын тамырлашына салым кошкон. Аны менен бирге жергиликтүү калктын ислам дининин принциптерин жайылуусу жана табигый мазарлардын сакталышы, калктын аларга болгон сый мамилесинен

кескин өстүргөн. Андыктан азыркы биздин коомдо табигый мазардын жана ислам салттарынын биргелешип жашашы, ал жерде аткарылуучу ырым-жырымдын өзү, адамдын болушу, ошондой эле бул мейкиндикке тиешеси бар уламыштар, мифтер, баяндардын жергиликтүү калктын арасында өзүнүн зор орду бар. Алар ырым-жырым аркылуу, ыйык мейкиндиктин негизинде жана ага зыярат кылган адам аркылуу руханий тазарууга мүмкүнчүлүк берет. Мунун баары мазарлардагы экзистенциалдык кубулуштардын көрүнүшүн, ошондой эле алардын элдин салттык маданияты үчүн зор мааниси бар экендигин аныктайт.

Адабияттар:

1. «Айгине» Маданий борбору. «Касиеттүү Баткен аймагы жана эл билими». — Бишкек. 2012. 33-38-43-б.
2. Культурно -исследовательский центр «Айгине». «Святые места севера Кыргызстана: Природа, Человек, Духовность». — Бишкек. 2015. с. 102.
3. Ислам: энциклопедический словарь / Отв. ред. С.М. Прозоров. — М.: Наука ГРВЛ, 1991. — С. 300.
4. N. J. G. Kaptein. Muḥammad's Birthday Festival: Early History in the Central Muslim Lands and Development in the Muslim West Until the 10th/16th Century. — E. J. Brill, 1993. — P. 67—70.
5. “Кыргыз Тарыхы. Энциклопедия”. — Бишкек 2003.
6. Автордун талаа материалдары. №3. 2017.

УДК 94(575.2) (04)

**ТӨРЕ (ТӨРӨ) – ЗАКОН ДРЕВНИХ КЫРГЫЗОВ
(о происхождении и значении термина)**

Каратаев Азамат
аспирант

**ТӨРӨ- БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗДАРДЫН МЫЙЗАМЫ
(терминдин келип чыгышы жана мааниси жөнүндө)**

Каратаев Азамат
аспирант

**TÖRE (TÖRÖ) – THE LAW OF THE ANCIENT KYRGYZ
(about the origin and meaning of the term)**

Karataev Azamat,
graduate student

*КНУ им. Ж.Баласагына
KNU named after. Zh. Balasagyn*

Аннотация. В статье изучается древняя правовая система кыргызов и Кыргызского каганата в VI-X вв., основанная на обычном праве – төре, естественного права, возникшего в силу объективной необходимости. Исторически обычное право складывалось в процессе долгого и однообразного соблюдения определенных норм и правил, которые олицетворяли собой преобладающие в обществе правовые воззрения. Именно регулярность превращала неписанные нормы поведения в реально действующее право, которое регулировало широкий круг отношений. На основе богатых письменных исторических источников и исследований ученых изучается происхождение термина “төре” и функции некоторых чиновников, ведавших порядком и законностью в государстве.

Ключевые слова: төре, йосун, закон, обычное право, кыргызы, Кыргызский каганат, руника.

Аннотация. Макалада VI-X кылымдардагы кыргыздардын жана Кыргыз каганатынын байыркы укук системасы адат укугу – ТӨРӨ, объективдүү зарылчылыктан улам пайда болгон табигый укукка негизделген укуктар изилденет. Тарыхта, кадимки укуктук коомдо өкүм сүргөн укуктук көз караштарды чагылдырган айрым ченемдерди жана эрежелерди узак жана монотондуу сактоо процессинде калыптанган. Жазылбаган жүрүм-турум нормаларын мамилелердин кеңири чөйрөсүн жөнгө салган реалдуу жарактуу укукка айландырган мыйзам ченемдүүлүк. Бай жазма тарыхый булактардын жана окумуштуулардын изилдөөлөрүнүн негизинде «төрө» термининин келип чыгышы жана мамлекетте тартип жана мыйзамдуулук алып барган айрым чиновниктердин функциялары изилденет.

Негизги сөздөр: төрө, йосун, мыйзам, кадимки укук, кыргыздар, Кыргыз каганаты, руника.

Abstract. The article studies the ancient legal system of the Kyrgyz and the Kyrgyz Kaganate in the 6th-10th centuries based on customary law - tore, natural law that arose

due to objective necessity. Historically, customary law developed in the process of long and monotonous observance of certain norms and rules, which personified the legal views prevailing in society. It was regularity that transformed unwritten norms of behavior into actual law that regulated a wide range of relations. Based on rich written historical sources and research by scientists, the origin of the term “tore” is studied, the function of some officials who were in charge of order and legality in the state.

Key words: *töre, yosun, law, customary law, Kyrgyz, Kyrgyz Kaganate, runic.*

Кыргызы (*кыргыз*) принадлежат к числу древнейших народов Средней Азии. Из народов, живущих в Средней Азии в настоящее время, нет, по-видимому, ни одного, название которого так рано встречалось бы в истории (Бартольд, 1963: 471).

Вышедшим на арену политической борьбы в Центральной Азии в конце III в. до новой эры кыргызам на протяжении всей своей последующей длительной и бурной истории приходилось с оружием в руках отстаивать свою свободу и бороться за гегемонию в Центральноазиатском регионе с могущественными кочевыми империями хуннов, жуань-жуаней, тюрков, сейяньто, уйгуров, киданей, монголов и др. В IX веке наступил звездный час кыргызской истории. Прорвав оборонительные заслоны уйгуров, кыргызы смогли подчинить степные просторы Центральной Азии и пронести свои боевые знамена до Забайкалья, Маньчжурии, Китая, Алашаня, Восточного Туркестана, Прииртышья и Приобья (Бутанаев, Худяков, 2000: 4). Кыргызы на этих территориях создали свое государство, административно-территориальные управления, вертикали власти, свою письменность, которая вошла в историю под названием “руноподобная письменность кыргызов”, создали правовые основы общественных, имущественных, личностных взаимоотношений в государстве. В статье на основе богатых письменных исторических источников и исследований ученых изучается происхождение термина “төре” и функции некоторых чиновников, ведавших порядком и законностью в государстве.

В VI–VII вв. сложилась административно-военная система государства. Территория делилась на шесть округов — багов, во главе которых стояли крупные феодалы — беги. Высшим органом власти в государстве енисейских кыргызов был курултай, на котором рассматривались вопросы, вносимые каганом. Именно он решал вопросы внешней и внутренней политики. Верховный правитель государства в зависимости от внешнеполитических успехов обладал титулом эльтебер или ажо. В аппарат государственного управления при ажо входили: байла (визир), тутук (эл төрөсү — народный чиновник), ага торо (старший чиновник), торот-санчун (глава войск), таркан (аймак бийлери — местные власти) (Борубашев, 2021: 39-40).

Как верно отмечала К. С. Сооронкулова, актуальность темы (обычное право. - А.К.) исследования обусловлена также тем обстоятельством, что обычное право кыргызов это не только правовое явление. Как духовное наследие, социально-культурный феномен оно является объектом внимания со стороны других наук. Необходимо ввести его в научный оборот юридической науки и теоретически обобщить весь материал, который был собран историками, этнологами, философами, филологами и др. (Сооронкулова, 2009:1-2). Ретроспективное исследование обычного права кыргызов создает возможность проследить эволюцию правовой системы Кыргызской Республики.

В истории права Кыргызстана достаточно много «белых пятен»: отсутствует его развернутая перио-

дизация, слабо изучены досоветские этапы, недостаточно проанализированы причины и факторы изменений, происходивших в обычно-правовой системе (см.: Сооронкулова, 2009: 2-3).

Исторически обычное право складывалось в процессе долгого и однообразного соблюдения определенных норм и правил, которые олицетворяли собой преобладающие в обществе правовые воззрения. Именно регулярность превращала неписанные нормы поведения в реально действующее право, которое регулировало широкий круг отношений. Таким образом, обычное право – это форма естественного права, возникшего в силу объективной необходимости [Обычное право / значение термина «обычное право» в Энциклопедии Юриста]. URL: [http:// euu.sci-lib.com/article0001386.html](http://euu.sci-lib.com/article0001386.html)).

Результаты изучения обычного права кыргызов дают нам возможность сделать вывод о том, что одним из главных источников обычного права кыргызов является сформировавшийся в течение веков и ставший совершенным обычай под названием «адат». Вместе с изменениями, происходящими в общественной жизни кыргызов, под влиянием времени изменяются и сами источники обычного права кыргызов. С учетом этого можно выделить следующие виды источников обычного права: во-первых, обычай под названием «адат», о котором говорилось выше; во-вторых, различные положения съезда биев – «эреже»; в-третьих, сюда можно включить также практику суда биев (см.: Турсунбекова, 2015: 67).

Tope (Töre~törü) – государственность, право, законность в древнетюркских государствах, титул. Töre — «порядок», «закон», «обычай», «традиция», возникшие у древних тюрков, как определяют большинство историков, но по-разному указывают на его место в правовой системе кочевых обществ — «держжава»,

«власть» (Почекаев, 2004: 530). Töre – «обычай», «государственное право» (Pamir, 2009: 360). Дж. Клоусон (Clauson, 1972: 121) термин переводит в форме «закон», «законность», «обычное право» или «неписанные законы, основанные на традициях». Tögü «традиционный, обычный, неписанный закон» (Clauson, 1972: 531-532). Törö/törü: 1. порядок, правило, закон; 2. обычай, обряд (ДТС, 1982: 581).

По Дж. Клоусону (Clauson, 1972: 121) töre ~ törü — «не писанные законы у язычников-тюрков», во времена, когда уйгуры были манихеями и буддистами: религиозные доктрины миссионеров и их указы, разные законы, запреты. В рунических надписях «töre» обычно понимается как «закон и справедливость». В. В. Бартольд (Barthold, 2017: 22) термину дает определение как «закон», «обычай».

Термин в форме эпитета Төр-Апа (Tör-Apa) упоминается в енисейской письменности древних кыргызов в Бегре (Е-11, Бегре, Тува) (Орхон-Енисей текстеры, 1982: 153-154). Мемориант Төр-Апа, носивший титул «Ичреки», ведал управлением делами кагана. В 15 лет он был принят на воспитание (учебу) к Табгачскому кагану (т.е. Чанянь, Китай), женился на китайке, имел много золота, серебра, табун лошадей и др. богатства. Воевал, убил семь волков, лань не трогал (волк – возможно тюрки-ашина), в 67 лет умер на чужбине. «Не наслаждался своим государством и каганом» (см.: Орхон-Енисей текстеры, 1982: 153-154). Судя по тексту, мемориант Төр-Апа был высшим государственным чиновником, приближенным кагана, возможно, *ведал порядком и законностью в государстве*.

В кыргызском письменном памятнике VII-X вв. (№ Е-10, Элегест, Тува) упоминается о законе кыргызов – Төрө. В древнекыргызском тексте упоминается предложение: «Кара будуным катыҕ-ланың эл **төрүсү** ыдымыш (? ыдыман) йыта сиз элим каным».

Перевод: Мой весь народ, будь тверд. Законы государства не разрушай (не отсылай). От вас, мое государство и мой хан (я отделился, т. е. умер) (см.: Орхон-Енисей текстери, 1982: 152-153).

В другом кыргызском памятнике из Улуг-Кема (№ Е-92 Демир-Суг, Улуг-Кем, Тува) также упоминается закон – торе.

(1) Bag sanun er atım Kök Tanrida: kün aj asizima (2) Sanun tunuq: ben ujar üçün **törüünin:** eta bardım.

Перевод: (1) Мое имя (и звание) мужа-воина - бек-генерал. В синем небе солнце и луна, - о, жаль мне! (2) Я, генерал и правитель области (генерал-губернатор), во имя [своей] чести устраивал твою [жизнь, народ] по законам (см.: Кормушин, 2008: 158)

Торе понимали, как закон, который регулировал взаимоотношения власти и народа. Нормы публичного права торе превращаются в строго установленные принципы управления государством. Нормы торе у тюрков касались, прежде всего, вопросов власти, управления, статуса монарха, а также регулировали систему административного деления на правое и левое крыло, распределение доходов и трофеев. *Торе* был древним судебно-законодательным народным институтом, правовой принцип которого целиком базировался на обычае (адате).

Китайские хроники пишут о кыргызах и взаимоотношениях в их обществе, в том числе о применении закона. «Зимою живут в избах, покрытых древесною корою. Письмо их и язык совершенно схожи с хойхусскими (т.е. уйгурскими – А.К.). Законы их очень строги. Проявивший замешательство перед сражением, невыполнивший посольской должности, подавший неблагоприятный совет государю, так и за воровство, приговариваются к отсечению головы. Ежели вор имеет отца, то голову его вешают отцу на шею, и он до смерти обязан носить ее...» (см. Караев, 1994: 7).

Законы енисейских кыргызов отличались суровостью. У кыргызов была развита система наказаний. Преступления, представляющие угрозу безопасности и порядку в государстве карались смертной казнью. За такие провинности, как «замешательство» перед сражением, неправильный совет, поданный ажо, воровство, разбой, ненадлежащее исполнение обязанностей послом, предусматривалась самая высокая мера наказания — смертная казнь (отсечение головы). Обычное право енисейских кыргызов предусматривало, что отец казненного вора обязан был до самой своей смерти носить на шее отсеченную голову сына (Борубашев, 2021: 39-40).

По мнению некоторых исследователей, термин проник через миссионеров-буддистов и манихеев в среду уйгуров. Возможно, ещё тогда слово обозначало один из важных религиозных терминов. Турецкий историк И. Кафесоглу (Kafesoğlu, 2014: 237) считал, что *Töge* — принятый свод устных законов, контролирующей социальную жизнь населения. Действительно, в эпитафиях термин обозначает «закон», «справедливость». В. В. Бартольд (Barthold, 2017: 22) определяет его в форме «закон», «народ, живущий по принятым законам».

Törü – «порядок», «правило», «закон», «обычай», первоэлемент, носитель бытия; *Tög* – «почетное место», «ценность», «значение», «закон», «обычай», «правило», титул ханских сыновей, суд, судебное решение; у древних тюрков «священное место - төр - находилось напротив двери», замечает С. А. Плетнева (Плетнева, 1967: 59). *Törö* – божественное право, рождение («төрө»), регулирующие такие функции как налоги, договора и т. п.

Впервые понятие «торе» в своих исследованиях рассматривал П. Мелиоранский (Мелиоранский, 1899: 7) в комментарии к надписи в честь Кюль-Тегина, где дает расширенное

толкование и, по его мнению, “торе” относится к определенному Элю, что он является обычным правом. В надписи на знаменитом памятнике Кюль-Тегина сказано: “всех на царство они поддерживали и устраивали Эл (т.е. союз племен и родов) и торе тюркского народа”. В отношении к кагану “торе” означает первое решение, постановляемое ханом при различных тяжбах и конфликтах, второе решение принимает ханская правительственная власть.

К сожалению, цельного нарративного документа “торе” не сохранилось. Однако огромный массив исторических и юридических материалов позволяет сделать реконструкцию основных положений этого документа, которые в основных чертах сформировались к эпохе правления *Таспар-кагана*. Из этой массы на важном месте, без сомнения, стоит документ львовских кыпчако-армян XV в. “*Торе битиге*” (Жумаганбетов, 2006: 66).

Известный исследователь Р. Почекаев (Почекаев, 2004:540) пишет: «Большинство зарубежных исследователей склонны полагать, что под *торе* понималась вся совокупность норм и правил, регулирующих взаимоотношения и деятельность тюркского общества, включая как древние народные обычаи, так и право, творимое монархами и правителями. Другие считают, что *торе*, в отличие от народных обычаев «*йосун*», был продуктом правотворческой деятельности монарха (своего рода «имперский закон»), включая в его сферу регулирования вопросы как публичной, так и частной жизни народа. При этом и те, и другие придерживаются той точки зрения, что *торе* у тюркских народов нашел полный аналог у монголов при Чингисхане и его преемниках под названием «*яса*» и даже утверждают, что в результате монгольских завоеваний тюркские народы и государства вместо своего исконного термина «*торе*» стали применять чуждый им монгольский

термин «*яса*», обозначая им, в принципе, ту же систему правовых норм.

Анализируя уровень развития древних тюрков и средневековых монголов ученые приходят к выводу, что правовые нормы воспринимались ими как нечто высшее, исходящее от божеств, а не создаваемое людьми - даже монархами. Т. Д. Скрынникова указывает на противоречивые стороны *торе*, которые определяет его как «еще несакрализованное значение *Закона*», следование правилам и нормам которого обеспечивает равновесие и гармонию в природе и обществе. *Торе*, по мнению исследовательницы, имеет двойственную природу: с одной стороны - это совокупность норм, регулирующих деятельность общества и взаимоотношения в нем, с другой - некий сакральный признак правления, критерий законности и истинности правителя (Скрынникова, 1997:47).

Современные авторы: такие как Н. Н. Крадин (Крадин, 2002: 192) и др., определяют роль правителя в древних и средневековых монгольских государствах как посредника между Небом и подданными, обладающего рядом сакральных функций кочевых обществ, где обязанности монарха заключаются в защите своих подданных, обеспечении им небесного покровительства, достижении гармонии общественных отношений и порядке в обществе и государстве.

В переводе древнетюркских надписей «Памятник в честь Кюль-Тегина» и «Памятник хану Могилян» С. Е. Маловым *торе* значит в трех ипостасях:

- *торе* как власть над собою, т.е. речь идет о том, когда тюрки стали подвластными народа табгач, т.е. китайцев;

- *торе* как государственное устройство тюркского народа Эльтериш-каганом;

- *торе* как установление порядка и устройство народов четырех стран света (Малов, 1951: 24-26; 34-35; Малов, 1959: 23-40).

Согласно *Tögrü*, Элем беги и народ должны строго подчиняться кагану, быть верными ему, не отклоняться от истинного пути, иначе тюркам грозит гибель, рабство и нищета. Создателями "*Торе*" в исторических источниках названы Бумын-каган, Истеми-каган и Огуз-хан, ставшие правителями сразу после того, как "вверху возникло Голубое Небо, а снизу бурая земля". Последующие тюркские правители отмечены как хранители и блюстители *торе*, то есть время происхождения "*торе*" определяется началом истории народа и восходит к «небеснорождённым» предкам. Иначе говоря, это жизненный опыт народа, его функционирование обеспечивает жизнедеятельность социума. В этот период формируются законы, вводимые со стороны государственной власти.

Исследователь В. В. Трепавлов (Трепавлов, 1993: 112) приходит к выводу, что путей и способов распространения кочевой государственности было, по крайней мере, четыре: *письменная история, историческая память (фольклор), традиционные правовые нормы и государственная практика.*

Йосун - как обычное право регулировал частную жизнь представителей тюрко-монгольских племен, и его нередко противопоставляли *торе*, который регулировал вопросы власти, управления, статуса кагана.

Литература:

1. Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк // Соч. Т. II. Ч. 1. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. - М.: 1963. С. 471-543.

2. Борубашев Б. Государство кыргызов в период раннего средневековья // Российско-азиатский правовой журнал, 2021, № 3. С. 39-43.

3. Бутанаев В. Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов. - Абакан, 2000. - 272 с.

Вполне объяснимо: и *торе*, и *йосун* являлись древним обычным правом кочевых племен и существовали еще задолго до эпохи Чингис-хана. Но, если *торе* регулировал государственное устройство и взаимоотношения между людьми и Небом, то сферой действия *йосунного* права были более «земные» отношения: брак и семья, побратимство и др. При *йосунном* обычном праве роды и племена также входили в политическую организацию Эл. Главными представителями племен были каганы, ханы, ажо, функциями которых были: *административное управление, судебная, религиозная, военная власть.*

Йосунное право представляло собой совокупность частно-правовых норм, сформировавшихся стихийно и действовавших на уровне отдельных племен - обычное право в классическом понимании этого термина. Государство в эту сферу не вмешивалось: все споры в сфере семейного, наследственного права и т.п. решались на уровне племенных предводителей, а не государственной власти.

Достижением тюркской цивилизации можно считать относительную демократичность обычно-правовых норм, которые устанавливали определенный правовой режим и нормативное функционирование тюркского общества в целом. В VI-XII вв. восприятие верховной власти в кочевых государствах тюркского периода происходило через такие правовые нормы как "*торе*" и "*йосун*", являвшимися носителями традиционности, передававшейся от одного кочевого общества к другому.

4. Древнетюркский словарь / Под ред. Наделяева В. М., Насилова Д. М., Тенишева Э. Р., Щербака А. - М.: Л., 1969. -677 с.
5. Жумаганбетов Т. С. "Торе" – государственное право тюрков-туцзюэ // Вестник РУДН, сер. Юридические науки, 2006, № 1 (19). –С. 66.-72.
6. Караев О.К. Восточные авторы о кыргызах. – Бишкек, "Илим", 1994. – 96 с.
7. Кормушин И. В. Тюркские енисейские эпитафии: Грамматика. Текстология. –М., 2008. – 342 с.
8. Крадин Н.Н. Империя Хунну. - М.: 2002. – 234 с.
9. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951.- С.24-26.
10. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1959. -С.23-40.,
11. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-Тегина. С двумя таблицами надписей. Записки Восточного отделения Русского археологического общества. 1899. Т. XII. Вып. II–III. С. 1–144.
12. Орхон-Енисей тексттери. – Фрунзе, 1982. – 250 с.
13. Почекаев Р.Ю. Эволюция торе в системе монгольского средневекового права// Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ, 2004.
14. Скрынникова Т.Д. Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. М., 1997.
15. Сооронкулова К.С. Обычное право и современная правовая система Кыргызской Республики//Автореф.канд.дисс.-Бишкек, 2009. -23 с.
16. Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности, -М., 1993.
17. Турсунбаева Н.С. Обычное право кыргызов в XIX в. Вестник КРСУ. 2015. Том 15. № 1. -С. 66-69.
18. Barthold V. V. Orta Asya Türk Tarihi Dersleri, (çev. Hüseyin Dağ), Çağlar Yayınları, Ankara, 2004.
19. Kafesoğlu İ. Türk Millî Kültürü. İstanbul: Ötüken Neşriyat. 2014.
20. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford, Oxford University.1972.
21. Pamir A. Orta Asya Türk Hukukunda "Töre" Kavramı //Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. 2009, s.359-375.
22. Обычное право / значение термина «обычное право» в Энциклопедии Юриста]. URL: [http:// euu.sci-lib.com/article0001386.html](http://euu.sci-lib.com/article0001386.html)

УДК 94(575.2) (04)

**СИЛА И МЕСТО БЛАГОСЛОВЕНИЯ В КОЧЕВОМ
КЫРГЫЗСКОМ НАРОДЕ**

Арзыбаев Тыныстан Кадырович
к. и. н., научный сотрудник

**КӨЧМӨН КЫРГЫЗ ЭЛИНДЕ БАТАНЫН
КУДУРЕТИ ЖАНА ОРДУ**

Арзыбаев Тыныстан Кадырович,
т.и.к., илимий кызматкер

**STRENGTH AND PLACE OF BLESSING IN
THE NOMADIC KYRGYZ PEOPLE**

Arzybayev Tynystan Kadyrovich
candidate of historical sciences, researcher

Институт Истории, археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова НАН КР
B. Dzhamgerchinov Institute of History, archeology and ethnology of the NAS KR

Аннотация. В статье основной концепцией благословения является накопление сил за счет получения поддержки невидимых сил и самого себя, а также обладание силой созидания, эта Святая Сила считается величайшим благословением. Бата – это древний обычай кыргызского народа желать удачи человеку. издревле жившему в кыргызском народе. Проклятие противоположно благословию. Холодные слова обратного благословения (проклятия) пронзают человеческое сердце и проходят сквозь кости. Это словесная формула, желающая человеку зла.

Ключевые слова: жизнь, благословение, проклятие, клятва, ложь, добро, святое, зло, формула.

Аннотация. Макалада батанын негизги түшүнүгү – бул көзгө көрүнбөгөн күчтөрдүн алкоосун алуу менен өзүңө жалгоонун аркасында күч топтоо болуп, эң чоң ооматты оодарып алган болуп саналып жаратуучу күчкө ээ болуу менен бул Ыйык Күч-Кубат. Бата - байыртан бери кыргыз элинде жашап келген адамга жакшылык тилеген каада. Каргыш - бата берүүнүн каршысы. Тескери батадагы (каргыштагы) суук сөздөр адамдын жүрөгүн зыркыратып сөөктөн өтөт. Ал адамга жамандык каалаган сөз жүзүндөгү формула.

Негизги сөздөр: жашоо, бата, каргыш, ант, жалгоо, жакшылык, ыйык, жамандык, формула.

Abstract. In the article, the main concept of blessing is the accumulation of strength by receiving the support of invisible forces and oneself, as well as possessing the power of creation, this Holy Power is considered the greatest blessing. Bata is a custom of wishing good luck to a person who has lived among the Kyrgyz people since ancient

times. A curse is the opposite of a blessing. Cold words of reverse blessing (curse) pierce the human heart and pass through the bones. This is a verbal formula that wishes harm to a person. Key words: life, blessing, curse, oath, goodness, evil, dialectic analysis.

Key words: life, blessing, curse, oath, lie, good, holy, evil, formula.

Көчмөн кыргыз элинин сөз кудурети – бата. Кыргыз элинин баалуулуктарынын бири, ата-бабабыздан бери келе жаткан салт – бата берүү, бата алуу.

«Бата» деген сөз араб тилинен келген, кыргызчага которгондо каалоо, тилек дегенди түшүндүрөт. Кыргыз элинде батага болгон ишеним, андагы сөз кубаты кылымдардан бери кемибей келе жатат. Адам баласынын өмүрү бата менен коштолгондуктан, элибиз “Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт” деген макал кепти атам замандан бери туу тутуп келет.

Бата – бул Аалам менен Жер ортосундагы байланыштын ачкычы. Батанын негизги түшүнүгү – бул көзгө көрүнбөгөн күчтөрдүн алкоосун алуу менен өзүңө жалгоонун аркасында күч топтоо болуп, эң чоң ооматты оодарып алган болуп саналат. Ак бата жаратуучу күчкө ээ. Бата – бул Ыйык Күч-Кубат. Ал алкоонун негизинде сактоочу, куткаруучу, жалгоочу, агартуучу, бийиктетчү – Тирүү Ыйык Күч. “Бата” деген сөздүн келип чыгышына кайрылсак, кыргыз элинин чыгаан уулу, алгачкы тилчи, лексиколог Кусеин Карасаевдин түшүндүрмөсү боюнча бата деген сөз араб тилинен келген. Арабдын “Фатиха” деген сөзүнөн келип чыккан, кыргызчага которгондо каалоо, тилек дегенди түшүндүрөт. Улуу-кичүү дебей баарыбызга белгилүү куранда «Фатиха» сүрөсүн көпчүлүгүбүз жатка билебиз жана угуп жүрөбүз («Фатиха» сүрөсүн араб тилинде окуп, угуп жүрөбүз)(1).

Кыргыз эли байыртадан эле көчмөн эл болгон. Тарыхта көчмөн элдер көп болгон. Бирок кыргыз эли ошол көчмөн элдердин ичинен тарыхы, маданияты менен өзгөчөлөнүп, айырмаланып турат. Кыргыздын өзгөчөлүгү - элди эл кыл-

ган, журтту журт кылган өздөрүнүн керемети, өчпөс тарыхына байланыштуу. Көчмөн турмуш миң жылдап негизделет, каада-салтка, элдин жашоо образына, улуттун уңгулуу дүйнө таанымына айланат. Кыргыз көчмөн маданиятында руханий, тарых-санжырасын, салт-санаасы, тарыхын атадан балага эсинде, жадында сактап муундан муунга мурас калтырган.

Абалгадан бери кыргыз элинде атаар таңы ак тилектүү баталар менен башталып, улуу иши ушул сөздө ашталып, улуу жолго чыгаарда уулдары ак тилектүү бата менен атанып, кыскасы, бардык жакшы иштеринин баштаар аземинде баталар коштоп турган.

Батанын барк-баасы муундан муунга, ооздон оозго өтүп айтылып жүрүп олтуруп, ар бирибиздин жан дүйнөбүзгө жарыгын төгүп, бакыт-таалай, ырыс-кешик алып келүүчү кут катары тутулган.

«Карыдан бата алса өмүрү узарып, багы ачылат» деген ишенимди бек тутушкан. Карылардан бата алуу адаты эң күчтүү орун алган. Көчмөн кыргыз элинин сөз кубаты – бата болгон.

Кыргызда батага болгон ишеним, андагы сөз кубаты кылымдардан бери кемибей келе берген. Кыргыз элинин баалуулуктарынын бири ата-бабабыздан бери келе жаткан салты – бата берүү, бата алуу. Ал эми биздин ата-бабалардын канына сиңип калган баталары, баса-турса, ар дайым ооздорунда болгон. Алар: “кудай жалгасын”, “тилегиңди берсин”, “өркүнүң өссүн”, “кем болбо”, “өмүрлүү бол”, “кудайым бак айтсын”, “жолуң ачылсын” д.у.с. Доор алмашкан сайын адам баласынын жашоосунда айтылып жүргөн баталар ар бир мезгилдин шартына жараша өзгөрүп келет. Бирок батанын, нарк-насили баалуулугу түп нускасын жоготпой келет.

Кыргызда батага болгон ишеним жогору турган. Бала төрөлүп үй-бүлө курганга чейин ар бир куракка карата аталардын ак баталарын алып келишкен. Кыргыз эли көчмөн эл жана ат үстүндө жоого даяр турган эл болгон. Жоо майданында жекеме-жеке сайышка чыккан баатырлар алтын-күмүш эмес, ак батаны алып чыккан.

Баталардын кыргыз турмушундагы, дилиндеги орду өтө омоктуу болуп келген. Себеби, кыргыз тилинин сөз кубаты дилине жетип, баталарга болгон өзүнчө ишеним калыптанган. Кыргыз эли барда сөз кудурети, сөз кубаты болгон бата кылымдап жашай берет!

Абалтадан бери кыргыз элинде атаар таңы ак тилектүү баталар менен башталып, улуу иши ушул сөздө ашталып, улуу жолго чыгаарда уулдары ак тилектүү бата менен атанып, кыскасы, бардык жакшы иштеринин баштаар аземинде баталар коштоп турган.

Батанын барк-баасы муундан муунга, ооздон оозго өтүп айтылып жүрүп олтуруп, ар бирибиздин жан дүйнөбүзгө жарыгын төгүп, бакыт-таалай, ырыс-кешик алып келүүчү кут катары тутулган.

Бата кандай келет? Батага алакан жайылаар замат Ааламдан миңдеген күчтөрдүн алкоосу ошол жайылган батага алкоо жөнөтүшөт. Анын негизги себеби: алакан жайылганда Аалам эшиктери ачылат. Ааламдын эшиги ачылганда, ал жактагы мээримдүү күчтөр жардам бергенге шашат.

Аалам, Нур дүйнө жалаң мээримден тургандыктан, алардын батасы менен жерден суранган бата күч-кубаттуу энергияны жаратат. Байыркы Касиеттүү ата-бабалардын баталары эл сезимин, эл намысын ойготкон, чачылган элди жыйнаган, бузулган элди бириктирген, баласыздарга перзент тартуулаган, иштеринин оңолушуна түрткү болгон, элдин Ынтымагын чыңдаган.

Ошондой болсо да эл оозунда сакталып келаткан батанын түрлөрү көп.

Алсак, колго суу куйганда колун жууган киши суу куйган балага «Өмүрлүү бол, бактылуу бол! Өркөнүң өссүн! Кудай тилегиңди берсин! Кудай жалгасын! Тилегиңе жет!» деген батасын берет. Ал эми ымыркай-уулга: «Касиеттүүнүн сөзүнөн сакта, кескинин көзүнөн сакта, акелерине атчы болсун, үкөлөрүнө башчы болсун, жорткондо жолун ач, жоомарт кылып колун ач» деп бата берилет. Ал эми той ээсине: «Керегең кептүү болсун, келиниң септүү болсун, уугуң учтуу болсун, уулуң туштуу болсун» делсе, күйөөгө узачу кызга же жаңы келген келинге: «Кайнатаңды хандай көр, кайненеңди жандай көр, суу сунсаң да сумсайбай, алтын аяк балдай бер», эл керегине жарачу мыкты чыкма уулдарына «Теңир телегейиңди тегиз, бактыңды эгиз кылсын. Кем болбо, тең бол. Жолуң ачылсын, түбүң түптөлсүн» ж.б. деп бата беришкен. Батанын касирет-күчү касиеттүү деп эсептелет. Кыргызда кан Кошойдун Каныкейге берген батасы, Түгөлбай Сыдыкбековдун, Кусейин Карасай уулунун, ж.б. баталары белгилүү. Бата экиге бөлүнөт. Ак бата жана тескери бата болуп. Тескери (терс) бата деген да болгон, аны ууру-кескилерге, чыккынчыларга ж.б. багытташкан.

Ак бата сураган бала эки колунун чыпалактарын тийиштире тең кармап, алакадарын бириктире, бетине жакын тутуп, берген батаны аягына чейин күтүп, акырында гана «оомийин» деп, батаны кабыл алдым деген мааниде колун жүзүнө сүртөт. Бата алат. Бата тийген кишини бак жалгайт. Бата оңойлук менен жанбайт. Эгер бата жанса бак тайыйт. Батаны эл-журтка кадыр-баркы бар, көптү билип, көптү көргөн нарк-нускалуу даанышман карыялар, ак элечек байбичелер керек учурда гана берген. Мындай адамдардын батасын алыш үчүн кыйла жыл кызматын кылгандар, алыстан ат арытып атайын келгендер да болгон. Кээде эл чакырып бата сурашкан. Элдик бата касиеттүү, ыйык эсептелет. Кыр-

гызда «Эл керегине жараган киши бол!» - деп бата беришет. Бул бата - кыргызга гана тиешелүү.

Кыргыздардын ак баталарынын тарыхы узун болгондой эле тематикалуу, арналуу баталар болгон. Арналуу баталарды азыноолак атап өтсөк: элге бата, эл башчыга бата, баатырга бата, балбанга бата, көчкө бата, конушка бата, үрөн сепкендеги бата, колго суу куйганда бата, тойдо берилген баталар ж.б., кыскартып айтканда атай берсек узун тизме болот.

Улуу ойчулдардын, акылмандардын, даанышмандардын элге берип жүргөн баталарынан:

Жусуп Баласагындын батасы:

*О, Кудай, ак пейилиңди арттыра көр,
Жамы журт момундарга теңчилик бер!
Кутман элим, өмүрүң узун болсун,
Эл тизгинин кармаган бекем болсун!
Оомийин!*

Махмут Кашкаринин батасы:

*Адам балдары анын кайрымдуулугунан,
Жылдыздардай жетик бакыт тапсын.
Анын тилеги орундалып, ар бир ийгилиги,
Ак жүрөк досторун кубантып жүрсүн!
Оомийин!*

Кусейин Карасаевдин батасы:

*Мал болсун, баш болсун,
Берекелүү аш болсун,
Узун өмүр жаш болсун,
“Ихи” деген оору болбосун,
“Келе” деген доочу болбосун. Оомийин!*

Тескери батадагы (каргыштагы) суук сөздөр адамдын жүрөгүн зыркыратып сөөктөн өтөт.

Кыргыз элинде Касымалы Жантөшевдин “Курманбек” драмасынан Тейитбек хандын келини Айганышка берген тескери батасын мисал келтирсек.

Тейитбек алаканын тескери жайып:

*Корундун болот найзасы,
Мага эмес, мага эмес...
Курманбектин жүрөгүн,
Силерге кесир болсун.
Тешсин жаралап.
Кыргыздын кызы күң,*

Булак болуп кара кан,

Катыны жесир болсун!..

Агын турсун салаалап!.. Оомийин!

Каргыш түшүнүгүн түрк элдеринин эң байыркы архаикалык чыгармаларынын катарын толуктаган “Эр Төштүк” эпосунан да көрөбүз. Төштүктүн аялына карата эпосто мындай каргыш айтылат:

Туубай туна чөгө кал!

Тирүү жүрбөй өлө кал!

Атаңдын малын талаган,

Атаң Элеманды сабаган,

Кара кытай, манжуунун,

Калкын барып чаап ал!

Ушул эле эпосто Айсалкын Кенжекеге жолугуп каргаганы төмөндөгүдөй:

Ардактаган Төштүгүң,

Жер үстүнөн айрылып,

Жер астында кор болсун, долу,

Арка чачың өрбөй кал, долу,

Аташканың сырттаның,

Алты жыл катар көрбөй кал, долу,

Бир мүшкүлгө жолугуп,

Аташканың сырттаның,

Жер астына кетсинчи, долу!

Айтканың башка жетсинчи, долу!

Жети жылы кар болгун, долу,

Сырттаның көрбөй зар болгун, долу.

Жогоруда белгилүү болгондой каргыш “адам-адам”, “адам-табият” карым-катнашындагы бири-бирине болгон тескери көз караш, жамандык тилөө, трагедиялуулукту, бактысыздыкты ыраа көрүү катары кабылданган. «Адамдын башка жанга карата карасанатайлыгы» деп баалаган.

Каргышка карата М.Кашкари “Сөздүгүндө” минтип айтып кетет:

Келсе бирөөлөр жоктошуп,

Бергин жакшы тамак-нан.

Каргап кетер меймандар,

Күтөр болсоң ар жаман.

Демек, каргыш - бул конкреттүү субъектиге же жалпы элге, жаныбарларга же табият кубулуштарына, мифологиялык персонаждарга бактысыздык балээ-ба-

лакет каалаган сөз жүзүндөгү формула. Башкача айтканда, каргыш айтуу - тескери каалоо, жамандык тилген батанын анты.

Ошондуктан баталар кыргыз рухунда кылымдардан бери бек уялап келет. Бүгүнкү күндө күн сайын, кадам сайын ааламдашуу, адашуу, рухсуздук тууралуу жар салынып жатса да, кыргыз эли “Манас” эпосунда “түгөнгөн сайын түтөгөн, кырган сайын көбөйгөн” деп айтылгандай, кыргыз элинин көөнөрбөс асыл мурастарын, нарк-насилдерин, рухий-маданий дөөлөттөрүн болуп көрбөгөндөй темп менен терең изилдеп, калктын калың катмарына жеткирүү максатындагы иш-аракеттер аткарылууда.

Кыргыз элинин жашоо-шартында ар бир күнүбүз, баскан-турганыбыз бата менен коштолгондуктан, баталар илимий көз карашта терең изилдене турган темалардын бири. Сөздүн кудурети – адамда көзгө көрүнбөгөн биоталааны пайда кылып, адам баласынын өнүгүшүнө тийгизген таасири зор болгондуктан, ар бир жаш өспүрүм бата берүү жана бата алуу адебин билүүсү зарыл.

Ошого жөнөкөй адамдардын берген баталарына бакканда залкар, улуу касиеттүү (таза, жөндөмдүү) адамдардан «алтын шилекей» алып калууга ынтызар болуу пайда болгон.

Ал тургай дили таза, элге кадырман адамдар «бөбөктүн оозуна түкүрүп» алтын шилекей чачып, ак батасын берген. Ошого «алтын шилекейиңизди чачып коңуз» деген сөз калыпташкан түрү бар.

«Умай» деген сөз «баланын шериги, жолдошу, ээси, тону» болот, «Умайга табынса, уул табат» деген макал бар дейт, «түрткү тилдер сөздүгүн» түзгөн Махмут Кашкарий; Умай эненин кыргыз аңыздарындагы баланы калкалоо, өнүп-өсүүнүн ээси деген түшүнүк боюнча, кыргыз залкар баталарынын башы Умай эненин алтын шилекейи менен чачылган. Бул батада Умай эне өсүмдүктөрдүн, эгинчиликтин, малчылыктын

жана башка табият мүчөлөрүнүн ээлерине (пирлерине) кайрылып, табияттын бардык мүчөсү, бир топ киндиктеш катары туруп, өсүп-өнүгүүгө тилектеш болууну, табиятты бурчалтпай, тепетеңдикте өнүп-өсүүгө ак тилек айткан. Биз Умай эненин батасын залкар баталардын башы тутунуп, көпчүлүктүн өндүрүш, жаңы иш башында ийгиликтер каалаганда эл аксакалдарынын оозу менен айтып жүрүүбүзгө тийиш экен. Умай эненин батасы ушул бирөө гана эмес экени белгилүү, мындан аркы баталарды жыйноо жүрүшүндө көптөп чогултууларына ишенбиз.

«Баба дыйкан батасы» кыргыздын залкар батасынын бирөө болуп, бул айдоо жерге үрөн себээрде колу берекелүү, дили таза киши үрөн себүүнүн эң алгачкы башталышында, бир ууч үрөндү сепкенче айтылат. Батанын негизги мазмуну бул үрөндөн өнүп чыккан дан жалгыз эле эгүүчүнүн өзү үчүн өнбөй, дагы табияттагы жан-жаныбарлардын акысы, алардын ырыскысы үчүн өнүү керектигин айтат. Ырыскы ала турган жан көп болсо, дан да ошончо мол чыксын дегени.

Дагы бир жагынан, кыргыздын табияттагы жан-жаныбарлар менен ырыскылаш бирге жашоо таанымын ушул батадан байкатып турат. Демек, адамга карата айтылган бата, тилек оң маанайдагы жашоо принциптерин, ал эми каргыш болсо пессимисттик, терс көз караштарды, жашоодогу үмүтсүздүктү жаратат. Адамдын жашоо жол-жобосу катары антзор мааниге ээ. Ал - адамдын адамдыгынын, табият, социум менен болгон байланышынын көрүнүшү. Адам экзистенциясындагы негизги баалуулуктар катары анын өздүк жашоосу, кайталангыс өзгөчөлүгү, акылы, алган билими, жасаган эмгеги эсептелет. Бул сапаттары бир бүтүндүктү түзүп, адамдын инсандыгын, анын жашоосунун баалуулугун чагылдырат. Эң негизгиси адам өзү баалуулук, анын болмушу

реалдуулуктун бир көрүнүшү, бүтүндүктү толуктап турган бөлүгү катары таанылат. Инсандын ушундай реалдуулугуна көрк, шык берип турган

жакшылык - бул бата. Ал адамдын жашоосунун көп жактуу жана рационалдуу, эмоционалдуу-психологиялык реалдуулугуна зор таасирин тийгизет.

Адабияттар:

1. *Анвар Байтур*. Кыргыз тарыхынын лекциялары. – Б., 1992. 1-2 том.
2. *Кайбылда уулу А. Күү баяны*. – Б., 2000.
3. Курманбек эпосу (К.Акиев, М.Мусулманкулов, С.Дыйканбаевдин айтуулары боюнча). / Эл адабияты сериясы. – Б., 2015.
4. Манас. Киргизский героический эпос. Книга 1. -М., 1984.
5. *Махмуд аль-Кашгари*. Диван Лугат ат-Турк. – Алматы:, Дайк-Пресс, 2005.
6. *Юдахин К. К.* ыргызча-орусча сөздүк. Ф. 1965
7. Эр Төштүк.-Китепте: Эл адабияты сериясы. 2 том.-Б.:– Шам басмасы. 1996.
8. *Турдубаева Н.* Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” дастаны жана анын түрк тилдериндеги котормолору. Кан. дисс. –Б., 2007.

ГЕОГРАФИЯ

УДК:71 (575.2) (04)

**ОПЫТ И ПРОБЛЕМЫ ОЗЕЛЕНЕНИЯ ГОРОДОВ КЫРГЫЗСТАНА
(на примере города Талас)**¹Алагоз уулу Азамат, научный сотрудник,
²Кенешбекова У.А., магистрант**КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ШААРЛАРДЫН ЖАШЫЛДАНДЫРУУ ТАЖРЫЙБАЛАРЫ
ЖАНА КӨЙГӨЙЛӨРҮ (Талас шаарынын мисалында)**Алагоз уулу Азамат, илимий кызматкер,
Кенешбекова У.А., магистрант**THE EXPERIENCE AND PROBLEMS OF URBAN GREENING IN KYRGYZSTAN
(the case of the city of Talas)**Alagoz uulu Azamat, researcher,
Keneshbekova U.A., master's student¹*Институт Истории, археологии и этнологии им.Б. Джамгерчинова НАН КР
Institute of History, archeology and Ethnology named after B. Zhamgerchinova NAS KR*²*КГУ им. И. Арабаева, Факультет географии, экологии и туризма
KSU named after I. Arabaev, faculty of Geography, Ecology and Tourism*

Аннотация. В статье рассматривается переход от пренебрежения к возобновлению внимания к озеленению города Талас. Опираясь на различные источники, включая новостные статьи, правительственные планы и научную литературу, в ней освещаются совместные усилия, предпринимаемые для решения проблемы ухудшения состояния окружающей среды и повышения качества жизни жителей. Ключевые инициативы включают создание современного этно-экопарка, кампании по привлечению общественности и корпоративные усилия в устойчивые практики. Рассматривая пример Таласа, в работе дается представление о практиках и сложностях озеленения городов Кыргызстана и даются рекомендации по решению этих проблем для достижения устойчивого городского развития.

Ключевые слова: Талас, озеленение, парки, урбанистика, экология.

Аннотация. Макалада Таластагы жашылдандырууга көңүл буруу жана тажрыйбалары каралат. Ар кандай булактарга, анын ичинде жаңылыктарга, өкмөттүк пландарга жана илимий адабияттарга таянып, айлана-чөйрөнүн бузулушун жана жашоочулардын жашоо сапатын жакшыртуу боюнча биргелешкен аракеттерди чагылдырылат. Негизги демилгелерге заманбап этноэкопаркты түзүү, коомчулукту тартуу кампаниялары жана туруктуу практикага корпоративдик аракеттер кирет. Таластын мисалында Кыргызстандын шаарларын жашылдандыруунун тажрыйбалары

жана кыйынчылыктары жөнүндө түшүнүк талданып, шаарды туруктуу өнүктүрүүгө жетишүү үчүн бул көйгөйлөрдү чечүү боюнча сунуштар берилет.

Негизги сөздөр: Талас, жашылдандыруу, парктар, урбанистика, экология.

Abstract. The article examines the transition from neglect to renewed attention to urban greening in Talas. Drawing on various sources, including news articles, government plans and scientific literature, it highlights the joint efforts being made to address environmental degradation and improve the quality of life of residents. Key initiatives include the creation of a modern ethnopark, public engagement campaigns and corporate efforts in sustainable practices. Considering the example of Talas, the paper gives an idea of the practices and difficulties of urban greening in Kyrgyzstan and provides recommendations on how to solve these problems in order to achieve sustainable urban development.

Keywords: Talas, landscaping, parks, urbanism, ecology.

Талас шаары Талас өрөөнүнүн түндүк-чыгыш бөлүгүндө, Талас дарыясынын сол жээгинде орун алган [5].

Деңиз деңгээлинен 1244 метр бийиктикте жана Тянь-Шань тоо системасынын түндүк-батышында жайгашкан. Климаты мелүүн - континенталдуу. Эң жогорку орточо айлык температурасы июль айында + 30 ... + 35 ° C, эң төмөнкү орточо айлык температурасы январь айында -15... -25 ° C байкалган. Жаан-чачындын жылдык нормасы 300-400 мм.

Шаар борбордон 298 км алыстыкта жайгашкан. Шаардын аянты 13,0 чарчы километр. Транспорттук жагынан эл аралык маанидеги “Тараз-Талас-Суусамыр” жолу өтөт. Талас облусунун административдик борбору жана чарбалык жактан эң ири калктуу пункту. Экономикасы айыл чарба азыктарын кайра иштетүүгө, тамак-аш өнөр жайларынын ишмердигине, соода жана тейлөө тармактарына негизделген. Областын аймагындагы өндүрүштүн төрттөн бир бөлүгү Талас шаарында жайгашкан (Талас шаарынын социалдык-экономикалык өнүгүү планы). 2009-жылдагы эл каттоо боюнча шаардын улуттук курамы: кыргыздар — 29 288 (88,9 %), орустар — 2127 (6,6 %), өзбектер — 435 (1,3 %), украиндер — 239 (0,7 %), немистер — 214 (0,6 %), түрктөр — 158 (0,5 %), казактар-155 (0,5 %) [6].

Талас шаары жайгашкан жерде байыркы түрк дооруна тиешелүү шаарча болгон. Өрөөн Улуу Жибек Жолунда маанилүү пункт болгон. Орто кылымдарда Сыр-Дарыя шаарларына жакын болгондугу, климаты жана географиясына байланыштуу көчмөндөр үчүн маанилүү аймак болгон. Азыркы Талас шаарынын социалдык-экономикалык абалы, инфраструктурасы жана жашылдандыруу концепциясы Россия империясынын, Совет бийлигинин саясатынын жана жергиликтүү калктын маданиятынын тыгыз айкалышуусунан келип чыккан.

1874-жылы Талас өрөөнүндө Россия империясынан биринчи келгин дыйкандар көчүп келген. Бул Воронеж губерниясынын Богучер уездинен 12 дыйкан үй-бүлөсү болгон. Көчүп келгендерди уезддин башчысы В.А. Каллаур коштоп, аларга Талас дарыясынын түштүк жээгинен Ак-Чий жергесинен жер сунуштаган. Келечектеги конуштун географиялык жайгашкан жери жашоо тиричилиги үчүн ыңгайлуу болгон. 1876-жылы күзүндө Астрахань губерниясынан 27 үй-бүлө уездинин башчысынын макулдугу менен Талас өрөөнүнө келип, Покровское айылы түзүлгөн. 1877-жылдын жазында жети үй-бүлө дагы көчүп келип, Воронеж губерниясынан көчүп келгендерге

кошулуп, Ак-Чий айылын негиздеген. Көчүп келгендер украин улутунан болушкан. Ошентип, 1877-жылы келечектеги Талас шаары негизделген. 1879-жылы Ак-Чий айылында расмий маалыматтар боюнча 67 адам жашаган. Бара-бара бул конушка башка келгиндер дагы отурукташа баштаган. Ошентип, 1880-жылы бул жерге 24 адам, ал эми 1881-жылы 108 адам көчүп келген. 1885-жылы Ак-Чий айылында 66 короо-жай, 432 адам, 230 эркек, 202 аял болгон. Ак-Чий калкынын өсүшүнө байланыштуу калкты стационардык медициналык тейлөөгө муктаждык пайда болуп, 1886-жылы фельдшердик-амбулатордук пункт түзүлгөн. 1888-жылы калктын жалпы саны 522ге жеткен. Калкттуу пункт расмий Дмитриевка деп аталган. 1912-жылы калктын саны 1500 гө жеткен.

Совет мезгилинде Таластын экономикасынын ар кайсы тармактарында олуттуу өнүгүүлөр болгон. Айыл чарба ишмердүүлүгүнүн кеңейиши, анын ичинде дан эгиндеринин көбөйүшү жана кант кызылчасы менен тамекинин өстүрүлүшү жалпы экономикалык өсүшкө өбөлгө түзгөн. 1937-жылга чейин калктуу пункт Дмитриевка атын алып жүргөн. 1944-жылы шаар статусун алган. 1964-жылы негизделген Талас Сүт заводу аймактагы өнөр жай өндүрүшүнө кошумча болуп, жергиликтүү сурооталапты канааттандыруу үчүн сүт азыктарын өндүргөн. Билим берүү секторунда да техникалык мектептер жана орто адистештирилген билим берүү мекемелери ачылып, квалификацияны өнүктүрүү жана кесиптик окутуу мүмкүнчүлүктөрү түзүлгөн. 1955-жылы Талас медициналык мектебинин түзүлүшү адам капиталын өнүктүрүүгө дагы бир салым кошуп, регион үчүн даярдалган саламаттыкты сактоо адистерин даярдаган. Жалпысынан алганда, Совет жылдары Таластын ар кайсы тармактарында олуттуу өсүү жана өнүгүү мезгили болуп, региондун

экономикалык, өнөр жай жана билим берүү борбору болуп калган [2].

Эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин, Талас маанилүү экономикалык, маданий жана административдик аймактык шаарлардын бири болуп калды.

Россия империясынын тушунда Талас негизинен салттуу айыл чарба практикасы жана жөнөкөй турак жайлар менен мүнөздөлгөн айылдык конуш болгон. Бул мезгилде Таластагы жашылдандыруу негизинен өсүмдүктөрдү өстүрүүгө жана үйлөрдүн айланасындагы негизги бак-дарактарды өстүрүүгө багытталган. Бак-дарактар мөмө-жемиштерди алуу жана көлөкө берүүчү түрлөрү көбүрөөк отургузула баштаган. Таластын Орус империясынын тушунда жашылдандырылышына анын тургундарынын агрардык жашоо образы чоң таасир эткен.

Жер негизинен дыйканчылык үчүн колдонулган, жашылдандыруунун баардык эле айылдардай кооздук же шаар куруу максатындагы мааниси төмөн болгон. Бирок, Талас дарыясынын жана Тянь-Шань тоолорунун табигый бак-дарактары бул мезгилде негизги жашылдандыруучу ролду аткарган. Кыргызстанда Совет режими орногондон кийин Талас тез шаарлашууга жана модернизациялоого дуушар болгон. Совет бийлиги Таласты социалисттик шаарга айландырууга багытталган шаар куруу боюнча комплекстүү демилгелерди киргизген. Совет бийлигинин тушунда Таласта жашылдандыруу иш-чаралары уюштурулуп, эс алуу, коомдук чогулуштар жана эстетикалык жактан жакшыртуу үчүн жашыл аянттарды түзүүгө басым жасалган. Сейил бактар, аянттар жана көчөлөр шаардын куруу принциптерине ылайык жасала баштаган. Андан тышкары, Совет өкмөтү Таластагы жана анын айланасындагы токойлорду өстүрүүгө жана шаардын микроклиматын жакшыртууга артыкчылык берген. Чоң масштабдагы бак-

дарактарды отургузуу демилгелери ишке ашырылып, жашыл тилкелер жана бак-дарактар жээктей өскөн көчөлөр пайда болгон. Эгемендүүлүк алгандан кийинки алгачкы жылдары Талас социалдык жана экономикалык кризистерден улам олуттуу кыйынчылыктарга туш болгон, бул анын парктарына, жашылдандыруусуна жана жаратылыш ресурстарына терс таасирин тийгизген.

Өткөөл мезгилдин жана туруксуздуктун айынан парктардын жана жашылдандыруу долбоорлорунун кароосуз калышына жана талкаланышына алып келген. Шаар бийлиги социалдык көйгөйлөргө артыкчылык берген. Натыйжада жашыл жерлер, эс алуучу жайлар жана коомдук бакчалар начарлап, колдонулбай калган. Мындан тышкары, Өкмөттүн көзөмөлүнүн жана аткаруунун төмөндөшү табигый ресурстарды көзөмөлсүз пайдаланууга, анын ичинде Талас дарыясынын боюндагы токойлордун азайышына алып келген. Дарыянын жээгиндеги бак-дарактардын жана биологиялык ар түрдүүлүктүн азайышына алып келип, айлана-чөйрөнүн бузулушун ого бетер күчөткөн. Бүгүнкү күндө Таласта шаарды жашылдандырууга кайрадан көңүл бурулууда. Шаар бийлиги, жарандык коом уюмдары, ишканалар жана жергиликтүү тургундар шаардык ландшафтты жандандыруу жана өркүндөтүү боюнча биргелешкен аракеттерге активдүү катышып жатышат (*новости, ссылки*).

Жашыл аянттардын экологиялык туруктуулук, коомдук саламаттык сактоо жана жалпы жашоо сапаты үчүн маанилүүлүгүн түшүнгөн кызыкдар тараптар жашылдандыруу боюнча комплекстүү демилгелерди ишке ашыруу үчүн күчтөрүн бириктирип жатышат. Шаар бийлиги жашыл инфраструктураны, шаардык токой чарбасын жана жашылдандыруу долбоорлорун биринчи орунга коюу үчүн

стратегиялык пландаштырууну жана саясатты иштеп чыгууну жетектөөгө алууда [4;7].

Жарандык коом уюмдары коомчулуктун катышуусун укук коргоо, билим берүү жана экологиялык таза практикаларды жайылтуу үчүн жергиликтүү демилгелер аркылуу мобилизациялап жатышат. Бизнес корпоративдик социалдык жоопкерчилик программаларына инвестиция салып, жашыл долбоорлорду каржылап, шаардын жашылдандыруу күн тартибине салым кошуу үчүн туруктуу практикаларды кабыл алууда [8]. Жергиликтүү тургундар бак отургузуу компанияларына, коомчулукту тазалоо ишчараларына жана коомдук жайларды калыбына келтирүү жана көрктөндүрүү боюнча кошуналарды көрктөндүрүү долбоорлоруна катышып жатышат. Таласта жашылдандыруу демилгелери үчүн ар кандай дарактар жана бадалдар, анын ичинде карагай, терек, тал, кипаристер түркүмүнө тиешелүү майда бадалдар жана кайың кеңири таралган. Бул түрлөрдү реинтродукциялоо жана популяризациялоо шаар бийлигинин, жарандык коом уюмдарынын, бизнестин жана жергиликтүү тургундардын жашыл мейкиндиктерди жандандыруу жана шаардын эстетикалык жагымдуулугун жогорулатуу боюнча биргелешкен аракеттерин чагылдырат. Бул түрлөр жергиликтүү климаттык шарттарга ылайыкташуусу, шаардык шарттарда өсүшү жана эстетикалык сапаттары үчүн тандалып алынган. Карагай жыл бою жашыл жалбырактары менен пейзажга түс жана текстура берет, ал эми терек жана тал тез өсүүчү дарактар жана көлөкөсү жайкы мезгилде маанилүү. Терек калк арасында жашылдандыруу үчүн өзгөчө популярдуу. Бул дарак түрү жүздөгөн жылдар бою жергиликтүү калк тарабынан өстүрүлүп келген [1]. Анын популярдуулугун шаар чөйрөсүнө ылайыктуу жана тургундар үчүн жа-

гымдуу кылган бир нече факторлор бар. Теректер тез өсүшү менен белгилүү, демек, алар көлөкөнү тез камсыздап, абанын сапатын жакшыртып, көчөлөрдүн, парктардын жана турак жайлардын эстетикалык кооздугун камсыз кылат. Мындан тышкары, теректер отургузулгандан кийин минималдуу кам көрүүнү талап кылат. Борбордук Азия өлкөлөрүндө жагымдуу көчө чөйрөсүн түзүү региондун климаттык шарттарына байланыштуу өзгөчө көйгөйлөргө туш болуп келет. Интенсивдүү күн радиациясы, кургак аба жана атмосфералык чаңдын жогорку деңгээли жана абанын чектелген айлануусу сыяктуу факторлор жашыл ачык мейкиндиктерди түзүү аракеттерин кыйындатат [3].

Бул көйгөйлөрдөн тышкары Кыргызстандын шаарлары жашылдандырууда төмөнкүдөй кыйынчылыктарга туш болууда: Суунун жетишсиздиги негизги көйгөйлөргө кирет, анткени кургак климат көбүнчө сугат үчүн сууну чектеп, жашыл аянтты кароону кыйындатат. Мындан тышкары, шаардын ар кандай функционалдык аймактарында жашылдандыруу эрежелерин сактоо бир нече себептерден улам жетишсиз: жашыл мейкиндиктерди өнүктүрүүнүн узак

мөөнөттүү пландарынын жоктугу, каржылоонун жетишсиздиги жана шаардык ландшафттын структуралык өзгөчөлүктөрү. Мындан тышкары, жашылдандырууда колдонулган түрлөрдүн экологиялык туруктуулугу жөнүндө толук маалымат жок, ошондой эле шаардык чөйрөнүн ар кандай түрлөрү үчүн түрлөрдү тандоо боюнча жетишсиз сунуштар жок. Бул маалыматтын жетишсиздиги Кыргызстандын шаарларында туруктуу жашыл инфраструктураны түзүү боюнча аракеттерге жолтоо болууда.

Бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн суу ресурстарын сактоо, климаттын өзгөрүшүнө туруктуулук жана экологиялык ылайыктуулук артыкчылыктуу болгон шаарларды жашылдандыруунун узак мөөнөттүү стратегияларын иштеп чыгуу өтө маанилүү. Бул жашыл мейкиндиктерди өнүктүрүүгө артыкчылык берүү жана шаардын ар кандай функционалдык аймактарын жашылдандыруу демилгелерин натыйжалуу ишке ашырууну камсыз кылуу үчүн шаар бийлигинин, шаар куруучулардын, айлана-чөйрөнү коргоо боюнча эксперттердин жана коомчулуктун кызыкдар тараптарынын кызматташтыгын талап кылат.

Адабияттар:

1. Быков. М. А. Озеленение городов южного Казахстана и Средней Азии и его санитарно-гигиеническое значение // Из практики. - Чымкент.: 1936. с. 58-62.
2. Кулова. К. Э. История города Талас: этапы становления // Вестник Бишкекского гуманитарного университета. - Бишкек.: 2008. С. 52-54.
3. Кузьмина Т. Ф. Планировка, застройка и озеленение городских улиц в условиях Средней Азии // Гигиена и санитария. 1970. № 10. С. 21-23.
4. Тургунбаев. Э. Мэрия Таласа планирует построить современный этно-экопарк для жителей и гостей города на месте старого парка. <https://kabar.kg/news/v-talase-dokontca-goda-zarabotaet-aeroport-prostaivaiushchii-uzhe-35-let/>. Акыркы жолу 16.03.24 датасында колдонулду.
5. Талас // Словарь названий гидрографических объектов России и других стран — членов СНГ / под ред. Г. И. Донидзе. — М.: Картгеоцентр — Геодезиздат, 1999. — С. 362.

6. Перепись населения Кыргызстана 2009. Таласская область. –Бишкек.2012.
7. Талас шаарынын социалдык-экономикалык өнүгүү планы.2023.
8. Жамааттык медиа. «Талас шаарын жашылдандыруу иштери жүрүүдө». <https://kyrgyzmedia.kg/talas-shaaryn-zhashyldandyruu/2> Апрель 2018. Акыркы жолу 16.03.24 датасында колдонулду.

ФИЛОЛОГИЯ

УДК: 821.512.122(575.2) (043.3)

**НАЦИОНАЛЬНЫЙ И СОЦИАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР ДРАМАТИЧЕСКИХ
ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА ТЕМУ ЖЕЛТОКСАН****¹Кожабаева Динара Абылайкызы**
соискатель**²Белгибаева Гулнур Абубакировна**
старший преподаватель**²Базарбекова Нагима Шадибековна**
старший преподаватель**ЖЕЛТОКСАН ТЕМАСЫНДА ЖАЗЫЛГАН ДРАМАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРДАГЫ
КҮРӨШТҮН УЛУТТУК ЖАНА СОЦИАЛДЫК МҮНӨЗҮ****Кожабаева Динара Абылай кызы**
изденүүчү**Белгибаева Гулнур Абубакировна**
улук окутуучу**Базарбекова Нагима Шадибековна**
улук окутуучу**NATIONAL AND SOCIAL CHARACTER OF THE CONFLICT
OF DRAMATIC WORKS ON THE THEME OF JELTOKSAN****Kozhabayeva Dinara Abylaikyzy**
applicant**Belgibayeva Gulnur Abubakirovna**
senior lecturer**Bazarbekova Nagima Shadibekovna**
senior lecturer

¹НАН Кыргызской Республики, Институт языка и литературы имени Ч.Айтматова
NAS of the Kyrgyz Republic, Institute of Language and Literature named after Ch.Aitmatova

²Шымкентский университет, г. Шымкент, Республика Казахстан
Shymkent University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

Аннотация. В статье собраны и обобщены драматические произведения, написанные на тему Желтоксан, и рассмотрены их жанровые особенности. Существует немалое количество драматических произведений на эту тему. В драматических произведениях М. Шаханова и Ш. Айтматова, И.Сапарбаева, С. Досанова, Б. Мукай, М. Байгут, У. Ахмета в образах главных героев произведений собраны основные признаки, характеристики исторической действительности. Их конфликтная судьба удачно отражена в драматических произведениях, где конфликт ярко выражен. Все драматические пьесы на тему Желтоксана имеют общий образ героя Желтоксана. Образ этих героев – результат борьбы казахского народа против колониализма и агрессии,

различных форм экспансии. Их образ был создан на основе различных конфликтов между обществом и людьми. Они ценны в первую очередь как исторические, а не драматические персонажи. Актуальность статьи заключается в первом обобщенном анализе драматических произведений на данную тему.

Ключевые слова: литература, восстание Желтоксан, драма, главный герой, историческая правда.

Аннотация. Макалада Желтоксон темасында жазылган драмалык чыгармалар топтолуп, алардын жанрдык өзгөчөлүктөрү каралат. Бул темадагы драмалык чыгармалардын саны да аз эмес. М. Шаханов жана Ш. Айтматовдун, И.Сапарбаевдин, С.Досановдун, Б.Мукайдын, М.Байгуттун, О.Ахметтин чыгармаларындагы башкы каармандардын образы тарыхый чындыктын негизги белгилерин, мүнөздөмөлөрүн чогулткан. Алардын конфликттүү тагдыры драмалык чыгармаларда ийгиликтүү чагылдырылган, анда конфликт даана көрүнүп турат. Желтоксон темасындагы драмалык чыгармалардын бардыгында Желтоксончу баатырдын жалпы образы бар. Бул баатырлардын образы казак элинин колониализмге жана агрессияга, экспансиянын ар кандай түрлөрүнө каршы күрөшүнүн натыйжасы. Бул баатырлардын образы коом менен адамдардын ортосундагы ар кандай конфликттердин негизинде жаралган. Алар драмалык каарман катары эмес, биринчи кезекте тарыхый каарман катары баалуу. Макаланын актуалдуулугу берилген темадагы драмалык чыгармалардын биринчи топтук анализинде жатат.

Негизги сөздөр: адабият таануу, Желтоксон окуясы, драма, башкы каарман, тарыхый чындык.

Abstract. The article summarizes the dramatic works written on the topic of Zheltoksan, their genre features are considered. The article contains dramatic works written on the topic of Zheltoksan and examines their genre features. There are quite a few dramatic works on this topic. In the dramatic works of M. Shakhanov and Sh. Aitmatova, I.Saparbayeva, S.Dosanova, B.Mukai, M.Baigut, U.Akhmeta the main characters of the works contain the main signs and characteristics of historical reality. Their conflicting fate is successfully reflected in dramatic works, where the conflict is pronounced. All dramatic plays on the theme of yolkson have a common image of the hero Yolkson. The image of these heroes is the result of the struggle of the Kazakh people against colonialism and aggression, various forms of expansion. The image of these heroes was created on the basis of various conflicts between society and people. They are valuable primarily as historical characters, not as dramatic characters. The relevance of the article lies in the first generalized analysis of dramatic works on this topic.

Key words: literature, Zheltoksan event, drama, main character, historical truth.

Эгемендик жылдарынан бери карай сереп салганда, бул мезгил салттуулук менен жаңычылдыктын ширелише үндөшкөн мезгили деп айтар элек. Токсонунчу жылдардан берки мезгилде улуттук тематиканы жандандыруу, психологизм аркылуу кейипкердин образын ачып берүү, окуя баяндоо жолдору, сюжет жүйөсү, пьеса текстинин стилистикалык, семантикалык түзүлүшү

багытындагы изденүүлөр үзгүлтүксүз жүргүзүлүп келет. Жана андагы сюжеттер реалисттик идеяга негизделген. Ушундай идея алкагында адам психологиясын, кейипкердин ички жандүйнөсүн ачууга талпынуу алдыга чыкканы байкалат.

Казак драматургдары Желтоксон темасын жазууда тарыхый чындыкты көркөм чындыкка айландыра отуруп, талаш-тартыш окуялар аркылуу сах-

налаштырууда өтө көп күч жумшаган. Ал катарда М.Шаханов менен Ч.Айтматовдун «Сократты эскерүү түнү же маңгыбаш териси үстүндөгү сот» драмасы (1998), С.Асылбеков «Бир түндөгү окуя» («Желтоксон жели»), С.Досонов «Тозок айлампасы» (Жануран) драмасы, Т.Дүйшөнбаев «Желтоксон жаңырыгы», А.Бактыгереева менен М.Омарова «Жубан», И.Сапарбай «Мажнун», Иран-Гайып Орозбаев «Былыкка баткан калаа», М.Кайыңбаев «Желтоксон ыры» аттуу драмалык чыгармаларында Желтоксон көтөрүлүшүн ар кырынан бейнелөөгө басым койгон. Андан башка Б.Мукай «Өмүрзая» драмасы, М.Байгут «Жоголгон журнак», Ө.Ахмет «Желтоксон ызгаары» прозалык чыгармаларын драмага айландырган.

Деген менен Желтоксон темасындагы чыгармалардын кайсынысы болбосун азыркы казак драматургиясынын жанрлык сыпатын айкындай турган параметрлерге шайкеш. Ушу өңүттө жазылган адабий туундулардын бири - акын-драматург Исраил Сапарбаевдин «Мажнун» драмасы. Драманын эпиграфындагы «Желтоксон боздокторуна таазим» деген жазуу чыгарманын накта ушу темага арналгандыгын тастыктайт. Демек, автордун башкы идеясын айкындаган бул үч ооз сөз «Мажнундун» жазылуусундагы негизги мүдөөнү да ачып турат.

Автордун айтуусунда, ушу пьеса аркылуу Желтоксон окуясынан соң жазыксыз жазаланып, темир тордун туткуну болгон, кийин боштондукка чыккан соң өз катарына кошула албай, Мажнундун абалына түшүп, азап чеккендердин, өз катарынан он жылдай окундап калган кейипкердин жеке микроааламын ачкысы келген. Жана да пьеса мазмуну ал идеяны жүзөгө ашыра алган деп толук айта алабыз. Андан сырткары Исраил Сапарбаевдин бардык чыгармаларына орток түбөлүк махаббат темасы бул чыгарманын баасын андан бетер арттыра түшөт.

Ушу темадагы драмалык чыгармалардан «Мажнундун» бир айкын өзгөчөлүгү анын тилинин чечендигинде. Ак ыр формасында жазылган жана образдардын ички маңызы менен мүнөздөрүн ачууда поэзия саптарын жыш урунган. Албетте, мындан автордун акын экендиги аңдалат. Демек, акындын ушул чыгармасында психологиялык-лирикалык чулу тутумдаштык бар. Сюжеттик-композициялык желенин туташтыгы, поэтикалык-лирикалык маанай, романтикалык-реалисттик ыргак пьесанын наркын өстүргөн.

Калемгердин драмалык пьесаларынын сюжеттик-композициялык желелерин туташтырып, оболу окурмандарын, андан кийин көрөрмандарын арбап алган поэтикалык жана лирикалык-психологиялык көрөңгөлүү, романтикалык-реалисттик обондуу туташтык.

Драма кейипкерлеринин ар кимисинин аракети, ролу өзүнчөлүк бир реалисттик максатка негизделген. Ал жаңы эле айтылган образдар менен сюжетте психологиялык параллелизмди байкайбыз. Ар-намысты бийик койгон Газиз менен Сагынычка, “заманың түлкү болсо – түлкү бол” деп, бар күчүн өзүмчүл кызыкчыгына салып жүргөн Жаркын менен Айгүлдүн образдарына каршы коюлат. Кеңитип айтар болсок, баш кейипкер Газиз тал боюн талант менен кошо ыза-кек бийлеген татаал образ болсо, Жаркын эрмек кууган «жаңы казак». Ал эми Сагыныч – батыл, парасаттуу, аруу казак кызынын символу.

Акындын «Мен казак кыздарына айран калам» деп, каракөз арууларды ар качан лирикалык чыгармаларына арка тутуп жүргөндүгү белгилүү. Бу жолу да Сагынычтын образы аркылуу казак кызына сөздөн эстелик койду. Сагынычты баатыр Лаззаттын рухташы, избасары, жалгашы сыңары сүрөттөйт. Газиздин «Кайран, Лаззат» деген бир ооз сөзүндө терең маани жатат.

Ал эми «Казак кызы» обондуу ыры – чыгарманын лейтмотиви. Чыгарма чечиминде окуя ийгиликтүү аяктап, адилдиктин ак туусу желбирейт. Ойдо жокто кезигип, сезим бийигинде табышкан эки жаш кошулуп, ошо кезде таанымал ыр ырдалып турганда, Томиристен бери келе жаткан казак кызынын ичиндеги майтарылбас деми, сабакташтык үзүлбөгөндөй таасирде экенин билип отурабыз. Ал эми генералдын, анын образы аркасында бардык жазалоочу топтун абийир соту алдында азапка түшүүсү – окурмандын жандүйнөсүн серпилтип таштайт.

Пьесадагы сан түрлүү тартыштар кейипкерлерин турмуштагы ар кандай кагылыштарга туш кылып, алардын адамгерчилик деңгээлин баамдайт, мелжиген максатына кол жеткизүү жолундагы күрөштө образдар мүнөзүнүн сан кырлуу катмары ачылат. Психологиялык жагдай-шарттар доор менен мезгил калыпташтырган түшүнүктөрдүн алкагын бузган аракеттерге алып келет. Пьеса өз абийир-арыбыздын алдындагы аруулуктан айрылбайлы деп тургандай.

Кийинки бир драмалык туунду – «Жубан» драмасы. Жалпы пьеса акын Жубан Молдагалиевдин өмүрү менен чыгармачылыгына арналган. Жубан акындын Желтоксон окуясынан соң Казакстан Жазуучулар бирлигиндеги жыйында Колбинге каршы сүйлөгөн тайманбас эрдигин эч ким унуткан жок. Ошондуктан бу чыгарманы толук бойдон изилдөө темабызга киргизе алабыз. Андан ары чыгарманын мазмунунда жогоруда айтылган жыйын сүрөттөлөт. Анын авторлору казактын акын кызы А.Бактыгереева менен драматург М.Оморова. Чыгармачылык тандем жараткан бир актылуу поэтикалык драма көлөмү жагынан тым кыска болуп көрүнгөнү менен анда негизги өзөк берилген. Ары карай режиссер кыялы менен толуктай берери шексиз. Ал тургай айрым ре-

маркаларда режиссерго эркиндик берилери түз эле айтылган.

Кез келген чыгарма сюжетинин башталышы (экспозициясы), байланышуусу, өрчүүсү, чыңалуу чеги, чечилиши болору белгилүү. Арийне, автордун жеке чеберчилигине байланыштуу бул классикалык жүйө сакталбашы да мүмкүн. Айталы дегенибиз, «Жубандын» чечилиш чеги «Мен казакмын, миң өлүп, миң тирилген» деп, акын өзү айткандай, казактын улуттук деми барда казак өлмөк эмес дегенди түшүндүрөт.

Желтоксон окуясын жан-жактуу камтыган эң кеңири пьеса – С.Досоновдун «Тозок айлампасы» драмалык хикаясы. Драма «Жануран» деген ат менен бир нече театрларда, анын ичинде Кыргызстандын театрларында да коюлган. Пьесанын алгы сөзүндө:

БУЛ ЭМГЕГИМДИ тагдырдын барлык сыноолорун калкыбыз менен бирге көтөрүп келе жаткан каракөз карындаштарым менен инилериме,

КЕЧЭЭ Желтоксондо ыкпаган, эрлик туусун жыкпаган баатыр да парасаттуу да урпак Силерге;

ЭРТЕҢ эгемендиктин көк байрагын кубаттуу кол менен бек кармаган канаттуу да таланттуу да урпак Силерге;

БАРЛЫК КАЗАК ЖАШТАРЫНА арнадым [1.352.].

Пьеса Желтоксон окуясын кеңирисинен сүрөттөгөн чыгарма экендигин жогоруда айттык. Ушу темадагы пьесалардын бири «Жоголгон Журнакта» желтоксондун алыскы айылдагы жаңырыгы айтылса, мында аянттагы окуя, Колбиндин кабинети, жазуучулар үйүндөгү жыйын, түрмө менен жиндиканадагы кыйноолор, эгемен Казакстандагы өзгөрүштөр көрсөтүлгөн сахналар бар. Андан ары сахналоо жүрүшүндө кейипкерлердин портрети чыңдалат.

Кай драмада болбосун автор жеке айтар оюн, идеясын кейипкерлердин диалогу, монологу аркылуу жеткизет. Ошондуктан да диалогдун утумдуу, мо-

нологдун мазмундуу болуусу чыгарманын түпкү түйүнүн дурус жеткизе турган негизги курал. Автордун чеберлигин таанытар дагы ушу мерчем. «Тозок айлампасындагы» кейипкер сөзүнүн кыска да болсо, нускалыгы аркылуу С.Досоновду Желтоксон темасына көркөм үлүш кошкон чебер авторлордун катарына кошо алабыз.

С.Асылбековдун «Желтоксон түнү» – бир түндө бир батирде болуп өткөн окуя аркылуу үлкөн маселени көтөрө билген чыгарма. Драманын негизи талаш-тартыш десек, мындагы карама-каршылык Баймырза менен Талшын, Кайсар менен Тимур Калдыбаевич, казактын кызыкчылыгы менен советтик жүйө арасында жүрүп жатат. [2, 235].

Демек, «Желтоксон түнү» драмалык пьесасынын идеялык түйүнү – тоталитарлык жүйөдө үстөмдүк кылып келген текебер, өктөм, зордукчул көрсөтмөлөрдүн трагедиялык салдарынан арылып, улут үчүн акжаркын күн тууларына болгон ишеним. Корутундулап айтканда, драматург жазуучу Серик Асылбек уулунун драмалык туундусунун мазмундук сыпаты аркылуу азыркы казак драматургиясынын классикалык адабият деңгээлиндеги бийиктиги таанылат.

Аталган темага ар драматург ар кырынан келгендиги белгилүү. Алардын бири – акын-драматург Иранбек (Иран-Гайып) Орозбаев. Драматургдун «Былыкка баткан калаа» («Портмоне») драмасында эгемендиктин алгачкы жылдарындагы калаадагы катаал турмушту боёмосуз сүрөттөйт [3].

Таштанды челектердин жанындагы үч муун өкүлүнүн оор тагдыры, баалуулуктардын алмашуусу, бай мен кедейдин арасын окчундаткан контрасттуу турмуш ушу чыгармада көрүнүш табат. Жогоруда айтылган үч муундун алдыңкы толкун өкүлү – илим керексиз болуп, жабылып калган илимий изилдөө институтунун профессору Жампоз Бураевич, ортоңку муун – аспирант, Желтоксон

курмандыгы Акмая жана да – сыр-коо энесине өзөк жалгаганга аш издеп таштанды челектерин кыдырып жүргөн бала. Өкүнүчтүүсү ушу, буларды типтүү образдар дебеске чара жок. Драманын окуя желеси чыйрак, кейипкерлердин аракети ынанымдуу, тартыштын ички динамикасы күчтүү.

Өз ара мамиледеги пикир келишпестик, социалдык жагдайлар карама-каршылыгы, ак менен кара, касиеттүүлүк менен өктөмдүк, бай менен кедей сыяктуу түшүнүктөр кезектешип көрүнүш берет. Ал анткени менен коомдо адилдик үчүн, улут үчүн кайраткерлик көрсөткөндөр издеп алары жок, эч кимге керексиз болуп кала берери дагы турмуштун ачуу чындыгы. Бул чындык тек «Былыкка баткан калаада» гана эмес, «Жоголгон Журнакта», «Желтоксон түнүндө», «Сократты эскерүү түнү же маңгыбаш териси үстүндөгү сотто», «Өмүрзаяда» да окурман менен көрөрмөн жүрөгүн тилип жатат. Авторлор чындыкты чырылдата отуруп, ой-санаабыздын, аң-сезимибиздин сапатын арттырууну, улуттук демди ойготуп, селт эттирүүнү көздөгөндүгү шексиз. Желтоксон курмандыктарынын далай тагдырын дагы бир кырынан сүрөттөгөнү үчүн бул драманын дагы өзүнчө орду бар.

Желтоксон темасындагы адабий чыгармалар тек казак авторлорунун калеминен гана жаралган жок, бу темага коңшу кыргыз элинин калемгерлери дагы ат салышкан.

Түрк калктарынан чыккан залкар жазуучу Ч.Айтматовдун чыгармалары 170 тилге оодарылып, «Адамзаттын Айтматову» атанса да, өмүрү менен чыгармачылыгында казак калкынын орду бөтөнчө экендиги талашсыз. Жазуучулук жолунда М.Ауэзов, А.Кекилбаев, А.Нурпейисов, К.Мухаметжанов ж.б. казак калемгерлери менен адабий байланышта болгондугу жалпыга маалым. «Кыргыз-казак адабий байланышын» изилдөөгө үлүш кошкон окумуштуулардын

бири А.Акматалиев: «Казак жазуучулары менен жакын тааныштыгым Чыңгыз Айтматовго бир кадам жакындай түшүүмө себеп болду» деп эскерет [4].

Эми «Сократты эскерүү түнү же маңгыбаш териси үстүндөгү сот» драмасына токтололу. Эгемендик кезеңи келгенден кийин жазылган пьесалардан коом бейнеси айкын көрүнүп турат. Муну жанрдын бир артыкчылыгы, бир жетишсиздиги деп айтууга болот.

Соңку жылдары бир нече казак пьесаларынын чет эл сахналарында койулуусу дагы ушу себептен болсо керек. Ошо жетишсиздиктердин бири – «Кылым кыйырындагы сырдашуу» (Аскада калган аңчынын ыйы) рухий-философиялык, тарыхый-таанымдык жана махаббат икаяларынан курулган эсселер китебине кирген «Сократты эскерүү түнү же маңгыбаш териси үстүндөгү сот» драмасы.

Боордош эки элдин адабий кош чынары Чыңгыз Айтматов менен Мухтар Шахановдун чыгармачылык үндөштүгүнүн жемиши «Сократты эскерүү түнү же маңгыбаш териси үстүндөгү сот» драмасынын, философиялык туундусунун негизги идеясы – эл менен жердин тагдыры, тарых менен бүгүнкү замандын сабакташтыгы, абийир тазалыгы менен адалдык, маңкуртка айланбас үчүн тил менен наркты сактоонун маңыздуулугу.

Акканат – Желтоксон окуясынын катышуучусу. Биз бу драманы талдап отурганыбыздын себеби дагы ушу. Сократ өз аңгемесин: «Кезинде дүйнөнү дүр силкиндирген 1986-жылы Алматыдагы Желтоксон көтөрүлүшү тек Казакстанда гана эмес, бүткүл кеңеш курамындагы демократиялык козголуштардын көч башы болгону маалым.

Тоталитарлык жүйөгө батыл нааразылык билдирип, элинин эгемендигин эңсеп, аянтка куралсыз чыккан жаштарга аскер күчү каршы койулду. Тынч митингдин катышуучуларын сапер күрөк менен жанчып, күзөт иттерине талатты.

Натыйжада эки миңге чукул адам жараланды. Казак жаштарына жасалган адилетсиздикке жандары чыдабай, кол сунууга аттанган кыргыздын төрт жүзгө жакын жигиттери менен кыздары чек арага жетип калган жеринен Маскөөнүн тикелей буйругу менен кармалып, кайта артка кайтарылды. Кээ бири окуудан чыгарылып, жумуштан куулду. Бул окуя боордош эки улуттун дагы бир жаркын туугандыгынын күбөсү катары тарыхыбызга кошууга толук акылуу» деп баштайт [5, 425].

Текешова Миргүлдүн «Кыргыз-казак адабий байланышынын жаңы этабы» китебинде бул цитата бар: «Кеңеш өкмөтүнүн жазалоочу аскер тобунун ичинде улуту кыргыз аскер болгон. Эркиндик үчүн аянтка чыккан казак бир туугандарына каршы ок атуудан баш тарткан» [6, 98].

Драматургиядагы албан түрлүү тартыштар драма каармандарын кыйын чайкаштарга салып, адамгерчилик сапатын сынайт. Белгилүү максатка жетүү үчүн күрөштүн жүрүшүндө пьеса кейипкерлеринин нечен түрлүү мүнөздөрү ачылат. Оор психологиялык тартыштар, калыпташкан стереотипти бузуу, белгиленген алкактан чыгуу сыяктуу драматургияга таандык кырдаалдар желтоксон темасындагы пьесаларга да негиз болгон.

Ал эми желтоксончу каармандар ошо кездеги Брежнев аянтындагы көтөрүлүш сыяктуу эле драмалык чыгармалардын тартыш майданында дагы сан түркүн айыгышкан кармашка түшүп, окурманга тарыхый чындыкты чебер жеткизет

«Сократты эскерүү түнү же маңгыбаш териси үстүндөгү сот» драмасындагы Сократ, Акканат менен Галия, С.Асылбековдун «Бир түнкү окуя» драмасындагы Кайсар менен Акмарал, С.Досоновдун «Тозок айлампасы» драмалык икаясындагы Кайрат, Фатима, Назым, Мырзагул, А.Бактыгереева менен М.Оморованын «Жубан» драмасындагы акын

Жубан, И.Сапарбайдын «Мажнун» драмасындагы Газиз, И. Орозбаевдин «Былықка баткан калаа» драмасындагы Акмая, Б.Мукайдын «Өмүрзая» драмасындагы

Аяган, М.Байгуттун «Жоголгон журнал» драмасындагы Журнак, Ө.Ахмет «Желтоксон ызгаары» драмасындагы Кайсарушундай каарман образдар.

Адабияттар:

1. *Досанов С.* Ақбас бүркіт. Әңгімелер мен хикаялар. – Алматы: Атамұра, 2008. – 432 бет.
2. *Асылбекұлы Серік.* Рәбиғаның махаббаты (әңгімелер, поветтер, пьесалар) Асылбекұлы Серік. – Алматы: «НұрлыPressKZ» 2015. – 320 б.
3. *Иран-Ғайып.* Ғайып-нама: 4 томдық [Акматалиев А. «Қызыл алмадан» басталған таныстық. Қазақ әдебиеті газеті. 11.07.2017 <https://qazaqadebieti.kz/10966/yzyl-almadan-bastal-an-tanysty>
4. *Айтматов Ш., Шаханов М.* «Ғасыр айрығындағы сырласу» (Құз басындағы аңшының зары). Рухани-философиялық, тарихи-танымдық және махаббат хикаяларынан құрылған эсселер кітабы. – Алматы, 2008. – 512 бет.
5. *Текешова Миргүл.* Кыргыз-казак адабий байланышынын жаңы этабы (Ч.Айтматов жана М.Шаханов). 98-б. –Б.: Улуу Тоолор, 2017. –140 б.

УДК: 82-13:398.2 (575.2) (04)

ТРАДИЦИОННЫЕ МОТИВЫ ИЗ ЭПОСА “ЖАНЫШ, БАЙЫШ”

Мукасов Мурат
к.ф. н.

“ЖАНЫШ, БАЙЫШ” ЭПОСУНДАГЫ САЛТТУУ МОТИВДЕР

Мукасов Мурат
ф. и. к.

TRADITIONAL MOTIF FROM THE EPIC “ZHANYSH, BAYYSH”

Mukasov Murat
candidate of philology

*Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова НАН КР
Institute of language and literature named after Ch. Aitmatov*

Аннотация. Макалада баатырдык эпостордо пайдаланылган көркөм каражаттардын бири болгон салттуу мотивдер жана алардын “Жаныш, Байыш” эпосунда аткарган көркөм функциясы жөнүндө илимий пикирлер айтылган. Баатырдык эпосторго мүнөздүү болгон башкы каармандардын төрөлүшү, алгачкы эрдиктери, үйлөнүшү сыяктуу мотивдер “Манас” баш болгон кыргыздын баатырдык эпосторунда кездешип, алар жалпы окшоштук мүнөздө болору ишенимдүү мисалдар менен бышыкталат. Салттуу мотивдердин башкы каармандарды идеализациялоодо пайдаланылган көркөм ыкма экендиги белгиленет.

Негизги сөздөр: мотив, эпос, салт, эпикалык чыгарма, тотем, архаикалык сюжет, фантастика, миф.

Аннотация. В статье представлены научные мнения о традиционных мотивах, которые являются одним из художественных средств, используемых в героических эпосах, и об их художественной функции, которую они выполняют в эпосе “Жаныш, Байыш”. В кыргызских героических эпосах во главе “Манас” встречаются такие мотивы, как рождение, первые подвиги, женитьба главных героев, характерные для героических эпосов, и подкрепляются убедительными примерами общего сходства. Отмечается, что традиционные мотивы-это художественный прием, используемый для идеализации главных героев.

Ключевые слова: мотив, эпос, традиция, эпическое произведение, тотем, архаический сюжет, вымысел, миф.

Abstract. The article presents scientific opinions about traditional motifs, which are one of the artistic means used in heroic epics, and about their artistic function, which they perform in the epic “Zhanys, Baiysh”. Motifs such as the birth, the first exploits, and the marriage of the main characters, characteristic of heroic epics, are found in the Kyrgyz heroic epics “Manas” and are supported by convincing examples of common similarities. It is noted that traditional motifs are an artistic device used to idealize the main characters.

Keywords: motif, epic, tradition, epic work, totem, archaic plot, fiction, myth.

Кыргыз элинин эпикалык оозеки чыгармачылыгы – анын илимде белгилүү эки миң жылдан ашык тарыхынан алда канча мурда, матриархаттык түзүлүш али күчүндө турган, аңчылык менен кесип кылган уруучулуктун тушунда пайда боло баштап, биздин күндөргө чейин жеткенин “Кожожаш” эпосу кабардап турат. Ал үзгүлтүксүз өсүп-өнүгүп, жаңы тема, жаңы мазмун менен байып жаңы идеологияны чагылдырып келгенин “Кожожаштан” бир аз берирээктен пайда болуп, баштагы көз караштан алганда жеңилбес, кереметтүү, сырдуу фантастикалык-мифологиялык күчтөргө күрөш ачкан алгачкы атчан жоокердин аренага чыга келиши – “Төштүк” эпосу аркылуу берилген. Ал эми алгачкы башатын ошол “Төштүктүн” доорунан, б.а. мифтик-фантастикалык жомоктордон алып, бүгүнкү күндө дүйнөлүк эпикалык чыгармачылыктын классикалык үлгүсү болуп саналган “Манас” эпосу, ошол тынымсыз, үзгүлтүксүз өсүп-өнүгүүнүн эң бир ачык, даана мисалы болуп саналат. Алардын кийинки этабы катарында эсептелүүчү, ядросунда кайсы бир тарыхый окуя же инсан жаткан “Курманбек”, “Эр Табылды”, “Олжобай менен Кишимжан”, “Жаңыл Мырза” ж.б. тибиндеги тарыхый баатырдык эпосторду, лиро-эпикалык дастандарды XIV-XVIII кылымдар пайда кылгандыгын эл ичинде айтылган аңыз сөздөр (эпостон тышкары), айрым жазма эстеликтердеги кабарлар, кээ бир тарыхый булактар да далилдей алат.

Ошентип, коомдук түзүлүштүн матриархаттык доорундагы аңчылык менен кесип кылган уруучулук мезгилден баштап, биздин күндөргө чейинки өтө узак убакыттын ичинде, өткөндөгү жараткандарын унутта калтырбоо менен бирге жаңыларды жаратып, үзгүлтүксүз өнүктүрүп-өстүрүп, толуктап, кеңейтип келген кыргыз эли-эпикалык оозеки чыгармачылыктын дүйнөдөгү эң бай казынасына ээ экендиги эч бир талашсыз чындык.

Мына ошол бай казынага жаткан чыгармалардын бири – “Жаныш, Байыш”. Ал өсүп-өнүгүүнүн татаал жолун басып өткөнүн анын варианттарын салыштыра карап келгенде байкоого болот. Андан эпикалык чыгарманын стадиялык өнүгүшүнүн ар кыл баскычтарынын – мотивдешкен баатырдык жомок, баатырдык эпос жана акырында ашыктык эпостордун үлгүлөрүнүн катмарларын да табууга болот. “Жаныш, Байыш” эпосун шарттуу түрдө-Пролог (башталыш), “Баатырдык үйлөнүү”, “Эри аялынын тоюнда” деген үч бөлүмгө бөлүп караса болот. Булардын кийинки эки темасы дүйнөлүк эпикалык чыгармаларда кеңири жолуккан кыдырма тема болушу менен да өзүнчө көңүл оодарат. Ал эми жалпы эле эпикалык чыгармалардын “Прологу” (башталышы) жөнүндө В.М. Жирмунский мындай жыйынтыкка келген эле: “Народное воображение, стремившееся к поэтической идеализации образа этического героя охотно пользовалось для этой цели традиционными сказочными мотивами, основанными на мифологических представлениях и верованиях более древней эпохи, но утративших с развитием общества свое первоначальное мифологическое содержание”¹. Башкача айтканда көпчүлүк эпикалык чыгармалардын “Прологу” камтыган мотивдер универсалдуу таралган окшош шаблон мотивдерден туруп, чыгармалардан чыгармаларга көчүп жүрө берет. Муну биз “Жаныш, Байыштын” Прологунан (башталышынан) да даана байкайбыз. Мындагы “Пролог” камтыган мотивдер түрк-монгол элдеринин эпикалык чыгармаларынын көпчүлүк мотивдери менен окшош.

“Асылкан деген бир падыша бар эле. Ошонун дүйнөсү түгөл, түркүгү алтын экен. Анын эч перзенти жок эле. Ошондо тактысын талак кылып таштап, кудайга жалынып, мойнуна бото салынып, Медийна көздөй жөнөдү. Бара жатса жолдон Кызыр Илияз учурады.

- Сен кимсиң? – деди.
- Мен Асылкан падышамын, – деди.
- Тилегиң өттү кудайга, кабыл этти.
- ...Ач алаканыңды, – деди.

Оомийин! – деп, бата берип көздөн кайым болду”²

“Кызыр падыша деген бир падыша болгон. «Мен мазар-машайыктардан бир тиленип көрөйүн» деп падыша аттанып жолго чыкты. Байбичесин ээрчитип алып, мазар-машайыкка барды. Бир ак боз ат минген селдечен адам дуушар келди.

– Сен немине кылып жүрөсүң? – деп баягы сурап калды.

– Мен бир перзент тилеп жүрөм, – деген жоопту берди.

– Сенин тилегиң ажап болду. Сен ушундан кайткының, сага кудай берди, – деп, ушуну менен көздөн кайым болду. Эликтен ашып, алтымышка жакындап калган аялдын боюнда болду³.

Мындай укмуштуу жол менен бойго бүтүү – түрк-монгол элдеринин эпикалык чыгармаларында уникалдуу түрдө кеңири тараган салттык мотивдердин бири. Түштүк Сибирь, Борбордук Азиядагы түрк тилдүү элдердин (алтайлык тардын, шорлордун, хакастардын, тувалардын) баатырдык жомокторунда келечек каарман жетимиш-сексен, ал эми кээде жүзгө чыккан кемпир, чалдан керемет менен бойго бүтүп төрөлөт. Мында бир кызыктуу көрүнүш-баланын төрөлүшүнө атанын таптакыр тиешеси жоктой сүрөттөлүшү Бала төрөлгөндө алда канча мурун, ата узакка созулган сапарга: душман менен кармашууга, же бир нече жыл созулган аңчылыкка кетиши. Мындай чыгармаларда баланын жаралышына жогорку күчтөрдүн түздөн-түз катышы болот. Алар баланы эне-атага түздөн-түз белек катары беришет.

Быйык күчтөрдүн баланы жердик ата-энеге бериши ламаизм дининдеги монгол тилдүү элдердин, тибеттик-бирмандыктардын мифи жана эпикалык чыгармасы “Гесердин” башкы каарманы

жердик адамдар карыя Сонлун ноён менен Гекше Амурчилдин баласы эсептелет. Бирок, чындыгында ал асмандагы башкы кудай Хормус-теңирдин үч уулунун экинчиси Уйле-Бутучекчинин жерге кубулуп түшүшү (Гекше Амурчилдин боюна кубулуп кирип) болуп саналат. Дөрбөттөрдүн баатырдык жомогу “Ирин Сайн-Гунын-Настай Мекеледе” каармандын атасы Менку-Тургеле 990 жашта, энеси Энкедургеле 886 жашта чагында асмандагы теңирдин баласы болот. Кубулуп жердик эненин боюна бүтөт.⁴

Ламаизм дини аркылуу монгол тилдүү элдин маданиятына зор таасир эткен индиялыктардын элдик оозеки чыгармачылыгында каармандын экиликтүү генеологияга (асмандагы кудайдан жана жердик ата-энеден) ээ болушу өтө кеңири орун алган. Мисалы, индия элинин эпосу “Махабхараттын” негизги оң каармандары беш бир тууган Пандавалар падыша Ганданын балдары эсептелген менен энеси Кунтинин боюна кудайлардан бүтөт.

Орто Азиядагы түрк элдеринде укмуштуу бойго бүтүүнүн жомоктук-мифологиялык мүнөзү Түштүк Сибирдик түрк жана монгол тилдүү элдердин фольклоруна салыштырганда кыйла жумшартылган. Мында баланы ата-энеге түздөн-түз белекке берүүчү болбостон. алардын тилегенин ишке ашышына көзгө көрүнбөй көмөктөшкөн сырдуу жашыруун күчтөр катары көрүнүшөт.

Айталы, карыган ата-эненин мусулман ыйыктары Али-Шахимардандын, Баба-Тукластын, Баба Омардын мазарларына түнөп, кереметтүү түш көрүү менен балалуу болушу өзүбектердин “Алпамышынын” ар түрдүү варианттарында, казак эпостору “Кобланды баатыр”, “Шоро баатыр”, “Эр Самый”, “Едигейде” кеңири орун алган. Бул мотив биздин “Манастын” айрым варианттарынан да жолугат. Мисалы, Багыш Сазановдун вариантында Жакып Манастын бойго бүтүшү жөнүндө мындайча эскерет:

Ай-ааламды кыдырып,
Адырашман чөп көрсөм,
Оонап жүрүп тиледим.
Арчалуу мазар жер көрсөм,
Түнөп жүрүп тиледим.
Тилегим кудай берди эле,
Шарапаттуу жан эле,
Шайыктардан дуба алдым,
Касиеттүү бала эле⁵

“Төштүк” эпосунун Саякбай Карала уулу айткан вариантында тогуз уулу дайынсыз жоголуп, балдарсыз калган Элеман куу баш атка конуп, мал-жанынан кечип, кемпирин ээрчитип, мазардан-мазар кыдырып, кудайдан тилек кылып жүрүшүп, Төштүк аттуу перзенттүү болушат.

Жогорудагыдай стадиалдык өнүгүүнүн ар кыл этабында турган эпикалык чыгармалардын көптөгөн мисалдарын салыштыра келип, Жаныш, Байыштын бойго бүтүшүнө себепчи болгон персонаждын тибиндеги мусулман ыйыктары тууралуу В.М. Жирмунский мындай жыйынтыкка келген; “Позднейшее мусулманское оформление наслоилось, вероятно, на очень древнюю основу: бог или святой, к которому обращалось с молитвой бездетная мать, первоначально должен был мыслиться как племенной тотем, являющийся подлинным отцом чудесного ребенка”⁶ Байышты төрөрдө энеси жолборстун жүрөгүнө талгак болот. Күйөөсү Нуркан атайы жумшаган аңчылар атып келген беш жолборстун жүрөгүн жеп, терилерин кабаттап жамынганда гана он эки айлык Байышты төрөйт⁷.

Нуркан үйлөнгөндөн эки жылдан кийин боюнда бар Күлүкан демигип баса албайт. Бүбү-бакшылар чогулуп дем салышат, бирок анын оорусу ого бетер күчөйт. Ошондо мастан кемпир келип, тамырын кармап олтуруп муну айтат:

Таксыр Нуркан каныбыз.
Туура сөздү айтпасак.
Чыгып кетер жаныбыз.
Канышанын боюнда

Жөн бала эмес, Эр жатат.
Алтымыш алптын күчү бар,
Пайгамбардын сүрү бар.
Кабыландын түрү бар.
Каракан кызы Күлүкан,
Как жолборстун этине
Талгак болгон турбайбы,
Үч күндөн калбай таппасаң,
Өлүп кетер алсырап,
Каны качып кансырап⁸.

Нуркан жиберген мергендер ой-тоону кыдырып, үч күндөн кийин жолборс таппай кайра келишет. Аларды кайрадан чытырман токойго жолборс издөөгө жөнөтөт. Күн шашке маал болгондо таштар кулап, карагайлар качырайт. Сексенге чыккан карт мерген карап турса кош караан көрүнөт. Ооздугу жок тай минген он алты жашар бала жолборсту жетелеп келет. Абышка тай минген бала Күлүкандын боюнда жаткан баланын колдоочусу – жигит пири-Шаймерден экендигин дароо билет да, көзүн жумат. Көзүн кайра ачканда жолборс калып, жигит көздөн кайым болуптур. Абышка жолборсту ордого жетелеп келет. Жолборстун жүрөгүн, этин жеген Күлүкан үч күндөн кийин талгагы канып туруп кетет⁹.

Нуркандын чачына ак кирип, жашы элүүгө жакындаганда аялынын боюна бүтүп, кабыландын жүрөгүнө талгак болот. Нуркандын буйругу менен аңчылыкка чыккан мергендердин ичинен Карып деген кедей жигит кабыланды атып келип Күлүканга берет, анын талгагы канып, Жанышты төрөйт. Эки жылдан кийин жолборстун жүрөгүнө талгак болуп, дагы Карып атып келген жолборстун жүрөгүн жеп, талгагы канып, Байышты төрөйт.

Келечектеги жолборстой баатыр төрөлөрүн алдын ала кабарлаган мотивдер түрк элдеринин көпчүлүк эпосторунда салт катары кеңири жолугат. Мисалы, Манасты төрөөрдө Чыйырды жолборстун, казактын “Шоро Баатыр” эпосунун каарманы Шоронун энеси арыстандын

жүрөгүнө талгак болушат. Ушул сыяктуу мотивдер биздин кенже эпосторубуздун көпчүлүгүндө кайталанат.

Бул типтеги мотивдердин адеп пайда болушуна байыркы уруучулук доордогу элдик ишенимдердин жагымдуу магия жөнүндөгү түшүнүгү түрткү болгону этнографиялык эмгектерде эбактан белгилүү. Бул үчүн, дүйнөлүк атагы бар, англичан этнографы Дж.Фрезердин “Алтын бутак” деген фундаменталдуу эмгегиндеги талашсыз көп фактылардын айрымдарына кайрылсак жетиштүүлүк кылат. Мисалы, Намангилер коён сыяктуу коркок болуп калбайлы деп, коёндун этин жешпейт. Күчтүү жаныбарлардын күч-кубатына жана эрдик кайратына ээ бололу дешип, арыстандын этин жеп, арыстан менен кабыландын канын ичишет экен. Бушмендер чөө сыяктуу коркок болуп калышпасын деп, чөөнүн жүрөгүн балдарына тамак катарында беришпейт. Балдары кайраттуу жана эр жүрөк болсун деп, кабыландын жүрөгү менен тамактандырышат. Негр Вагаго арстанды өлтүргөндө, ошол арстандай эр жүрөк болуш үчүн этин жешет, бирок тооктой коркок болуп калбас үчүн тооктун жүрөгүн жешпейт¹⁰.

“Ассамдын жергиликтүү эли жолборстун этин жакшы көрүшөт. Ал жоокерлерге күч-кубат жана эрдик, кайрат берүүчү эркектер жей турган тамак болуп саналат. Скандинавиялык уламыш аңгемеде король Аунун баласы Ингильда жаш кезинде өтө тартынчаак болгону айтылат. Бирок, ал арстандын жүрөгүн жегенден кийин кайраттуу жана жигердүү болуп калат”¹¹.

Келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай учурунда уруучулук доорду башынан өткөргөн элдердин бардыгы “жагымдуу магия” ишенимин баштарынан өткөрүшкөн. Б.а., байыркы уруучулук коомдо жашаган элдердин бардыгында тең жолборс, арстан ж.б.у.с. эң күчтүү азылуу жаныбарлардын кайрат күчүн өз боюна сиңирип алуу ишеними

бекем орун алган. Коомдун алга өнүгүшү менен мындай каада турмуштан сүрүлүп, унутта кала берген. Бирок, эпикалык каармандардын образын поэтикалык идеализациялоо максатында байыркы ишенимди “Жаныш, Байыштын” тибиндеги баатырдык эпостор бүгүнкү күнгө чейин турмушта сейрек (өзгөчө касиети бар адамдарда гана) учурай турган көрүнүш катары сактап калган.

Жолборстун жүрөгү жөнүндөгү жагымдуу магиянын биздин эпостордо терең сакталышынын дагы бир себеби жолборстун байыркы мезгилдерде кыргыздардын тотеми болуп саналышы менен байланышса керек. Бул жөнүндө А. Бернштам ачык эле көрсөткөн: “Бир катар кыргыз урууларынын тотеми барс болгон”¹².

Бернштамдын оюн ошол кездеги ташка калтырылган эпитафиядагы адам аттары да ырастайт.

Мисалы, ал эпитафияда мындай аттар учурайт: “Түз бай Барс бег”, “күч барс күлүг”, “эли чур күч Барс”¹³.

Мындагы Барс деген ат уруу башчысынын тотемдик аты экени атайы адабияттарда көрсөтүлүп жүрөт¹⁴.

Тотемдик ырым-жырым аткарганда тотем менен магиялык байланышты бекемдеш үчүн ал жерде анын этин жешке уруксат гана кылбастан, аны жеш - шек жок милдет. Буга караганда байыркы кыргыздар барстын (жолборстун) этин магиялык касиети бар тотемдик жаныбар катары алардын этин жеп келишкен. Мунун изин “Жаныш, Байыштан” да табууга болот. Сарыкунан Дыйканбаевдин вариантында Күлүкан талгак болгон жолборсту, курсакта жаткан Байышты колдоочу – пир Шаймерден он алты жаштагы бала болуп кубулуп жетелеп келет. Жогоруда баланын бойго бүтүшүнө себепчи болгон мусулман ыйыгы, адепки учурда тотемдик жаныбар болгонун эскерген элек. Б.а., бир эле образдын эпикалык чыгарманын стадиялдык өнүгүшүнүн ар кыл этабындагы көрүнүшү болуп адегенде

тотемдик жаныбар түрүндө элестетилсе, жүрүп-жүрүп мусулман ыйыгына ордун алмаштырган. Демек, жогорудагы жолборс да, аны жетелеп келген Шаймерден да түпкүлүгүндө бир эле учурда адепки калыбында жаныбар түрүндө да, элестей бериши-эпикалык чыгармалардагы салттык көрүнүш. Мисалы, козу кайтарып жүргөн Манаска бөрү келип жолугат да аны тоодогу үңкүргө ээрчитип барып, кырк чилтендин бирине айланып өзүн тааныштырат. Кыскартып айтканда, Сарыкунан Дыйканбевдин вариантындагы жолборс жагымдуу магиялык касиетке ээ гана жаныбар эмес, тотемдик жаныбар. Анын этин жеш-тотемдик жаныбардын этин жеген катарында эпосто кайсы бир деңгээлде изин сактаган.

Жолборстун тотемдик жаныбар экендиги Калык Акиевдин вариантында да сакталган. Байышты төрөөрдө энеси беш жолборстун терисин жамынат. Тотемдик жаныбардын териси адамды ар түрдүү кырсыктан сактоочу болуп саналаарын Үрүстөм, Гераклдер өздөрүнүн ар кыл эрдиктерин жолборстун кейпин кийип жүрүп жасашкандыгын мисалга көрсөтүүгө болот.

Жаңы төрөгөн баланын өзгөчө бир белги касиет менен төрөлүшү - салттык мотивдердин дагы бир түрү. Ушуга ылайык Жаныш, Байыш да алтын көкүлчөн туулушат. Бул алардын жөнөкөй адамдардан бөлөкчө туулган өзгөчө белгиси болот. Адамдар алардын бир башкача жаралгандыгын ушул көкүлдөрү аркылуу тааныйт жана ошого жараша баа берүүнү туура табышат. Мисалы, Күйүковдун вариантында Сардат деген калмактын акылман карыясы колго түшкөн Байышты сынап, Шымурат канга мындай дейт:

О-о балам, тура тур,
Менин айтар кебим бар,
Мен сонун жандар байкадым:
Алып келген олжоңуз
Бул алтын көкүл эр экен,
Адамдан туулган шер экен,

Жаман көзү сууктар,
Көрбөй турган эме экен.
Менин тилим сен алсаң,
Ушуну да жерине
Аман-эсен жеткиргин,
Кетирбесең жерине,
Бир шумдукту көрөсүң¹⁵.

Ушул эле мотив Өмүр Мамбеттин вариантында кайталанат. Колго түшкөн Байышты кытай ханы Шымурат өлтүрмөк болгондо, анын акылман карыясы Гөкүл:

Алтын көкүл башында
Азиз болгон жан экен.
Карылык кебим мен айтам,
Байлоодо келген Байышты,
Өлтүрбөгүн,-деп айтам.
Өлтүргөн менен иш болбойт,
Кетирип тынгын элине,
Кеги жок кетсин жерине,¹⁶ – дейт.

Бул мотив Жанаев Жусупалыда ого бетер тереңдейт. Туткунда жаткан Байышты калмак карыясы сынап көрүп, падышасына мындай дейт:

Айткан менен сөз бүтпөйт,
Өлгөн менен өч бүтпөйт.
Алтымыш төөгө зер берип,
Аман-эсен кетиргин,
Кек калтырбай бүтүргүн¹⁷.

Жаныш, Байыштын адамдардын өзгөчө жаралган касиети алтын көкүлүндө экендиги башка жерлерде да эскертилет.

Ордо жаткан Байышты атайы издеп чыгып таппай жүргөн Белкыз аны алтын көкүлүнөн тааныйт. Көпчүлүк вариантында дубана болуп кубулуп, эл-жерине кайткан Жаныш, Байышты алардын ордун ээлеп, кандык доорон сүргөн кулдары-Акжол, Дарбаз алтын көкүлүнөн таанып, эстери ооп жыгылышат. Чачтын мындай магиялык касиетке ээ болушу эң байыркы түшүнүккө барып такалат. Ал түшүнүктө чач жан менен тыкыс байланыштуу болуп эсептелген. Чачтын бир талын жулуп алуу – адамдын жанын жулуп алуу катары, же анын ээсинин жанына ээ болуу катары бааланган. Бул ишеним фольклорго өтүп, сыйкырдуу жомоктор-

дун мотивдеринде бир кыйла терең сакталган. Каармандын астында милдеткор болгон (кандайдыр бир жардамын алып) жаныбар өзүнүн бир тал жүнүн (мисалы, куш канатын, ат куйругунун бир талын) белекке берет. Аны каарман кайда, кандай абалда жүрбөсүн күйгүзөр замат, ал жаныбар дароо жанына пайда болуп, жардамга келет.

Мындай мотивдер эпикалык чыгармаларда мифологиялык-фантастикалык элементтери өтө кеңири сакталган “Төштүктүн” тибиндеги чыгармаларда кеңири учурайт. Мисалы, Төштүк менен достошкон аюу, жолборс мурутун, алп кара куш канатынын бир талын, кумурска бир бутун досуна жулуп беришет. Төштүк качан алар керек болгондо ар кимисинин бергендерин күйгүзөр замат, дароо пайда болушуп, анын кызматын аткарышат.

Кыскартып айтканда: “Волосы тоже считались носителями души, равно как и шерсть или кожа у животных.”¹⁸

Чачтын магиялык касиетке ээлиги жөнүндө түшүнүк өтө байыркы учурда-фетишизм күч алып тургандагы матриархалдык доордо пайда болгондугун албарсты жөнүндөгү ишеним ачык таксыктайт. Элдик ишенимде албарсты - адамга жамандык кылуучу карасантай тескери күч. Ал төрөп жаткан аялды басат (элде кара басты делет). Ал аялдын өпкөсүн алып сууга салып жиберсе, ал аял ошол төрөттөн өлөт. Бирок, ал бардык учурда эле мындай эмес. Аны кармап алып, багындырган эркек адам куучу аталып, ал жүргөн жерге албарсты жүрбөскө убадалашып, бир топ чачын жулуп берет. Куучу келгенде (ал турсун өзү келе албаса тебетейин берип жиберсе), кара баскан аял эсине келип, албарсты андан качып кетет имиш. Албарсты куучуга ар түрдүү жардам кылган учурлары да болот дешет. Бул ишенимдеги албарсты матриархаттык доордогу улуу кудай эненин патриархаттык мамилелердин өнүгүшү менен өз ордун эркек культтарга бошотуп,

адамдарга жакшылык кылуучу баштагы оң образынан ажырап, тескери күчкө айланганын көрүү кыйын эмес. Бул жөнүндө В.Н. Басилов минтип ачык эле жазат: “Атрибуты Албарсты (магическая чело- веку) позволяют предположить, что первоначально Албарсты – добрая богиня, покровительница плодородия, домашнего очага, а также диких животных и охоты. Распространением более развитых мифологических систем (очевидно, еще в дозороастрийский период) Албарсты была низведена до роли одного из злых низмених духов”¹⁹. Матриархат доордогу кудай эне Албарстынын адепки негизги күчү чачында болгонун өзүн багындырган адамга бир тал чачын жулуп берип, ага толук көз каранды болуп, анын айтканын эки кылбай аткарышынан байкаса болот.

Чачтын жан менен байланыштуулугу жөнүндөгү матриархаттык доордогу бул ишеним патриархаттык доордо-фольклорго өтүп, аны рационалдуу түшүндүрүүгө аракеттер болгон. Эми бардык чачтар эле укмуштуу касиетке ээ эмес, сынбас-бүлбөс, чирибес алтын чачтуу болгондо гана адамдын жаны да алтындай сынбас-бүлбөс, чирибес болот. Демек, туткунга түшкөн Байыштын:

Кылычтын мизи өтпөгөн,
Сууга салса чөкпөгөн,
Отко салса күйбөгөн,

Тири укмуш бала - экендиги анын алтын көкүлүнө байланыштуу. С. Дыйканбаевдин вариантында Байыш төрөлгөндө “Тоо силкинип, таш урап, Түнөрүп асман сел жүрөт”. Бул керемет Кытайга чейин жетип, Кытайдын аяр балчысы Сяядат ханга мындай дейт:

Кыргыздан бала туулду,
Кытайдын жолу буулду.
Баралына келгенде
Кара кулак шер болот.
Кабыландын түрү бар,
Пайгамбардын сүрү бар,
Бир өзүнүн башында
Алтымыш эрдин күчү бар.²⁰

Мындай мотив “Манас” эпосунда да жолугат. Алмамбет туулганда «Каканчындын Бээжинде жетимиш күнү күн жаап, жер титирейт. Манас төрөлгөндө да Асмандан кудайдын нуру чачылып, зилзала жүрүп, кара жер токтоно албай термелет.

Мүмкүн “Манастагы” бул мотив “Жаныш, Байышка” оошкон. Анткени, биринчиден, “Жаныш-Байыштын” башка варианттарынын эч биринде мындай мотив жолукпайт. Жалгыз гана С.Дыйканбаевге таандык мотивдердин бири.

Демек, мурдатан бул мотивдин “Жаныш-Байышта” колдонулуп келиши күмөн туудурат Экинчиден, бала төрөлгөндө табиятка белги берилип, жердин титиреши, аба ырайынын өзгөрүшү, зилзала жүрүшү эпикалык чыгармаларда табиятка адеп күрөш ачкан маданий

каарманга байланыштуу сүрөттөлгөн туруктуу мотивдерден. Мисалы, Алмамбет жаан-чачындын, чагылгандын, агын суу, көлдөрдүн ээси алтымыш баштуу ажыдаардан барып окуп, жайчылык өнөргө ээ болот. Б. а., адепки прообразында табиятка күрөш ачкан маданий каарман. Анын күрөшү түздөн-түз табияттын сырдуу күчүнө арналат, ошондуктан табият да андан сезденип, ал туулганда жогоруда айтылгандай белги-кабар берилет. Ал эми “Жаныш, Байыш” мифологиялык-фантастикалык чыгармалардын эң алгачкы каармандарынын бири – маданий каармандан көп мезгил бери жаралган биздин күндөргө жакын каармандар. Алардын күрөшү кадимки жердик адамдардын айланасында өтөт. Мындай каармандардын туулушу да табиятка сырдуу шек берген мотив менен мотивделбейт.

Адабияттар:

1. *Жирмунский В.М.* Сравнительное литературоведении. / Ленинград. 1979. С.24.
2. *Мусулманкулов М.* “Жаныш, Байыш”, / Кол жазмалар фондусу. Инв. №73, 37-б.
3. *Күйүков А.* “Жаныш, Байыш”. / Кол жазмалар фондусу. Инв. №620, 2-б.
4. “Махабхарата”. / Книга первая, пер.с санскр и коммент. В.И. Кальянова, М.-Л., 1950. С. 80-83.
5. *Сазанов Б.* “Манас”. / Кол жазмалар фондусу, Инв. №1079, 67-б.
6. *Жирмунский В.М.* Сравнительное литературоведении / Ленинград. 1979, с. 24.
7. *Акиев К.* “Жаныш, Байыш” / Фрунзе, 1991, 24-б.
8. *Дыйканбаев С.* “Жаныш, Байыш” / Бишкек, 1998, 382-б.
9. *Дыйканбаев С.* “Жаныш, Байыш” / Бишкек, 1989, 385-б.
10. *Фрезер Дж.* Золотая ветвь. 4.IV. под ред. П.Ф. Перображенского.
11. Ошондо, 27-б.
12. *Бернштам А.* Социально-экономический строй Орхоно-Енисейских тюрков VI-VIII веков. / М., – Л., 1946., с. 163.
13. *Малов С.Е.* Енисейская письменность тюрков. / М., – Л., 1952. с. 39.
14. *Бернштам А.* Социально-экономической строй., с. 163.
15. *Күйүков А.* “Жаныш, Байыш” /Кол жазмалар фондусу №620, 30-б.
16. *Өмүр Мамбет.* “Эл дастандары” сериясы – 1. / “Жаныш, Байыш”, Үрүмчү, 1988,- 54-55-б.
17. *Жанаев Ж.* “Жаныш, Байыш”. / Бишкек. 1998, 133-б.
18. *Лосев А.Ф.* Античная мифология. / Москва. 1957, с. 43.
19. Мифологических словарь. “Советская Энциклопедия” / Москва, 1990, с. 33.
20. *Дыйканбаев С.* “Жаныш, Байыш” / Бишкек, 1998, 385-б.

УДК: 821:82 – 12 (575.2) (043.3)

**ПУТИ РАЗВИТИЯ ЖЕНСКОЙ ПОЭЗИИ
В КИТАЙСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ**

¹Исмаилова Айгумуш Аксы
преподаватель, к. ф.н.

²Төрөгелдиева Гульнура Асейиновна
и.о. доцента

**КЫТАЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫНДА АЯЛДАР ПОЭЗИЯСЫНЫН
ӨНУГҮҮ ЖОЛУ**

Исмаилова Айгүмүш Аксы
окутуучу, ф. и. к.,

Төрөгелдиева Гульнура Асейиновна
доценттин м.а.

**WAYS OF DEVELOPING WOMEN'S POETRY
IN CHINESE CIVILIZATION**

Ismailova Aigumush Aksy
teacher, candidate of philological sciences

Tyurgeldieva Gulnura Aseyinovna
acting associate professor

¹Чуйский университет им. С. Мамбеткалиева, Бишкек, Кыргызстан
Chui University named after S.Mambetkaliev

²КНУ им. Ж. Баласагына
KNU named after J. Balasagyn

*“Родиться женщиной – судьбы печальней нет”
“Вашему зову внемля, сёстры вселенной восстанут”*

**Цю Цзинь,
древний китайский поэт**

Аннотация. В статье подчеркивается влияние, которое народы оказывают друг на друга, осуществляя дипломатическую, творческую деятельность посредством различных контактов. Эта неотъемлемая историческая предпосылка всегда будет актуальна в жизни народов. Авторы, написавшие работу, ставят вопрос на эту грань. А цель исследования-показать, что это ценность, которая придает силу, уникальность, вклад в развитие поэзии, примеры любви к родине, ее защиты, которые и дают, и укрепляют духовную связь между народами. Метод исследования связан с использованием поэтического материала – самого прекрасного из духовных богатств человечества, близкого сердцу. Мы выбрали метод изучения лирических, патриотических, семейных текстов женщин-поэтов китайской цивилизации. Когда общество развивается, цивилизация процветает, духовные ресурсы служат человечеству, сохраняют жизнь, очищают ее. Поэзия также глубоко укоренилась в

сердцах китайского народа, не оставаясь неизменной и обновляясь вместе с общим развитием. Тема нашей статьи-новаторство в стихах, созданных женщинами-поэтессами в китайской поэзии.

Ключевые слова: цивилизация, перевод, женщины-поэты, поэзия, чувства, духовное богатство.

Аннотация. Макалада элдердин бири- бирине берген таасирин, ар кыл байланыштар аркылуу дипломатиялык, чыгармачылык иш чараларды жүргүзүп туруусун баса белгилейт. Бул айныгыс тарыхый шарт улуттардын жашоосунда дайыма актуалдуу бойдон калат. Эмгекти жазган авторлор маселени ушул кырынан коюшат. Ал эми изилдөөнүн максаты – бул элдердин ортосундагы руханий байланышты берип да, чындап да турган поэзиянын күчүн, уникалдуулугун, өнүгүүгө кошкон салымын, мекенди сүйүүнүн, аны коргоонун үлгүлөрүн берген баалуулук экенин көргөзүү. Изилдөөнүн методу адамзаттын руханий байлыктарынын жашоого эң шыктуусу, жүрөктөргө жакын турганы – поэзия материалын пайдаланууга байланышат. Андыктан кытай цивилизациясындагы аял акындардын лирикалык, патриоттук, үй-бүлөлүк лирикаларын изилдөө методун тандап алдык. Коом өнүксө цивилизация гүлдөйт, руханий байлыктар адамзатка кызмат кылат, жашоону сактайт, аруулатат. Поэзия да кытай элинин жүрөгүнө терең орноп, бир калыпта тура бербей, жалпы өнүгүү менен бирге жаңыланып келет. Макалабыздын темасы - кытай поэзиясындагы акын аялдар жараткан ырлардагы жаңычылдык.

Негизги сөздөр: цивилизация, котормо, акын аялдар, поэзия, сезимдер, руханий байлык.

Abstract. The article highlights the influence that nations exert on each other through diplomatic and creative activities through various contacts. This inherent historical premise will always be relevant in the lives of peoples. The authors who wrote the work put the question on this line. And the purpose of the study is to show that this is a value that gives strength, uniqueness, contribution to the development of poetry, examples of love for the motherland, its protection, which both give and strengthen the spiritual connection between peoples. The research method is associated with the use of poetic material – the most beautiful of the spiritual riches of mankind, close to the heart. We have chosen a method of studying the lyrical, patriotic, family texts of female poets of Chinese civilization. When society develops, civilization flourishes, spiritual resources serve humanity, preserve life, purify it. Poetry is also deeply rooted in the hearts of the Chinese people, not remaining unchanged and being updated along with the general development. The topic of our article is innovation in poems created by female poets in Chinese poetry.

Keywords: civilization, translation, women poets, poetry, feelings, spiritual wealth.

Кытай цивилизациясы эски цивилизация болуу менен бирге, эч нерсеге кебелбеген, саясий бороон-чапкындарга туруштук берген, ички-тышкы кыйынчылыктарды ноюбай көтөргөн, татаал десе татаал, катаал десе катаал кырдаалдарды, запкы зардалуу замандарды башынан өткөргөн цивилизация экени дүйнөгө

маалым. Ошого да карабай өнүгүүсү мыйзамдуу жолдун чийини менен өз арабасын кылдыратып, бар-жокко көнүп, салт-санаасынан тайбай (муну “китайский церемониал” деп Батыштын акылгөйлөрү жарым юмор менен аташат), улуттук өз философиясына ишенип да, таянып да, баштапкы сапаты кандай болсо, ушу күндөрдө деле жашоо стили бузулбай келатат.

Арийне, Кытай менен жарыша аренага чыккан бир катар цивилизациялар саны-сапатын өзгөртүп, кеңейп-тарып, бөлүнүп-жарылып, атурсун таптакыр жоголуп, сайда саны кумда изигана калса, кай бири эптеп баш көтөрүп төгөрөк жердин бир кычыгынан жылт этип көрүнө калып келатышса, Кытай курган цивилизация каккан казыктай түбөлүк орноп, “таш түшкөн жеринде оор” бойдон калууда.

Кытайдын байыркы доордогу абалына көз чаптырсак, анда деле бөлүндүчөлүндү болуп, бытыранды жайгашкан ээликтер бири-бири менен жоолашып, согушуп турушкан. Бир маданиятта болуп, бир тилде сүйлөгөн эл жүздөгөн княжестволордон туруп, тил табыша албай калган замандар да өткөн.

Кытай философиясын түзгөн акылмандар көрсөткөн жол менен басып, тарбиясында такшалган карааны калдайган калың эл 400 княжестводон туруп, акыры ал ээликтер жоюлуп, 200 ээлик калган. Тынбай өнүгүү жолунда бараткан Кытай борборлоштурулган азыркы абалына келип токтогон. Натыйжада саясий бороон-чапкындан алыс турган, саясий төңкөрүштөрдү сабырдуулук менен көтөргөн цивилизациянын бекем пайдубалын курганга жетишти.

Бул өңдүү башаламандыктарды, көчүп-конууларды Кыргызстан да жүздөгөн жылдар аралыгында көрүп келген. Азыр деле абал ошондой.

Негизи, цивилизация – бул калың элдин көкүрөгүнөн өнүп чыккан рухий көксөөлөрдүн ийкемдүүлүгү, жашоо-тиричиликке ыңгайлуулугу, толук кандуу өндүрүштөрдүн ар кыл тармактарында иштеп туруусуна багытталган мүмкүнчүлүгү жана алардын тынымсыз өнүгүүсү.

Саясатка, динге, экономика менен адабиятка, маданият жана искусствого кызмат кылуусу, ал кызматтын натыйжалуулугу. «Цивилизация» деп ар муундун топтогон тажрыйбасын эм-

неде болбосун – руханий дүйнөдөбү, же материалдык байлыктардабы, аларды орду менен пайдаланып, туура өздөштүрүү дегендик.

Илгерки замандардан бери, Кытай жерин курчаган башка мамлекеттерди же өздөрүнө бир туугандай жакын элдердин анын туунду “балдары” деп койсо жарайт. Алар Кытайдын мыйзамдарын, салтын, жашоо бытиеге болгон көз караштарына чейин кабыл алышкан. Жаңы жөрөлгө, табылгаларды ойлоп чыгарбай эле (бул жагдайларда Япония эч кимди алдына салбай турганы жалпыга маалым), Кытай элинин даяр болуп ийленип, бышып калган салтын орустар айткандай “церемониясын” өзүнүкүндөй көрүп, турмуш-тиричилигине ширетип алышкан.

Алыс - жакынына карабай, бир катар Чыгыш өлкөлөрү Улуу Кытайдан көп нерселерди үйрөнүштү. Айтор, идиш-аяк, казан-табак, кездеме, эмерек буюмдарды жасаган быякта калсын, башкаруу системасына чейин өздөштүрүп, үйрөнүп турушту. Кытайга жакын жайгашып, ага жашоо шарты, экономикасы, географиясы, ошондой эле дини, маданияты окшош болгон мамлекеттер Кытайдын өкмөттүк башкаруу моделин сөзсүз түрдө, ал турсун мажбурлуу түрдө пайдаланышкан.

Ал эми Кытайдын өзүндө жогорку даражадагы чиновниктерди мамлекеттик кызматтарга алуудан мурда алар администрациялык төмөнкү баскычтарды ийгиликтүү басып өткөн соң, бир нече сабактан экзамен тапшырышкан. Алар Кытай (бул: кытай тилин билүү, иероглифти кооздоп жазуу, кытай акындардын ырларын жатка айтуу) философиясын билүүгө милдеттүү болушкан.

Кытайдын башкаруу системасын түптөгөн жана бекемдеген ушул үлгүсүн Корея, Япония, Борбордук Кытайга кирбеген башка княжестволор менен чакан элдер милдеттүү түрдө өз администрация системаларына

ийгиликтүү кийирип алышкан. Дегеле кайсы өлкө болбосун, анын кадрларды башкаруу саясатын талапкер түшүнөбү же түшүнбөйбү ушуга көңүл бурушкан. Ошондой эле сынактан өтүүчү инсандын билим сапатына, жөндөмүнө жараша жумуш ордун берүүгө чоң маани беришкен. Бул принципалдуу маселе болгон себептен ал сыяктуу маанилүү чаралар аткарылбаса иш оңолбой турганы маалым.

Чыгыш өлкөлөрдөн биринчилерден болуп “жылуу ордун” жаңылбай тапкан Кытай эли экенин дүйнөлүк тарыхтан билебиз. Аны тарых өзү да көргөзүп келатат. Бирок ошол тарыхтын бир бучкагына илешип, улуу журттун таланттуу кыздары кол куушуруп четте карап калышпады. Алар жараткан лирикалык баалуулуктар ушу күндөргө чейин “сыры кетсе да, сыны кетпей” дүйнө элин таңдандырып, тоо булагынан суу ичкендей жан дүйнөнү тазалап, рухту сергиткенин айтып өттүк.

Темабызга ылайык сөз учугун улап, маданият, искусство, философия жана поэзияда зор жетишкендиктери башка элдерге үлгү болуп берген Кытайдын поэзиясына кайрылабыз:

Чувство живёт и в луне, и в цветке –
Страстью друг к другу пылают.
Но друг от друга далеко они,
Порознь влачат в одиночестве дни.
И бесконечно страдают.

(“Строки любви и печали”, Стихи китайских поэтов в переводах М. Басманова, Главная редакция восточной литературы, -М. -1986, 103 бет).

Бул ыр саптарын 19-кылымда жашаган акын аял Чжао Вэньсу жазса, ошол эле замандын чакырыктуу үнү катары Цю Цзинь (1875-1907) аттуу башка акын аял патриоттук сезимин мындайча жазат:

В смятенье себе места не найду я:
Опасность гибели грозит Отчизне!...
Сосуд бесценный, но на нём изъяны.
Ещё не поздно, устранить их надо.

Для Родины себя не пожалею,
Я за неё погибнуть буду рада!
Вздыхаю тяжко?
На пути преграды,
Печалюсь?
Неудачи и невзгоды,
Передо мной горы да заставы
В дни дальнего и смелого похода.

Не говорите, будто среди женщин
И вовсе не встречаются герои...
Ночей не сплю – гляжу на “меч дракона”,

Взывает он их к подвигу, и к бою!
(ошол эле китептен, 125-бет).

Мындай саптарды жараткан Кытайдын акын аялдары пайда табууга, карьера жасоого умтулушкан жок. Алардан айырмаланып, жогорку кызматтарда иштеген эркектер ырларын падышага, өздөрүн колдогондорго, жетекчилерине арнап, кошомат иретинде белекке сунушкан. Ачуу чындыкты тайманбай түз айткандары деле болгон, бирок көпчүлүгү пайда, карьераны көздөшкөн.

Ал эми аялдар ырларын жүрөгү каалаган чакта жаза беришкен. Пилдин сөөгүнөн, күмүштөн, алтындан жасалган аземдүү кутучаларга салып ката беришкен. Канаттуу ырларында ыймандай сырларын төгүп, ырларды сүйүктүү адамына, ата-энесине, балдарына, Мекенине арнашкан.

Акын кыздарды эмне кубантса, же кайгыртса, ыр жазбай тура албаган абалга туш келишкен. Тростник калемсапты кармап, бамбук тактайчага көкүрөктү баскан кара тумандай ойлорун, капачылыктарын жазышкан. Кубанычтуу жаркын мүнөттөрдөн алган таасирлерин жалгыздыкта олтуруп, тунжураган түнкү жымжырттык менен бөлүшкөн.

Луна взошла,
Как слиток серебра,
Подёрнутый
Прозрачной пеленою.
Порывы ветра –

За полночь резвей...

Скорей же, ветер,

Облака развей,

Неблагодарного

Пусть озарит луною! (Строки любви и печали, 16 бет)

Акын кыздардын ырларында “түн” символдук да, реалдык да жүзү менен өздөрүнө татыктуу орундарын табышат. Дегеле көпчүлүк элдерде, айрыкча Чыгышта, Орто Азияда “түн” сакралдуу мааниге ээ. Ал эми кыргызда “түндө бейчеки баспа” деген түшүнүк жашайт. Өлүм алдында жаткан адамдын түн жарымына дейре кайтарышкан, асманда жылдыз толгондо о дүйнө салып жибербесе жашап калат деп ишенишкен. Дүйнөдөн кайткан адамдын төшөнчүлөрүн, жаздык жуурканын сыртка жайып, “жылдыз көрсүн” деп үй ичине киргизишкен эмес. Айтор түнгө байланышкан ырым-жырымдар кыргыздарда бир топ эле болгон. Мусулман дининин таасири аркылуу “түнкүсүн үйдөн сыртка муктажсыз чыкпаш керек, күн жашынып, караңгы коюулап, айлана түн жамынган кезде жин-шайтандар чыгышып, оюндарын курушат. “Эгер адамга эпкини тийип калса, анда ал жиндеп кетет” деп молдолор элди коркутушкан.

Ойлоп көрсөк бардык жаман, ыплас жана башка пастыктар түн ичинде болот экен. Мунун өзү жин-шайтандын адамдарга кылган азгырыктуу оюндары эмес бекен?! Зордуктоолор, кол салуулар, өлтүрүүлөр, уурулуктар, мушташ-тиштеш жаңжалдар, эл уйкуда мемиреп тынч жаткан кезде душмандын кол салуусу дайыма түнкү убакытта болуп турган. Ошол себептен “түнгө” сырдуу маани берип, ага терс жагынан карашкан. Түн – бул табышмактуу окуяларды кара көөдөй караңгы койнуна жашырган сакралдуу сутка мезгили. Бул -элдин түшүнүгү.

Чыгыш поэзиясында, айрыкча Япон өлкөсүнүн акындары, түн мезгилин ырга кошкондо жаркырап ааламга

тийип турган айды да ырдашкан. Акындар түндө укташпай, шараптан жутуп, терезеден бөлмөгө түшкөн ай жарыгын, түнкү тынчтыкта эликтин онтогонун, күкүктүн сайраганын, ай жарыгындагы теребелдин кооздугун жашоо эстетикасынын туруктуу белгиси катары көрсөтүшкөн.

Ал эми Кытайдан чыккан акын аялдар үчүн “түн” – бул лириканын, эч жанга айтпас сырдын, ээн-эркин ой чаргытуулардын, философиялык изденүүлөрдүн, арзуулардын сонун, бейпил жана тынч мезгили. Түн жарыгында асманда каалгыган ай менен сырдашышат, катгарды, ырларды жазышат, бактылуу кездерден калган жагымдуу элестерди, сезимдерди көздөрүнөн чубатып өткөрүшөт. Кубанычтарын, таарынууларын, жаркын тилектерин, күтүүлөрүн, ажырашууларын түнкү жымжырттыкта, жаркырап тийген айга айтып, сырларын төгүп, жүрөгүн ачып беришет. Ошондо укмуштай ырлар жаралат, эч бир жан туйбаган, эч бир жүрөк сезбеген укмуштай чындыктар ачылат.

.....

Тайнами рифм и созвучий

Я овладела давно.

Но и теперь не постигну

Лепет невнятный дождя.

И примириться мне с ветром,

Видно, не суждено!

Где-то, но где – я не знаю,

Горько рыдает свирель,

Голос её то затихнет,

То донесётся в окно.

.....

Жизнь в бесконечном движенье,

Всё исчезает в веках,

Лишь вдохновенье не будет

Временем сметено!

Ночь несказанно прекрасна:

Свет неяркой луны...

Ткут без устали тени

Воздушное полотно. (“Строки любви и печали”, 72-бет)

Көлөмдүү бул ыр поэзиянын ханышасы болгон кытай акыны Ли Цинчжаого таандык. Жогоруда айтылгандай, бул чыгармада лирикалуу, философиялуу, жаратмандык күч бар. Түнгө, “жамгыр” менен “шамалга” символикалуу маани берген. Жөнөкөй жашоодон, көртирликке жакын бытиеликтен, алардын бекем чеңгелинен бошонуп жогору көтөрүлгүсү келгенин жазган акын аялзаты.

Грусть в сердце,
И смятенье дум,
Тревожит каждый звук.
Холодный мир вокруг угрюм,
И пусто всё вокруг.

Луч обласкал – и вновь темно,
И холодно опять,
С ненастным ветром и вино
Не может совладать.

Печальный голос слышен мне:
“Наш старый друг, прощай!”
То гуси где-то в вышине
Летят в далёкий край.

У окна чего-то жду,
И скорбь меня гнетёт,
А тут ещё, как на беду,
Дождь льёт, и льёт, и льёт. (Ошол эле китеп, 67-бет)

Кытай мамлекетин улуу дөөлөткө анын эли жараткан руханий байлыктары жеткиргени белгилүү. Кытай эли маданиятка, поэзияга, философияга таандык жагдайлар бири-бирине дал келип, ширелишип, бекем курулган чептин дубалындай кынапталып, “бизди жеңе албайсыңар” дегенчелик дымакка жетишти. Ошол жагдайлар өнүгүүгө тоскоол болгонду жок кылып, кемин толуктап, тынбай эмгектенип, мекенине көмөк-жөлөк болуп беришкен.

Натыйжада, алардын элине, мамлекетине, динине кылган кызматы текке кетпеди, Кытай цивилизациясынын күчтүүлүгүн жана темирдей бекемдигин

көрсөттү. Кайсы мамлекет болбосун, оболу ар кыл саясат жүргүзгөн такшалган кадрлардан тышкары мамлекеттин даражасын көтөргөн философиясы, дини, элдин мартабасын ашырган маданияты, адабияты, поэзиясы көзгө биринчи илинет эмеспи.

Аялдар коомдо зор күч экенин кылымдардан бери эмгеги, акылы жана жөндөмү аркылуу көрсөтүп келатышат. Башкасын жөн койгондо да поэзия ааламында жаңылануу аракеттерин эркектерден мурда айымдар баштаган. Бул поэзия жолун баштагандардын бири Сагын Акматбекова болду. Ошондон баштап поэзиядагы оомат кыргыздын кыздары тарапка ооп кеткени чындык. Поэтикалык ийгилик кыздар тарапка ооп кеткен соң, символизм чыйырын таптаган кыргыздын кымбат кыздарынын чыгармачылыгын изилдөөдөн баштаганбыз.

Коомдо чоң күч экенине карабай, чыгыштын аялдары укуксуз болушкан. Аларга өмүрлүк жубайынан, үй-бүлө очогуна, түшкөн жериндеги чөйрөдөн, кайын ата, кайын энесинен, күйөөсүнүн эже-карындаш, ага-инилеринен көз каранды болушуп, алардын алдында ийилип, бөтөнчө мамиле жасап, сыйурмат көргөзүп туруу милдети жүктөлгөн эле.

Андан сырткары көптөгөн башка тыюуларын, жакса жакпаса да, баш кошкон адамынын үй-бүлөлүк шарттарын аткарууга жоопкерчиликтүү болушкан. Дегеле Чыгыш аялдары руханий, физиологиялык, материалдык жактан кысымдар менен чектөөлөрдө кылымдар бою жашап келишкен. Айрым элдерде, мамлекеттерде азыркы заманда деле бул абал өзгөрбөй, аялдардын толук кандуу жашоосуна кендирип тийгизүүдө. Өзүнүн аянычтуу абалын кытай акыны Цю Цзин бир ырында минтип билдирген: “Аял болуп төрөлүүдөн ашкан Аянычтуу тагдыр жоктур дейм...” Бул тариздеги саптарга реалисттик

боёк берип, жылаңач чындыкты кооздоп шөкөттөбөй берген 18-кылымдын акын кызы Хэ Шуанци минтип жазат:

Мне с поля крохотного в самый срок,
Везти пшеницу сжатую в ток.
Сажала тыкву с раннего утра,
Чтоб их полить, ходила за водой.
Разжечь очаг уже давно пора,
Я ж, как назло, замешкалась с едой!
Не счесть забот у трудового дня,
И ломит поясницу у меня.

Ушул эле акын аялдын төмөнкү саптарын окусак, анда деле аялдын түйшүктүү, көңүлсүз түнт, оор турмушун, аянычтуу тагдырын байкайбыз:

Мельком в зеркало посмотрела –
И отпрянула от испуга:
Незнакомое мне отражение,
И не можем мы узнать друг друга.
Похудела!

.....

Похудела до предела,
И моё отражение тоже!

Аялдардын өкүнүч менен зардалуу өкүткө жык толгон, тагдырга таарынган зар какшоосу, жүрөктөн чыккан жөнөкөй саптары “Строки любви и печали” деген жыйнактан алынды. Бул ырлар Кытай аялдарынын китепке кирген бриллианттай таза, таңкы шүүдүрүмдөй мөлтүрөгөн лирикалуу ырлары дыйкандын кетмениндей оркоюп, мизи жылтылдап, эски өтүктөй бозоруп, селсаяктын бөркүндөй шоңшоюп көз-гө одоно урунган ырлардан кескин айырмаланышкан.

Китептеги лирикалык саптар аялдардын калемине таандык. Алар орто кылымдарды, андан берегирээк 18-19-кылымдарда жашаган акын аялдар тарабынан жазылган. Окуганды суктанткан ырларды М.Басманов деген орус котормочусу которгон, чыгыш аялдардын дүйнөсүн, рух ааламын, махабатын, кубанычтар менен кайгы-касиреттерин эволюциялык ирээтте китепке топтогон.

Натыйжада чыгыштын зайыптары үй күчүк болуп бир жерде бала-чака менен олтура бербей, мекендин, элдин тагдырын ойлогон патриоттор катары да ырларды жаза алышканы дайын болду. Жыйнак 1986- жылы Москва шаарында чыгыш адабиятынын башкы редакциясы тарабынан жарык көргөн.

Патриоттук сезимдерге чырмалышкан “Хризантема” деген чакан ырдан айрым саптарын келтирчү болсок, бул ыр - махабат лирикасына татырлык ыр. Бирок мында алыска, жортуулга кеткен күйөөсүн күткөн аялдын кайгы аралаш күтүүсү, зарыгуусу, чексиз сыймыктануусу чеберчилик менен сүрөттөлөт:

О хризантема, осени цветок,

Твой гордый дух, вид необычный твой,

О совершенстве доблестных мужей,
Мне говорят.

Так щедро разливаешь аромат,

Рождая мысли грустные о том,

Кто далеко...

(“Строки любви и печали”, 40-бет, М. Басмановдун которуусунда)

Котормодо эч кандай кемтик, кынтык жок десе болот. Окуган адам ырахат алчудай таамай жана так, кудум кытайдын кыл чеберлеринин чийининдей даана, кооз, түгөйүн күтүп зарыккан аялдын зайыптык рухун чайпалтпай, төкпөй, толук жандуу бере алган адам – бул котормочу. Арийне, мындай котормолорду сейрек кездешчү баалуулук деш керек.

Эгерде кытайдын аял акынынын сүйүүгө арналган төмөнкү ырына көңүл бурчу болсок, анда ал чыгарма жөнүндө кытайдын адабият таануучусу Су Чжидэ: “Столько горячей страсти, что она может расплавить даже каменное и железное сердце” деп жазган.

Буюгуудан туйлаган ысык сезимдер, таштан жаралгансыган жүрөктөрдү да эритип жиберген сыйкырдуу саптарды келтирели:

Ты – то же, что я,
 Я – то же, что ты.
 И с нами –
 Большая любовь.
 А там, где большая любовь, там огонь,
 Пылающий в больших сердцах.
 Вот глину беру,
 И твой образ леплю,
 Леплю заодно
 И себя.
 Слеплю, и все вдребезги разобью,
 Осколки смешаю в воде.
 И снова
 Лепить буду, милый, тебя,
 И снова
 Себя слеплю.
 Ты будешь присутствовать
 В глине моей,
 А я в твою глину войду.
 Пока мы живём,

Будем плотью одной,
 Умрём –
 Будет вместе наш прах. (Ошол эле китеп, 8-бет)

Бул укмуштай таамай айтылган саптардан соң эмнени айтмакчыбыз? Арийне, кытай айымдары жараткан лириканын таасири күчтүү болгон себептен, айрым эркек акындар ырларын аялдын атынан жазууну адатка айлантышкан. Деген менен алар аял дүйнөсүнүн сыр сандыктай катылган булуң-бурчтарын, коюн-колтуктарын толук ача алышпаган да, жетишээрлик ченемде аял рухун, сезим чабыттары тереңге кеткен “жолдорду” жана ага түрткөн мотивдерди көркөмдүү кылып сүрөттөп, лириканын каарманы болгон АКЫН “зайыптын” образын толук кандуу бербей чеберчилик фиаского кабылышкан.

Адабияттар:

1. Аскарров Т. Эстетикалык жаңы сапаттарга..... -Фрунзе, “Кыргызстан”, 1980.
2. Библиотека всемирной литературы. - Москва, “Художественная литература”, 1977.
3. Виноградов В.В. Теория поэтической речи, изд. Академия Наук СССР, М, 1963.
4. Волков А.А. Русская литература 20 века, - М, “Просвещение”,1970.
5. Даутов К. Ырдын өмүрү, - Ф, “Кыргызстан”, 1987.
6. Ибраимов О. Көз караш, - Ф, “Кыргызстан”, 1985.
7. Литературный энциклопедический словарь,- М, “Советская энциклопедия”. 1987.
8. Токтогулов А. Поэзияга мамиле, - Ф, “Мектеп”, 1975.
9. Эстетика, искусство, человек,- М, “Наука”, 1997.
10. Басманов М. Строки любви и печали. Стихи китайских поэтов в переводах М.Басманова, - М, 1986.
11. Лунь Юй. Китайская классика. -Пекин. “Изд. преподавания и исследования иностранных языков, 2009.”
12. Сайгё. Тоодогу алачык. - Бишкек, 1993.

УДК: 821.512.122(575.2) (043.3)

УРОВЕНЬ ИЗУЧЕНИЯ ТЕМЫ ВОССТАНИЯ ЖЕЛТОКСАН

¹Кожабаета Динара Абылай кызы,

соискатель

²Жанысбекова Гульнар Амирбаевна,

к.и.н., старший преподаватель

³Базарбекова Нагима Шадибековна,

старший преподаватель

ЖЕЛТОКСАН КӨТӨРҮЛҮШҮ ТЕМАСЫНЫН ИЗИЛДЕНҮҮ ДЕҢГЭЭЛИ

Кожабаета Динара Абылай кызы,

изденүүчү

Жанысбекова Гульнар Амирбаевна,

т.и. к., улук окутуучу

Базарбекова Нагима Шадибековна,

улук окутуучу

THE LEVEL OF STUDY OF THE TOPIC OF THE ZHELTOKSAN UPRISING

Kozhabayeva Dinara Abylaikyzy,

applicant

Zhanysbekova Gulnar Amirbayevna,

candidate of historical sciences, senior lecturer

Bazarbekova Nagima Shadibekovna,

senior lecturer

¹НАН Кыргызской Республики, Институт языка и литературы имени Ч.Айтматова

NAS of the Kyrgyz Republic, Institute of Language and Literature named after Ch.Aitmatova, Bishkek, KR

²ЮКИУ им. М. Ауэзова, г. Шымкент, Республика Казахстан
UCIU named after M.Auyezov, Shymkent, Republic of Kazakhstan

³Шымкентский университет, г. Шымкент, Республика Казахстан
Shymkent University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

Аннотация. В статье рассматривается уровень изучения в области истории и литературы одного из важнейших событий казахской истории – восстания Желтоксан. Из восстаний, произошедших в казахских степях, наибольшее значение имеет восстание Желтоксан. Поэтому проводится обзор всех научных работ по данной теме. Будут рассмотрены защищенные диссертации казахстанских и зарубежных ученых на эту тему, что позволит определить научную специфику исследований. На основании этого доказывається малочисленность исследований. Было обнаружено, что ни в одной из вышеупомянутых научных работ не было проведено исчерпывающих исследований художественных миров, связанных с историческим событием исторической эпохи.

Рассказы, повести, романы, поэтические и драматические произведения, основанные на фактах из истории Желтоксана, до сих пор остаются не аргументированными и не поддающимися анализу. Обоснована необходимость научных исследований для раскрытия декабрьских реалий.

Ключевые слова: восстание Желтоксан, научные исследования, история и литература, рассказ, повесть, роман, драматические произведения.

Аннотация. Макалада казак тарыхындагы эң маанилүү окуялардын бири болгон Желтоксон көтөрүлүшүнүн тарых жана адабият жаатындагы изилденүү тарыхы каралат. Казак талаасында болгон көтөрүлүштөрдөн Желтоксон көтөрүлүшүнүн мааниси зор. Ошондуктан бул тема боюнча бардык илимий эмгектерге сереп жүргүзүлөт. Бул темада казакстандык жана чет өлкөлүк окумуштуулардын корголгон диссертациялары сөз болот, бул изилдөөлөрдүн илимий өзгөчөлүгүн аныктоого мүмкүндүк берет. Мунун негизинде изилдөөлөр аз экени далилденет. Белгилүү бир доордун тарыхый окуясына байланыштуу жазылган көркөм дүнүйөлөргө жогоруда аталган илимий эмгектердин эч кайсысына толук изилдөө жүргүзүлбөгөндүгү аныкталды. Асыресе, Желтоксон окуясынын фактыларына таянган аңгеме, повесттер менен роман жана поэзиялык, драмалык чыгармалар али күнгө дейре жүйөлөнүп, талдоо аспектисине алынбай келет. Макалада Желтоксон реалдуулукту ачуу үчүн илимий изилдөөлөрдүн зарылдыгы негизделген.

Негизги сөздөр: Желтоксон окуясы, көтөрүлүш, илимий изилдөөлөр, тарых жана адабият, аңгеме, повест, роман, драмалык чыгармалар.

Abstract. The article examines the level of study in the field of history and literature of one of the most important events in Kazakh history – the Zheltoksan uprising. Of the uprisings that took place in the Cossack steppes, the most important is the Zheltoksan uprising. Therefore, a review of all scientific papers on this topic is being conducted. The defended dissertations of Kazakhstani and foreign scientists on this topic will be considered, which will determine the scientific specifics of the research. Based on this, the small number of studies is proved. It was found that none of the above-mentioned scientific papers conducted exhaustive studies of the artistic worlds associated with the historical event of the historical era. Short stories, novellas, novels and dramatic works based on facts from the history of Zheltoksan still remain not reasoned and not amenable to analysis. The necessity of scientific research to reveal the Zheltoksan realities is substantiated. The necessity of scientific research to reveal the Zheltoksan realities is substantiated.

Keywords: Zheltoksan uprising, scientific research, history and literature, a novel, a novel, dramatic works.

Казак элинин тарыхында эгемендик үчүн болгон көтөрүлүштөр көп. Желтоксон көтөрүлүшүн изилдеген М.Шахановдун даректерине таянсак, «оомал-төкмөл күн кечирген казак калкы тек соңку беш кылымдын ичинде гана 300дөн ашык ар кыл деңгээлдеги улуттук-боштондук көтөрүлүштөр менен толкундоолорду башынан өткөргөн» [1, 5 б].

Бирок көпчүлүк, асыресе кийинки жаштар ал кандуу окуялардын чындыгын толук биле бербейт. Маселен, тарыхта аты калган «Албан көтөрүлүшү», «Сузак көтөрүлүшү», «Адай көтөрүлүшү» сындуу ж.б. тарыхый окуялардын аккарасын тарыхчыларыбыз эле билбесе, карапайым көпчүлүк ажыратып, билип жаткан жок. Билген күндүн өзүндө деле ошо көтөрүлүштөрдүн кээ биринин

саясий мааниси, тарыхый баасы али күнчө такталып, казак тарыхынын төрүнөн орун алган жок. Ошондой көтөрүлүштөрдүн бирден бири – Желтоксон көтөрүлүшү. А түгүл аны бирде көтөрүлүш, бирде окуя (событие) деп, ар түрлүү атап жүрөбүз. Бүтүндөй бир элдин, анын ичинде азчылыкка айланып, улуу державанын шовинисттик кызыкчылыгынан азаптуу кыйын тагдырга тушуккан улуттун муң-муктажы менен касырет-мүшкүлүн аркалап, бийликтин алдына батыл талап-тилектерин койгон жалындуу жаштардын иш-аракетин жай гана окуя дешке туура келеби? Жок! Аны казак улутунун азаттык жолундагы көтөрүлүш деп таануу – тарыхый парз.

Ал, эгер аны улут азаттык жолундагы көтөрүлүш деп таанысак, анын башка көтөрүлүштөрдөн бөтөнчөлүгү кандай? Жана көтөрүлүш болсо, анда ал белгилүү бир даражада куралдын күчү менен жүзөгө ашуусу керек болучу. Бул тууралуу тарыхчыларыбыз не дейт? Ошо кездеги жаштар эч кандай куралсыз эле, Казакстанда өкүм сүргөн үстөм калктын аз калкка жасап отурган кыянаттыгына, ошондой эле, Казакстан КП пленумунун чечимине каршы тынч митингге чыккан жок беле?! Бирок, айтканына көнүп, айдаганына жүрбөгөндү аябаган, башка журттун пикири менен эсептешкенди билбеген коммунисттик бийлик аларды беш карылуу, шайма-шай куралданган жасоолдордун күчү менен кан жошого бөктүргөн жок беле?! Деген менен, бүгүн алкандууэки күндүнкандай аталганында маселе жок. Маселе анын маңызында. Диссертациялык иштин темасында расмий түрдө жазылып жүргөн «окуя» жана «көтөрүлүш» аныктамалары кош жарыш алынды.

Мейли, Желтоксондогу жаштар толкунун окуя дейли, же көтөрүлүш дейли, кандай болгондо да бүтүндөй бир улутка жабылган бул жалаанын чындыгын ачууга болгон умтулуу көөдөнүндө намысы бар барлык акын-

жазуучулардын колуна калем алдырды.

Адабият – тарых күзгүсү. Бардык тарыхый-коомдук кубулуш адабиятта көркөм көрүнүш табат. Желтоксон көтөрүлүшүнүн адабияттагы бейнеленишин талдоонун алдында, анын тарыхый негизи жөнүндө маалымат келтирүү орундуу болор. Расмий маалымат боюнча көтөрүлүштүн чыгышына түрткү болгон – Маскөөдөгү борбордук бийликтин чечими менен Казакстанды 24 жылдан ашык убакыт башкарган Д.А.Коноевди бийликтен кетирип, ордуна Орусиядан Ульянов облусунун башчысы Г.И. Колбинди дайындоо тууралуу коммунисттик партиянын чечими. Бар болгону 18 мүнөткө созулган Казакстан борбордук комитетинин V пленумунда айтылган чечим Алматыда, ал кездеги Целиноградда (азыркы Астана), Актөбөдө, Аркалыкта, Карагандыда, Жамбылда (азыркы Тараз), Көкчөтоодо, Павлодарда, Өскеменде, Талдыкоргондо, Шымкентте, Талгарда, Сарыөзөктө жана коңшулаш кыргыз элинде – желтоксон айынын 17,18-күндөрү жүрүп өткөн толкууларга улашты. Асыресе Алматыдагы ал кезде Брежнев атындагы, азыркы Желтоксон аянтына жаштар көп жыйналган. Көтөрүлүштөн соң түрлүү деңгээлде жазалангандар, куугунтукталгандар, казак элинде да, кыргыз агайындар арасында да аз болгон жок. Жабыр тарткандардын, курман болгондордун, түрмөгө камалгандардын так саны али күнгө дейре белгисиз.

А.Кара, Б. Абдыгали, К.Табиев, С.Касымов, З.Курманов, М.Шаханов ж.б. көп сандаган окумуштуу-изилдөөчүлөрдүн пикиринче, бул улуттук-боштондук күрөшү өз тамырын тарыхтын тереңинен алган. Мисалы, Ш.К.Карабаев «Казак калкы бир кезде өзгө улут өкүлдөрүнө жерин бастырып ийген (оторлонгон) элге айланды, жырткыч мамлекеттин капасына түштү. Ресей мамлекети күчөгөн сайын айланасындагы Эдил-Урал аймагынын чакан элдерин жоолап

алып, ачкөздүгү менен жырткычтыгы арта түштү. Ошентип Алтын Ордонун мураскери болгон Казак хандыгы менен Ресей империясынын аргындашкан кезеңи башталды. Казак элинин Жуңгар хандыгы менен согушкан оор кезеңди пайдаланып, кең талаага астыртан басып кирүү амалдарын ийгиликтүү жүзөгө ашырды. Алданган казак элинин төрүнө чыгып алып, атагына чейин бурмалап, кемсинтти, эркин өсүп-өнүгүүсүн чектеп, улуттук маданиятын улуттук ой-санаасын, аң-сезимин жойуп, орус курамына сиңирүүнү көздөдү» деп келип, “ушу узак жылдарга созулган оторчулукка (колониализмге) такаат берүү улуттук интеллигенция коомунун, ар бир казак азаматынын парзы болчу” деп тыянактайт [2, 9 б].

Колбиндин дайындалуусу аркылуу оторчулук саясаттын ары карай жалгаша тургандыгын анык далилдеди. Билимдүү, ары жалындуу жаштар адилеттикти талап кылып серпилип чыгуусу да ошо себептен. Бу деген улуттук ачуу-ызанын, чыдамынын ашып-ташып төгүлгөн соңку тамчысы болгон. Кылымдар бойу чогулган улуттук кайгы-касырет 1986-жылы бүтүндөй казак элинин каршылык көрсөтүүсүн козгоду. Натыйжада Желтоксон көтөрүлүшү казак калкынын улуттук-боштондук күрөшүнүн туу чокусу катары бааланып, өлкө тарыхында алтын тамгалар менен жазылды.

Быйыл Казакстан Республикасы Эгемендик алганына отуз эки жыл, ошондой эле, улут азаттыгы жолундагы бул күрөшкө, кечээги тоталитарлык жүйөнүн пайдубалын чайпалткан Желтоксон көтөрүлүшүнө отуз жети жыл толгону турат. Бирок, ал көтөрүлүштүн илимий аныктамасын, саясий маанисин тактап берген илимий, тарыхый адабияттар жокко эсе. Арийне, бул изилдөөдө К.М.Табиев менен тарыхчы Б.Төлөпбергендин бир нече эмгектерин, Желтоксондун 20 жылдыгы алдында

Д.А.Коноев коручыгарган 10 томдук олуттуу эмгек менен А.Сарсенбай уулу кору жыйнап чыгарган «86-желтоксон» улут теңдиги көтөрүлүшү» аттуу жыйнакты (Түзгөндөр: Б.Абдыгалиев, Б.Көрпөбай уулу. – Алматы, 2006), «Желтоксон көтөрүлүшү: Көп томдук күбө-китептер» (Түзгөн: Т.Айтбай уулу. – Алматы, 2016), Ш.К.Карабаевдин «Эгемендикке жеткизген желтоксондуктар» (Алматы, 2021), Б.Шарахымбайдын «Желтоксон: рух добулу» (Алматы, 2022) сыяктуу ж.б. китептердин жарык көргөнү жокко чыгарылбайт. Мындагы көйгөйдүн башкы себеби – анын али да болсо ачылбаган кырлары менен саясий мааниси. Муну китепти түзүүчүлөрдүн бири Б.Абдыгалиев дагы мойундайт: «1986-жылдагы Желтоксон көтөрүлүшү казак тарыхынын эң бир улуу кезеңдеринин бири болгону менен, анын чыныгы акыйкаты али күнгө ачылып, ал тарыхтын таалим алар жактары калктын рухий айланымына кошула албай келет» [3, 3 б].

Жогоруда аталып өткөн, жарык көргөн эмгектердин көпчүлүгү даректүү публицистикалык документтер менен эскерүүлөрдөн турат. Желтоксон көтөрүлүшүнүн күбөлөрү, асыресе казактын интеллигенция өкүлдөрү ал окуя болгон 17-18-желтоксон күндөрү эмне кылгандарын, аянтка барып андагы окуянын кандай багыт алгандыгын, аягы эмне менен бүткөнүн өздөрү көрүп-билген, сезгендеринин негизинде баяндаган. Бир кызыгы алардын көпчүлүгү аянтка чыккан жаштардын иш-аракеттерин, алардын талап-тилектерин билүү үчүн баргандыктарын айтат. Ушуга караганда, жаштардан андай тайманбас эрдик чыгат деген ой алардын үч уктаса түшүнө кирбеген окшойт. Интеллигенция жаштардын бул аракетинин тууралыгын, өздөрүнүн ушу убакытка чейин ичтен буулугуп, айта албай жүргөн чындыгын жаштардын айтканына бир жагы кубанып, экинчи

жагынан алардын өмүрлөрүнө кооптуу болорун да жакшы түшүндү. Бирок, кыйчалыш кыйын сыноодо жаштардын өмүрү окко байланып, тагдыры талашка түшкөндө зыялы коом өкүлдөрүнүн көпчүлүгү арачага түшүүгө жарабады. Ошондуктан Желтоксон чындыгын айтууга тийиш болгон интеллигенция өкүлдөрүнүн көпчүлүгү али күнгө дейре үнсүз. Жогорудагы айтылган нерселердин барлыгынан да бу теманы козгогон көркөм чыгармаларды адабиятаануу өңүтүнөн атайы изилдөө зарылдыгы айкындалып турат. Желтоксон темасына жазылган көркөм чыгармалардын жанрлык көп түрдүүлүгү жана тарыхый окуянын ал жанрларда поэтизациялануу деңгээли али күнгө чейин толук караштырылып, системалуу талдоо өзөгүнө айлана алган жок.

Желтоксон көтөрүлүшүнө байланыштуу илимий эмгектерди караштырганда Истамбулдук окумуштуу Абдукап Кара менен Америкадагы Канзас университетинин докторанты Майкл Стефани деген азаматтын изилдөө жүргүзгөнү аныкталды. Арийне, эки изилдөөчүнү тең бу маселени тарыхый тургудан караштырганын айта кеткен орундуу. Асыресе, мухиттин аркы жагынан келип, Казакстанда болуп өткөн саясий окуяларды изилдөөгө деген ынтаасы Майкл Стефаниге деген ушу диссертация авторунун да кызыгуусун ойготту. Майкл Стефанинин Азаттык радиосунун тилмечи Дархан Өмүрбек менен жүргүзгөн маегинен бир аз кызыктуу маалыматтар кездешти. Ал 2000-жылдары бул темага дың жерлерди өздөштүрүү жөнүндөгү берүүсүн изилдеп жүрүп туш болгонун айтат. «Этникалык кагылышуу: Алматыдагы 1986-жылдагы Желтоксон окуясы жана казак идеясынын өнүгүүсү» деген докторлук темасын бекитип алган Стефани 2001-жылы Алматыга келип архив материалдары менен таанышмак

болот. Бирок, архив кызматкерлери чет элдик адистин Желтоксон көтөрүлүшүн изилдегени жүргөнүн билген соң, анын өтүнүчүн аткаруудан баш тартат. Амалы түгөнгөн М.Стефани окуяга катышкан күбөлөрдүн бир азынан маек алуу менен гана чектелет. Желтоксон көтөрүлүшү тууралуу ал америкалык изилдөөчү Майкл Марта Брилл Олкоттун «Казактар», «Казакстан: Аткарылбаган убадалар» аттуу китеби аркылуу билгенин айтат. Анын китебинде Желтоксон көтөрүлүшү, анын Горбачевго байланыштуулугу, Совет бийлигинин ыдырашы алдында болгону, андан кийинки Грузиядагы, Балтика өлкөлөрүндөгү жагдайлар, алардын домино тариздүү биринин артынан биринин кайталанышы ушу теманы алуума себеп болду» дейт Азаттык радиосунун тилмечи Дархан Өмүрбекке берген маегинде. («Назарбаев турганда акыйкат ачылбайт» [4] аталыштагы бул маекти <https://www.azattyq.org> же facebook социалдык желесинде көрүүгө, окуп таанышууга болот). Аталган диссертациялык эмгек 2022-жылы Америкада корголду.

Бөтөнчө атап өтөрлүк дагы бир эмгек 2021-жылы Түркияда Орхан Сөйлөмездин редакторлугу менен жарык көргөн «Түрк дүйнөсүндөгү көтөрүлүштөр менен окуялар: адабиятта көрүнүш тапкан эркиндик руху» китеби [5]. Китептин төртүнчү бөлүмүндө казак адабиятындагы Желтоксон окуясы темасында жазылган көркөм дүнүйөлөргө обзор жасалган. Аталган бөлүмдү жазган окумуштуулар Жамила Кынаджы Варан жана Гүлмира Осмонова.

Изилдөө жүрүшүндө Желтоксон окуясына байланыштуу жазылган көркөм дүнүйөлөрдү адабий талдоо өзөгүнө айландырган эмгектердин дагы деле аздыгы белгилүү болду. Бул жаатта ф.и.д. Г. Орданын «Желтоксон окуясы казак лирикасында» аттуу макаласы менен «Желтоксон чындыгы адабиятта» деген эмгектерин атоого болот [6].

М.Ауэзов атындагы Адабият жана өнөр институту илимпоздорунун түзүүсүндө чыккан «XXI кылымдагы казак адабияты 2001-2011» аттуу коллективдүү монографияда «Эгемендик доор адабиятындагы Желтоксон темасы» деген ат менен атайын бөлүм жазылган [7].

2016-жылы «Эверо» басмасынан жарыкка чыккан Е. Бөкетов атындагы Караганды мамлекеттик университетинин окумуштуулары Ж.Ж.Жарылгапов, А.А.Мырзахметовдор түзүп чыккан «Азыркы казак адабияты» окуу куралында да Желтоксон көтөрүлүшүнө катыштуу жазылган көркөм дүнүйөлөр тууралуу аз болсо да талдоолор берилген [8].

Аталган окумуштуулар «Желтоксон көтөрүлүшү» тууралуу атайын бөлүм бербесе дагы, «Азыркы казак прозасындагы мезгил менен кейипкер» деген биринчи бөлүмдүн «Азыркы казак прозасынын тематикалык-идеялык багыттары» аттуу биринчи параграфында аты айтып тургандай Желтоксон көтөрүлүшүнө негизделген бир канча прозалык чыгармаларга рецензия жазылган. Алардын катарында А.Ыбырайым уулунун «Уялаштар», Т.Саукетаевдин «Кыйын тагдыр» («Айкараңгысы» 1998, «Желкайык» 2011), Н.Кубантай уулунун «Караөзөк» романдары менен Мир Шайырдын (Мырзагали Иңирбаевдин «О, Даанышман дүнүйө» трилогиясы, Н.Ороздун «Тазкара», Ө.Ахметтин «Желтоксон ызгаары» повесттери менен А.Алтайдын «Сибир офицери», «Прописка» аттуу аңгемелери талдоого алынган.

Адабиятты изилдөө илими багытында корголгон эмгектерден тек айтышкер акын М. Есжанованын 2013-жылы коргогон «Желтоксон окуясынын казак адабиятындагы көрүнүшү» деген жалгыз магистрлик диссертациясы кездешет [9].

Н. С. Кенжегулованын «Освещение декабрьского восстания 1986 г. в печати Казахстана» аттуу диссертациясы 2000-жылы корголгон [10]. Филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн жазылган бул диссертация 1986-жылдагы Алматыда болгон окуянын басмасөз беттеринде берилишин изилдейт. Автор басмасөздө жарыяланган макалалардын маданий аспектисине, тарыхый эстутумду жаңыртуу маселелерине басым жасайт. Байкалгандай, С.Кенжегулованын эмгегинде көркөм чыгармалар иликтөөгө алынбаган.

Тилекке каршы, казакстандык окумуштуулар бул тема боюнча изилдөө жүргүзүүдө активдүү эмес. Чет элдик илимпоздордун көз карашы өсүүдө. Чет элдик окумуштуулардын эмгектерин изилдеп жатып, бул өлкөнүн интеллигенциясынын кызы экенин, эң көп изилдөө жүргүзүп, атүгүл чет өлкөгө барып, козголоңго катышууга аракет кылганын байкадык.

Бул маанилүү күндөрдө бир топ кыргыз жаштары, интеллигенция өкүлдөрү Алматыда козголоң чыгарган казак боордошторду колдоого жөнөшөт. Алардын арасында жазуучу Асанбек Сматов жана Мырза Гапаров болгон. Бирок, алар чек арадан өтө албай кайтып келүүгө аргасыз болушат. Ал кезде аскер катарында жүргөн 18 жаштагы кыргыз жаш жоокери, азыркы коомдук ишмер Таалай Ылайтегин «Алматыдагы жаштардын толкундоолорун басууга жардам бергени үчүн» берилген «грамотаны» алуудан баш тартканы коомчулуктун эсинде. Анын «Желтоксон окуя биздин көзүбүздү ачкан» деген сөзү да элдин эсинде калды.

Кыргыз Мамлекеттик Университетинин окутуучусу Давлес Айкеев Алматыдагы декабрь көтөрүлүшүнө карата жеке көз карашын айтканы үчүн партиядан чыгарылып, иштен алынды. Кандидаттык диссертациясын коргоого тыюу салынат.

Бул окуялар кыргыз интеллигенциясы үчүн чыгармачылык эргүү болду. Бул коңшу өлкөнүн тарыхчылары өзгөчө салым кошушкан. Мисалы, «Шайлообек Дүйшеев айткандай, ТАРЫХ-ТАШТАНДЫ ЧЕЛЕК эмеси» [11].

Белгилүү бир доордун тарыхый окуясына байланыштуу жазылган көркөм дүнүйөлөргө жогоруда аты аталган илимий эмгектердин эч кайсысына толук изилдөө жүргүзүлбөгөндүгү аныкталды. Асыресе, Желтоксон окуясынын фактыларына таянган аңгеме, повесттер менен роман жана драмалык чыгармалар али күнгө дейре жүйөлөнүп, талдоо аспекти-сине алынбай келет. Көркөм чыгарманын өзөгү катары алынган тарыхый чындыктын адамзат тарыхында мааниси арткан сайын алардын көркөм чындыкка айланышы коомдук мүнөзгө ээ болуп, салтка айланып баратканы белгилүү. Дүйнөлүк мааниге ээ болуп, улуу тарыхый бурулуштардын башталышы болгон Желтоксон көтөрүлүшү да аз убакыттын ичинде казак адабиятында салттуу темалардын бирине айланган. Мына ушундан улам бул темада жазылган эмгектерди мазмуну боюнча топтоштуруунун илимий мааниси чоң. Жалпы тема дайыма окшош образдарды, окшош көркөм формаларды жаратаары түшүнүктүү. Ар бир жазуучунун өзүнүн кол тамгасы болгонуна карабастан, аң-сезимдүү, максаттуу жана аң-сезимсиз факторлордун не-

гизинде жаралган традициялуулуктан тышкары, ушундай жалпы темадан улам келип чыккан окшош формалардын негизги себеби ушунда. Желтоксон темасында түрдүү адабий жанрларда жаралган көптөгөн көркөм чыгармалар бар. Адабияттын үч түрүнө таандык жана муундар аралык типтердин үлгүсүндө жазылган чыгармалар окурмандын көңүлүн тынымсыз буруп келет.

Бул козголоң эгемендүүлүккө карай жылыш болгон, Советтер Союзунун тушунда тоталитардык, административдик жана бийлик системасына каршы көтөрүлүш болгон. Улуттук деңгээлден чыгып, эл аралык деңгээлге көтөрүлгөн толкундануу Совет бийлигинин кулашына таасирин тийгизди деп бейрасмий айтылганы менен, расмий түрдө саясий баа бериле элек. Адатта, адабияттагы мындай окуяларга көркөм чечим табуу бир аз убакытты талап кылат. Тагыраагы, окуя-кыймылдардын изи сууй баштаганда, жазуучулар коомчулугу тарыхый чындыкка бир аз салкыныраак, объективдүү карай баштаганда, ошол эле теманын үстүндө иштеген мыйзам болуп калгансыйт. Бирок, Желтоксон окуясы ошол мезгилде бүткүл дүйнөнүн көңүлүн бурган орчундуу окуя болгондуктан, адабиятта бул чындыктын көрүнүшү ошол мезгилде эле башталган. Бул адабият тарыхында сейрек кездешүүчү көрүнүштөрдүн бири.

Адабияттар:

1. Шаханов М. «Желтоқсан эпопеясы» – Алматы. «Жедел басу баспаханасы» ЖШС, 2006. – 624 б.
2. Қарабаев Ш.Қ. Тәуелсіздікке жеткізген желтоқсандықтар. // Ш.Қ. Қарабаев. – Алматы. «Фортуна полиграф» баспасы ЖШС. 2021. – 385 бет.
3. «86 Желтоқсан» ұлт теңдігі көтерілісі» жинақ. Құрастырған: Б.Әбдіғалиев, Б.Көрпебайұлы. – Алматы, 2006-ж.
4. Сұхбат. «Назарбаев тұрғанда ақиқат ашылмайды» <https://www.azattyq.org>
5. Türk Dünyasında İsyân ve Başkaldırı Edebiyata Yansayan Özgür Ruh Editörler Orhan Söylemez Samet Azap. İstanbul, 2021.
6. Г. Орда. «Желтоқсан оқиғасы қазақ лирикасында» «Үркер» журналы. 07 Ақпан, 2012.

7. «XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті 2001-2011» М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. Ұжымдық монография.
8. *Жарылғапов Ж. Ж., Мырзахметов А. А.* Қазіргі қазақ әдебиеті. / Оқу құралы. -Алматы: «Эверо» 2016. – 168 б.
9. *Есжанова М. Б.* «Желтоқсан оқиғасының қазақ әдебиетіндегі көрінісі». Магистрлік диссертация. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті. – Шымкент, 2013.
10. *Кенжеғұлова Н.С.* «Освещение декабрьского восстания 1986 г. в печати Казахстана» кандидатская диссертация... -Алматы, 2000.

УДК: 821:82 – 12 (575.2)(04.3)

МЕЛОДИЯ И ПОЭЗИЯ – ДВА КРЫЛА ЭСТЕТИКИ

Исмаилова Айгүмүш Аксы
преподаватель, к. ф. н.

ОБОН ЖАНА ПОЭЗИЯ – ЭСТЕТИКАНЫН ЭКИ КАНАТЫ

Исмаилова Айгүмүш Аксы
окутуучу, ф. и. к.,

MELODY AND POETRY ARE TWO WINGS OF AESTHETICS

Ismailova Aigumush Aksy
lecturer, candidate of philological sciences,
senior associate professor

Чуйский университет им.С.Мамбеткалиева, Бишкек, Кыргызстан
S.Mambetkaliev Chui University, Bishkek, Kyrgyzstan

Аннотация. В статье рассказывается об эстетике, явлении, которое придает краску, цвет, форму всему цивилизованному миру. Рассматривается актуальность эстетики и мелодии, и это то, что нужно современной поэзии. В качестве метода исследования рассматривалось, отличается ли поэзия, созданная женщинами, от поэзии, созданной джентльменами. В результате выяснилось, что в женской поэзии лирика сильна и состоит из призывных голосов, которые звучат для Родины. Женщины также показали, что цивилизация, построенная китайцами, является великой цивилизацией.

Ключевые слова: эстетика, цивилизация, архитектура, современная лирика, вклад.

Аннотация. Макалада бүтүндөй цивилизация ааламына боёк, түс, форма берип кармап турган феномени болгон эстетика тууралуу айтылат. Эстетика менен обондун актуалдуулугу каралып, бул нерсе азыркы поэзияга керек экендиги айтылат. Изилдөөнүн методу катары аялдар жараткан поэзия мырзалар жараткан поэзиядан өзгөчөрөөк тураары иликтөө ыкмасы катары каралды. Натыйжада аялдар поэзиясында лирика күчтүү жана мекен үчүн жаңырган чакырыктуу үндөрдөрдөн турат. Кытай эли курган цивилизация улуу цивилизация экенин аялдар да көрсөтүшкөндүгү тууралуу да айтылды.

Негизги сөздөр: эстетика, цивилизация, архитектура, азыркы лирика, салым.

Abstract. The article talks about aesthetics, a phenomenon that gives color, color, and shape to the entire civilized world. The relevance of aesthetics and melody is considered, and this is what modern poetry needs. The research method considered was the study of whether poetry created by women differs from poetry created by gentlemen. As a result, in women's poetry, the lyrics are strong and consist of invocative voices that sound for the Motherland. It was also said that the women also showed that the civilization built by the Chinese is a great civilization.

Key words: aesthetics, civilization, architecture, modern lyrics, contribution.

КИРИШУУ

Макаланын актуалдуулугу мында: кайсы элдик болбосун, поэзиянын түп-тамыры бир өзөктөн өсүп чыгат. Бир тамырдан бутак алып улуттарга, элдерге жайылат. Айырмачылыктары болгондой эле окшоштуктары да көп болот. Поэзия мындан бузулбайт, тетирисинче, бири- биринен таасир алып поэзия казынасы жаңы табылгаларга байыйт. Макаланы жазууга Кытай элинин акындарынын чыгармачылыгы түрткү берди. Акындар Ли Бо, Басё, Сайгёунун лирикалык чыгармалары талданып ой электен өткөн соң, аялдар поэзиясына кезек берилди. Натыйжада кытай маданиятынын тарыхында аты калган жана калбаган акын аялдар арбын экени билинди. Ар элден чыккан аялдар поэзиясынын айырмасына караганда окшоштуктары көп экени дайын болду. Россияда “Наука” басмасынан мыкты котормочу М.Басмановдун которуусунда жарык көргөн “Кайгы жана махабат саптары” – “Строки любви и печали” деген жыйнакта белгисиз авторлордун катарында отуздан ашык акын аялдардын лирикалык ырлары басылган. Изилдөөнүн темасына жараша аялдар жараткан лирикалык поэзиянын бай палитрадан турарын көрдүк. Ырларды көп кырдуу изилдеп, колдон келишинче бүтүм чыгардык. Байыркы Сафонун, орус акыны Анна Ахматованын, кыргыздын кызы Сагын Акматбекованын лирикалык чыгармаларына салыштырып, бардыгында тең окшоштуктар бар экенин байкадык. Алар: жандүйнөнүн жабыркоосу, жалгыздык азабы, ажырашуу кайгысы жана баарын жеңген, баарына тең келген жашоодогу кооздук, табият кубулуштары, жаз, жай, токой-тоолор менен ырларынын бүктөмүнө катылган турмуштук өксүк-өкүттөрдү алып келген түбөлүк жоготуулардан төгүлгөн көз жаштар эле.

Изилдөөнүн методологиясы:

Методология катары бул тыянакка токтодук. Кытайлар менен кыргыздар тарыхтын узак замандарында согушуп кагылышып турушса да бир расалык типке кирип, жерлеринин чектештигинен биздин доорго чейинки жүргүзүлгөн карым-катнаштары, ал турсун куда-сөөктүк ысык мамилелери, дипломатиялык байланыштары, ийгиликтүү жүргүзүлгөн соода-сатыктары болгондугу чындык. Кайнаса каны кошулбаган эки элдин ырлары, этикасы, лирикасы, айрым философиялык көз караштары менен аялзатынын ичтен түтөп чыккан муң-зарларынын окшоштугу сөзгө аларлык иш. Бул жагдай түпкүлүгүндө эле адамзатчылыктын ички табиятынын рух касиеттери бири- бирине окшош болоорун айтып турганы факт. Теориялык көз караштар менен бүтүмдөр бул чындыкка байланышаарын айтмакчыбыз.

Натыйжасы: Изилдөө фактысынын натыйжасы катары текст керектелди. Таблицаалар, диаграммалар, сүрөттөр, графиктер колдонулбады.

Талкуусу: Талкууга алынган маселелер тексттин мазмунуна жараша коюлду. Байыркы Кытайдын көркөм дөөлөттөрү көп кырдуулугу, бай палитрауулугу менен дүйнөгө белгилүү. Бул жагдайга тыгыз байланышкан кытай поэзиясындагы аялдардын орду жана мааниси такталды. Макаладан жаралган теориялык жана практикалык табылгаларды окуу процессинде институттарга, аспиранттарга, мугалимдерге, поэзия изилдөөчүлөргө теориялык материал катары колдонуусун сунуштоо менен бирге, келечектеги изилдөөлөргө гуманитардык кошумча курал болуп берери белгиленди...

Чыгыш мамлекеттеринде маданияттын бир бүртүгү катары аял укугун чектөө экенин жакшы билебиз. Бирок, бул жагдайдан мамлекеттин бир же-

ри кемип калганын деле көрбөдүк. Тетирисинче, экономикасында жолборстой секирик жасаган Кытайдын жетишкендиктеринен улам гендер маселеси мамлекетке өтө чоң деле көйгөй жасабаган сыяктуу. Мисал келтирсек, Кытай цивилизациясындагы уникалдуу маданий жөрөлгө – бул аялдар жараткан канаттуу поэзия. Чектелүү жашоодо болуп, “алсыз” пенделер катары үй очогунда балдарынын курчоосунда өмүр сүрүшкөнүнө карабай, рух жашоонун талабын аткарып, лирикалык ырларын жазышып, жаратмандыгын уланта беришкен. Бул жагдай биздин замандарга чейинки кылымдарда жашаган аты калбай, ырлары калган зайыптардын ырларынын бизге чейин келип жеткени эмнелерди айтып берет?

Албетте, адамзаттагы рух жашоо чектөөлөрдү жеңип чыгаарын айтат. Андай эрдикти аялдар жасаганы баарынан кызык эмеспи. Макалада кытай аялдарынын поэзия жаратуудагы ийгиликтери менен көксөөлөрү, кыялдары, жеке жашоолору, кайгы-капалары, турмуштук сезимдерден жаралган толгонуулары жөнүндө сөз болот. Кытай цивилизациясы өнүгүү жолунда иштеп чыккан ыр жазуу маданияты да өзгөчө орунда турганын байкаса болот. Байыркы кездеги Кытайдын акын аялдарынын сүйүктүү жанры “цы” деп аталган да, ырлары обонго салып окулган. Мындан улам андай жагдай биздин, кыргыздын төкмө акындарына окшоп кетеби деген ой келет экен. Обон менен таш жүрөктөрдү эритип турган айымдардын калеминен жаралган лирикалык ырлар айлананы шаңга бөлөп жаңырып турса, бул эмне деген сыйкыр, эмне деген керемет! Жашоо бытиелик эстетиканын туу чокусу го бул! Бул да болсо улуу кытай элинин рухту, сулуулукту баалап-барктаганы, жерге-сууга тийгизбей бийик тутканы. Кебелбеген, майтарылбаган, козголбогон улуу духунун белгиси.

“Кубанам сулуулуктун болгонуна” деп кыргыз кызы Алтынай Темирова айымдын айтканы сыңарындай аялдар поэзиясы таза, тунук. “Цы” жанры Европада 10-13-кылымдарда күчтүү өнүккөн романс жанрын дүйнөгө берди. Кытайдын акын аялдарынын лирикалык ырлары да мазмун-маңызы боюнча романс жанрына жакындашып кеткени кызык. Бул жагдай дегеле адамзаттын ички табиятынын рух касиеттери бири-бирине окшош экенин айтып тургансыйт. Ошол көөнөрбөс рух касиети ааламы чалкыган океандай бардык тирүү жандарга тегиз да, окшош да үлүш берген күч сыяктуу туюм калтырат. Андай рух касиеттерди адамдык эмес, ааламдык мыйзам ченеминен келет деп санаш керек.

Кытай поэзиясы, кытай цивилизациясындагы маданияттын алтын бүртүгү, күмүш күкүмү сыяктуу миндеген жылдар бою баалуулугун жоготпой келет. “Бекер жеринен байыркы жана орто кылымдагы Кытайды “ырдын жана поэзиянын мекени” деп айтпаган чыгаар,”- деп жазат котормочунун өзү ыр жыйнактын баш сөзүндө. (“Стихи любви и печали”, Главная литература восточной литературы, Изд. “Наука”, -М. 1986, М.Басмановдун котормосунда, 5-12-бб).

Дегеле кытай поэзиясынын тарыхы миң жылдарды камтыйт. Байыркы жана орто кылымдардагы Кытайды “ырдын мекени” деп бекеринен аташкан эместир, - деген ойлорун айтат котормочу Басманов. Чынында, Цинь династиясынын доорунда жашап, биздин заманга чейинки 246-207-жылдарда ырларын жаратып, бирок көпчүлүгүнүн ысымдары калбай ыры калган 256 акын аялдардын тагдыры катаал эле болгонун байкайбыз. Ойлосок, мындан 2300-2200 миң жылдар мурда ыр жараткан зайыптары бар кайсы мамлекеттин атын ишенимдүү атай алабыз?

Алар табиятты, анын сулуулугун, марттыгын даңазалаган ырларды жа-

ратышса да, элинин менталитетине жараша түзүлгөн шартта жашашкан. Алардын ырларынан жекече жашоосуна, жүрөгү менен рухуна тийиштүү болгон өкүттүү-өксүү кайгыларын, кубанычтарын, аларга байланышкан максаттары менен көксөөлөрүн камтыган турмуштук драмаларын сезебиз. Зайып акындардын лирикалык чыгармалары ошол кездин заманы, психологиясы жана салттуу жашоосу үчүн өзгөчө ырлар болгон десек болот. Ошондой эле жөнөкөй жана карапайым жашоолордон алынган поэтикалык иероглифтеринде кадимки эркектерге таандык болчу патриоттуулукка чакырган ырларын да арбын кезиктиребиз. Бирок, аял табияты, жашоо шарты, жан дүйнөнүн күзгүсү катары алардын калемсабынан жаралган ырлар көбүнчө лирикага ыктап турган. Тагыраак айтсак, сүйүү, кооздук, жаратылыш, терезеден көрүнгөн сулуулук, шыбырттап төгүлгөн жамгырлар жараткан лирикалык ой чабыттарына байланышат демекчибиз.

Весна по Чаньмэню идёт:
Нежна молодая трава,
И почки набухли давно
На сливе цзяннаньской в саду.

.....
Два года! И третий пошёл,
Как я лишь с надеждой жива...
О ветер весенний, молю,
Вернись поскорее ко мне!

Мы сделаем эту весну

Весной моего торжества. (“Строки любви и печали”. М.Басмановдун котормосунда. М, 1986г, 49-бет).

Ал эми кайгыга толгон бул саптарынды акын аял минтип жазат:

На нефритовом столике в спальне моей,

Сколько лет всё лежит на виду,

Эта шапочка с веткой засохших цветов,

Пробуждая в душе моей грусть.

Как давно ты, любимый, оставил меня!

Не вернулся и в этом году...

На письмо из Цзяннани с тревогой гляжу,

Распечатать никак не решусь.

Вкус вина, что, прощаясь с тобою пила,

Мне припомнить теперь нелегко,

Безутешно скорблю, горько плачу без слёз-

Их в иссохшем источнике нет.

В область Чу устремляются мысли мои,

За сплошную гряду облаков.

Где-то в той стороне, далеко-далеко

Затерялся любимого след. (Ошол эле китептен, 54-бет).

Мурда-кийин башка келген мүшкүл драмаларды “кыйын болсоң билип ал сырларымды” дегенчелик тейде ырдын бир бүктөмүнө кыстара кетет эмеспи акын аялдар. Мындан тунук лирика бузулбайт, ылайланбайт, тетирисинче, мартабасы ашат, экспрессия күчөйт, сезимдербүтбөөкторуменен жүрөктөрдө, көкүрөктөрдө оргуштап ойнойт, илхам келет, ырды жараткан инсан да, окуган да канат байлап эң жогорку сфераларода учкусу келет...

Сөзүбүзгө жараша бул чакан лириканы шилтей кетели:

Луна взошла,

Как слиток серебра,

Подёрнутый

Прозрачной пеленою.

Порывы ветра –

За полночь резвей...

Скоро же, ветер,

Облака развей,

Неблагодарного

Пусть озарит луною! (ошол эле китептен, 16-бет.)

Илгертеден бери эле аялдар поэзиясы Кытайда жакшы өнүккөн. Ошол себептен өткөн кылымдардан жаратмандык менен шугулданган көптөгөн ысымдар жана алардан калган чыгармачылык баалуулуктар биздин заманга чейин жеткен.

Кытай Республикасында 1983-жылы “Кытай акындарынын ырлары жана поэзиясы” деген аталыш менен ыр жыйнак чыккан. Бул альманахка көп акын аялдардын чыгармалары кирген. Мындан тышкары, “Ырлар китеби” деп биздин заманга чейинки 10-кылымда жашап, ар кандай жанрдагы чыгармаларды жараткан акындардын эмгектери кирген жыйнак жарык көргөн.

Бул жыйнактын көпчүлүк авторлору аялдар экенин изилдөөчү адистер айтып чыгышкан. Элестеткиле, мындан 3 миң жыл мурда жазылган ырлар эмнени айтышат?..

Албетте, мындай жагдай — кытай маданиятынын, поэзиясынын эң байыркы замандардан баштап эле жашоонун бардык тармактары өнүгүү жолунда баратканынын көрсөткүчү. Бул цивилизациянын өнүгүүдөгү бийиктиктери болбогондо эмнеси болмок.

Жогоруда мисал катары келтирилген аялзатынын аянычтуу оор жана укуксуз тагдырынан улам жаралган таза лирикасынан шылдыр булактай керемет үн менен кайгыга баткан муңдуу обонду угат окурман. Янь Жуй деген акын зайыптын реалдуу жашоодон алынган катаал тагдырынан жана анын запкысынан сызылып чыккан дагы бир ырына көңүл бурууга окурманды чакырабыз:

...Уйти в конце концов, уйти мне надо,
Жить невозможно так, как я жила.

О, если бы

Укрыться за горами,

Украстить волосы

Весенними цветами

И чтоб никто не знал,

Где я, куда ушла! (“Строки любви и печали” М.Басмановдун котормосунда. М.1986, 27-бет)

Муңга толгон бул саптарды жазган 12-кылымда жашаган Янь Жуй (907-959) ак сөөк тектүү зайып болгон. Ал “ордо поэзиясын” жараткандардан эле. Кыйынчылык кысталыш учурда ал эр

жүрөк аял мекенин сатпай, өмүрлүк жубайына кыянатчылык кылбай киши колдуу болуп көз жумган. Ал Шу княжествосунун атактуу акыны Ли Юя деген инсандын аялы болгон. Жубайы экөө өлкөсүн басып алган Сун ээлигинин Тайцзу аттуу падышасына туткунга түшүп калышат. Янь Жуй айым таланты, сулуулугу жана эрктүүлүгү менен падышага жагып калып, күйөөсү өлтүрүлгөн соң колун сураган падыша Тайцзунун сунушун четке кагат. Ага айтчу ачуу жана чындык сөздөрүн тайманбай бетине айтат.

Жаңы ачылган кызыл гүлдөй сулуу периге колу көтөрүлбөй, аны сүйүп калган мамлекет башчы аны ордодо, өз гареминде алып калат. «Ал өтө акылдуу жана тайманбас аял болгон себептен падышага таасирин тийгизет, Тайцзу шаа анын ыгына баш-оту менен кирип кетет деген арам ойлору менен мураскор уул Тайцзундун жетекчилиги алдында ордо чиновниктери тарабынан өлтүрүлгөн» деп бир версияда айтылат. Экинчи версияда «ордо салты болгон аңчылык учурунда мураскор ханзаада Тайцзундун жаасынын огунан өлгөн» деп айтылат. Кайсынысы чын болсо да ал акын аял чыгаан инсан катары каразгөйлүктүн, мыкаачылыктын курмандыгы болгону ырас.

Кытайлар менен кыргыздар аралашып жашабаса деле, бир расалык тип, территорияларынын чектештиги, согуштары, элдешүүлөрү, биздин эрага чейинки жүргүзүлүп келген карым-катнаштары, ал турсун куда-сөөктүк ысык мамилелери, дипломатиялык байланыштары болгондуктанбы, айтор, кайнаса каны кошулбаган эки элдин ырлары, лирикасы, поэзиясы, аялзатынын ичтен түтөп, ичтен бугуп чыккан муң-зарларынын окшоштуктары таң калтырбай койбойт.

Мисалга алсак, ырларды обонго салып айтуу, калкка кабар угузуу кыргыздардын төкмөчүлүк өнөрүн эске

салат. Айтылган сөздөр далилдүү болсун үчүн Кытайда орто кылымдарда обонго салынып окулчу Тан Вань деген акын аялдын “Притворяюсь весёлой” деген ырына көңүл кушун салалы:

Всё ненадёжно на свете,
Чувство – всего ненадёжней.
Быстро так цвет опадает
В сумерки и дождик.
Словно в слезах, никнут ветви.
Утром их высушит ветер.

Всё то, о чём горюю,
Выразить жажду неволью.
Но, опёршись на перила,
Лишь про себя говорю я:
Больно! Больно! Больно!

Страшно мне – вдруг кто увидит!..
Слёзы скорее глотаю
И притворяюсь весёлой –
Ни на кого ни в обиде...
Скрываю! Скрываю! Скрываю!
(“Строки печали и любви”, М.Басмановдун котормосунда. М. 1986, 78-бет.)

Адаттагыдай, төрт куплеттен турган поэтикалык бул чыгарма чыгыш аялдарынын традицияга баш ийген сезимдери жөнүндө “Чайтоуфэн” обонуна салып ырдалат. Дегеле Чыгышта аялдар үчүн, алар өздөрүн каерде жүрбөсүн, айрыкча өз үйүндө кабагына кар жаадыртпай, желмогуздай болуп үңүрөйбөй-чүңү-рөйбөй жайдары мүнөз менен жүрүүсүн талап кылган улуу салт болгон. Бул традиция кыргызда, корейлерде, япон-дордо да өкүм сүрүп өлбөй келет бүгүнгө чейин...

Азыркы күндөрдө деле абал ошондой бойдон калууда. Кайып каскагынан мейман келип калса, “Буудай наның болбосо да, буудайдай кашың болсун” деп акылман кыргыз бабалар, энелер таамай айтып койгон турбайбы. Байыркы замандарда жашаган акылман энелердин мындай сөздөрү адамгерчиликтин, жакшылыкка, туз-нашипке жоруган ырым-жырымдын үлгүсүн берген улуу салт экен көрсө.

Иликтөөгө алынган бул ырлар байыркы кытай акындарынын лирикалык, граждандык чыгармалары катары сүйүктүү мекенге, үй-бүлөлүк очокко, ак эмгекке, табияттын кайталангыс көркүнө, жыл мезгилдеринин кубулуш көрүнүштөрүнөн алынган чебер сүрөттөөлөр эле. Анын үстүнө ырлардын обонго салып окулуусу аларды ого бетер көркүнө чыгарып, баалуулугун ашырып, даражасын бийик көтөрүп турганы менен кымбат.

Адаттагыдай, аларды коштогон обондор: мелодия “Жумэнлин”, мелодия “Лантаош”, мелодия “Юйтэре” деген өңдүү аталыштар менен берилген. Ар бир ырды коштогон обондун аталышы да ар башка экенин, дегеле лирикалык ырлар байыркы Кытайда обонго салып окуларын көпчүлүк окурман биле беришпесе керек.

Эмесе, кезекти обон менен “ырдалган” дагы бир кытай акынынын лирикалык саптарына берели:

Сон необычный мне снился,
Будто бы в небо я взмыла,
Голос из бездны небесной
Вдруг обратился ко мне.
Ласково и с участием
Небо меня спросило,
Путь свой куда направляю
В этой земной стороне.
Горькое Небу признанье
Было моим ответом:
“Солнце клонится к закату,
Путь же, как прежде, далёк,
Вся моя жизнь постиженьё
Трудного дела поэта,
Но совершенных так мало

Мною написано строк!..” (“Строки любви и печали”, М.Басмановдун котормосунда. М., Издательство “Наука”, 55-бет.)

Акындык өнөргө арналган керемет бул ырга куйрук улаш дагы бир сапты шилтей кетели. Не себеп дегенде бул чакан ыр мааниси боюнча жогоруда келтирилген саптар менен үндөшүп кетет экен:

Ветер ласковый, тёплый дождь
 Растопили последний лёд.
 Только взглянешь на иву и мэй,
 Как весны ощутишь приход.

Страсть к поэзии с кем разделю,
 С кем утеху найду в вине?
 Слёзы смыли румяна с лица,
 Украшения в тягость мне.

.....

Все мне снились тревожные сны,
 Оттого так тоскливо в ночи.

Чтоб себя с чем-нибудь да развлечь,
 Я снимаю нагар со свечи. (ошол эле
 китептен, 53-бет)

Бул ырлардагы окшоштуктарды байкаңыз: арман, кусалык, махабат дарты, аян берүүчү ааламдык сырлар, кайыптан жаралган жагдайлар жана да ушул сыяктуу өчпөс өлбөс образдарда сакталып калчу керемет шилтемдер, чындыктар... Эки ырдын эгиз балдардай окшоштуктары да алардын бир акындын калемине таандык экенинен күмөн санатпайт деген ойдобуз. Биринчи окшоштук – махабатын жоктоп, муңдуу обон салып кайгырган образ; экинчи окшоштук – табияттын каректе, сезимде

өчпөй калган элестери аралашкан лирикалык көрөңгөнүн бар экени. Үчүнчү окшоштук – акын аялдар жазган саптарда жүрөк муңга аралаш көз жаштын ээ-жаа бербей төгүлүшү. Ушул эле акындын айтып түгөткүс арманга жык толгон бул саптарынан төмөнкүлөрдү: /жүрөктөгү эски жаратты тырмабай.../, /өзү өчсө да күйүттүн зары калаар/, /махабаттын дабасыз дарты/, /чабалекей уясынан/, /куштардын канатынан/, /арман болуп агып жаттым/, /үнүн тыңшайм күкүктүн/, /муңга толот көкүрөк/, /эске салып муңумду/, деген тариздеги көркөм сөз түрмөктөрүн окуйбуз. Бул сыяктуу ырлар Чыгыштын аялдарынын тээ алмустактан бери түптөлүп келаткан салт-санааларынан, түбөлүктүү үй-очогунан, кайын эне, кайын аталарынан, кала берсе бой жеткен өз балдарынан болгон көз карандылыктан, үйдүн аялдар бөлмөсүндө гана камалып, эркектер менен аралашпай, капастагы булбулдай буюгуп, үй тиричилигинен башка эрмеги жок эрксиз абалдан улам жаралган ырлар эле ырасында. Албетте, жанга тынчтык бербей туйлаган, илхам отун тутанткан табигый талантты айтпаганда да.

Адабияттар:

1. *Аристотель*. О душе. – Ленинград. СОЦАКГИЗ. 1937.
2. *Акматабекова С.* Терезедеги жарык. - “Фрунзе”, 1984.
3. *Бамбук в снегу*. Антология корейских поэтов. - Москва, “Наука”, 1978.
4. *Басё*. Стихи. Москва, “Художественная литература”, 1985.
5. Библиотека Всемирной литературы. Серия-2. - Москва, “Художественная литература”, 1976.
6. Большая советская энциклопедия. – Москва, изд. “Советская энциклопедия”, 1976, т.23.
7. Классическая поэзия Востока. Библиотека Всемирной литературы. Москва, изд. “Художественная литература”, т.16, 1977.
8. Литературный энциклопедический словарь. - Москва, изд. “Советская энциклопедия”, 1987.
9. *Ли Бо*. Тандалган ырлар. - Фрунзе, “Кыргызстан”, 1959.
10. *Сайгё*. Тоодогу алачык. – Бишкек, 1993.
11. *Фиш Р.* Джалалиддин Руми, - Москва, изд. “Молодая гвардия”, 1972.
12. *Шопенгауэр А.* Эстетика. Искусство. Человек. - Москва, изд. “Наука”, 1997.

УДК: 8-145 (575.2) (04)

ТЕМАТИЧЕСКИЕ РАЗНООБРАЗИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ БАРПЫ АЛЫКУЛОВА

Нургазы кызы Феруза
магистрант

БАРПЫ АЛЫКУЛОВДУН ЫРЛАРЫНЫН ТЕМАТИКАЛЫК КӨП ТҮРДҮҮЛҮГҮ

Нургазы кызы Феруза
магистрант

THE MATIC VARIETY OF WORKS BARPY ALYKULOVA

Nurgazy kyzy Feruza
undergraduate student

Кыргызско-Российский факультет, Ошский государственный педагогический университет

Kyrgyz-Russian Faculty, Osh State Pedagogical University

Аннотация. В данной статье дается глубокий анализ творчеству Б.Алыкулова как многогранного, всестороннего поэта. Ведь Барпы Алыкулов был разносторонним поэтом, умевшим писать в своем творчестве любовные стихи, стихи наставления, философские стихи и религиозные стихи. Способность Барпы Алыкулова создать тысячи стихотворений на различные темы свидетельствует о широте, многогранности, кругозоре и интеллектуальных способностях поэта. Он уникальный поэт в том плане, что отличает его от других поэтов такими способностями как разносторонность.

Ключевые слова: поэт, любовные стихи, философские стихи, религиозные стихи, многогранность, многовекторность, неповторимость.

Аннотация. Бул макалада атактуу акын Б.Алыкуловдун чыгармачылыгынын көп кырдуулугу, ар тараптуулугу жана терең мазмундуулугу анализге алынат. Анткени, Б.Алыкулов өз чыгармачылыгында ашыктык ырларын, санат ырларын, философиялык мазмундагы ырларды жана арноо маанисиндеги ырларды жаза билген ар тараптуу акын болгон. Б.Алыкуловдун мындай ар түрдүү темаларда ыр жарата билиши – акындын чыгармачылык табитинин кенендигин, ар тараптуулугунан, көз карашынын жана акыл дараметинин өтө тереңдигинен кабар берет. Башка акындардан мына ушундай таланты менен өзгөчөлөнгөн уникалдуу акын.

Негизги сөздөр: акын, ашыктык ырлары, философиялык ырлар, арноо ырлары, көп кырдуулук, ар тараптуулук, уникалдуулук.

Abstract. In this article, a deep analysis of B. Alykulov's work as a multifaceted, versatile poet is given. After all, Barpy Alykulov was a versatile poet who was able to write love verses, verses of instruction, philosophical verses and religious verses in his work. The ability of Barpy Alykulova to create thousands of poems on various topics testifies to the poet's breadth, diversity, outlook and intellectual abilities. Ten is a unique poet in terms of what distinguishes him from other poets with such abilities as versatility.

Key words: poet, love verses, philosophical verses, religious verses, multifaceted, multi-vector, unique.

Улуу акын Барпы Алыкулов жаш кезинен эле ыр дүйнөсүнө аралашып, өзү жашаган доордогу адилетсиздикти, карасанатайлыкты, ачуу чындыкты чагылдыруу максатын көздөп, ошол доордогу бай-манаптардын кылык-жоругун тартынбай айта баштаган. Анын үстүнө, акындын чыгармачылык жактан калыптанышы эки доордун кагылышкан учуруна дал болуп, Совет бийлигинин орношу менен эски түзүлүштү жактап, аны сактап калгысы келген күчтөрдүн каргашалуу аракеттерин өз көзү менен көрүп, кошо аралашып, алгачкы ырларын тап күрөшүнө арнап жазгандыгы да белгилүү.

Бала кезинен жокчулукту көп тартып, зомбулукту башынан көп кечирген акындын өз ырларында ар качан жеке керт башы менен кечирген окуяларды баян кылат. Бул тууралуу эскерген акын К.Маликов мындай деп жазат: “Барпынын далай-далай чыгармаларынын анын керт башынан өткөн окуялар менен оролушуп, чырмалышып, эл турмушуна байланыштуулугу жагынан өзгөчө орундуу, өзгөчө ишенимдүү сезилет” [6,113-б.].

Албетте, акындын жаш кезиндеги оор турмушу анын кийинки чыгармачыл өмүрүндө чагылдырылбай койбойт эле. Себеби, ар бир калемгердин жараткан көркөм туундулары – анын көзү көрүп, жон териси менен сезген окуяларынын көркөм чагылышы болуп саналат. Ошондуктан, Б.Алыкулов чогулган элге кайрылып:

Ук калайык үнүмдү,
 Мен көргөн кайгы күнүмдү.
 Бай-манаптын дартынан,
 Канча адамзат бүлүндү.
 Күйгүздү заман мендейди,
 Күйгөндөн шордуу не дейди?
 Залимге – сый, той, тамаша,
 Көзгө илишпейт кедейди –

деп, теңсиздикти ашкерелөө максатын көздөп ыр жазат. Мындай балалык кезиндеги кордук тарткан ырларынын

катарында “Пада баккандагы ыр”, “Барпы менен Назарбайдын айтышы” деген ырларында ачык байкалат. Албетте, кордук тарткан адамдын тилеги – теңчилик күндү көрүү эмеспи. Бул мааниде акындын “Теңдик бир күн жарк этер” деген ырында бай-манаптын митаамдыгын мындайча ашкерелейт:

«Актагын, - дейт - тузумду»,
 Тынбай иштеп жатсам да,
 Байымдын түрү бузулду.
 Ажал албайт турбайбы
 Буга окшогон кузгунду.

Көрүнүп тургандай, ырдын башында эле акын ички дартын жашырбай ачык айтат. Жалчынын ишин баалабай, арамдык кылып жаткан байдын кылык-жоругун тартынбай жазат. Ниетинин бузук экенин, жанына киши чыдап тура албастыгын айтып келип, ата-бабалардын салтында келе жаткан санат-насыяттардын стилине салып, бара-бара адам болорун, андан үмүт үзбөрүн талап кылып, мындай деп ырга кошот:

Аргымак атты арык деп,
 Жолго таштап кетпеңер,
 Азамат эрди карып деп,
 Торго таштап кетпеңер.
 Аргымак атка жал бүтөөр,
 Азамат эрге мал бүтөөр
 Азаптуу оор күн кетээр,
 Азаттык бир күн жарк этээр.

Бул ырды талдоого алган окумуштуу Жаки Таштемиров мындай дейт: “Акын байдын ушул кылыгын мисалга алып айтуу менен байдын өтө сараң экендигин мыскылдап көрсөткөн” [7, 24-б.].

Б.Алыкуловдун дал ушундай темадагы ырларынын бири “Казыдан келтек жегенде” деп аталат. Мында акын турмуштагы реалдуу окуяларды баяндап, Дыйкан аттуу казынын Барпыга беш жүз сом салык салганын, аны төлөбөсө жигиттерине карматып сабатканын мындайча чагылдырат:

Көрдүм залим кордугун,
 Көрүнө кылды зордугун,

Чыдай албай зарданат,
Акын Барпы шордуунун.

Мазмуну узак болгон бул ырда арага адамдар түшсө да, казынын каары келип, жини тарабай, акыры жандай досу Жамгырчы арага түшүп куткарып калгандыгын ырга салат.

Б.Алыкулов өз чыгармачылыгында дин жолунда жүргөн сопу-молдолордун да кылык-жоруктарын ырга салган. Айталы, “Сук молдо” деген ырында алардын сугалактыгын мындайча ырга салат:

“Суф” дегени бүтпөстөн,
Алаканың тиктейт.
Алаканың кур болсо,
“Үйүмдөн чыгып кет” дейт.

Мына ушул төрт сап аркылуу эле акын молдолордун сугалак мүнөзүн ашкерелесе, белгилүү акын Түмөнбай Байзаков өзүнүн “Барпы ырчы” аттуу макаласында мындай төмөнкүдөй жагдайларды белгилейт: “Сук молдо” деген ырында молдолордун кылык-жоругун, көркоолугун, бузуктугун ташка тамга баскандай кылып көрсөтөт да:

Көпчүлүктүн ичине,
Жетпей өлөр бекенсиң.
Алкымыңдан алганың,
Өтпөй өлөр бекенсиң, - деп бүтүрөт”
[2,79-б.], - деп жазат.

Ошентип, акындын чыгармачылыгындагы балалык, жокчулук, кордук темалары жогоруда мисал тарткан ырлары аркылуу анын тайманбастыгын, өжөрлүгүн, көтөрүмдүүлүгүн, сөз тапкычтыгын туюндуруп турат.

Совет өкмөтү орногондон кийин Б. Алыкулов өз чыгармачылыгынын темасын өзгөртүп, колхоз курулушу, жаңы заман темасындагы ырларды жаза баштаган. Айталы, акындын “Биздин күч” аттуу ыры коллективдештирүүнүн жемишин, пайдалуу жагдайларын мындайча ырга тизет:

Жаркыраган кызыл туу,
Өктөбүр берген биздин күч.
Жыргал күнгө ээрчитип,
Алып келген биздин күч.

Колхоз,совхоз эмгеги,
Чоң курулуш биздин күч.

Акындын совет өкмөтүнө арналган ырларынын дээрлик бардыгында мына ушундай жигээрдүү аракет, советтик түзүлүштүн жакшы гана жактары ырга салынат.

Албетте, акын жетилип эс тарткан кезде ашыктык темасындагы ырларды жараткан. Алардын ичинде “Мөлмөлүм”, “Гөзал кыз”, “Мырзайым” аттуу ырларында ашыктыктын ар түрдүү жагдайлары сыпатталат. Акындын мындай темадагы ырларын талдоого алган окумуштуулардын пикирлерине караганда, анда элдик лириканын элементтери басымдуулук кылып, көркөм сүрөттөөлөрү да элдик ашыктык ырларынын мотивдерине жакын турат дешет. Айталы, изилдөөчү Сапарбек Закиров Барпынын сүйүү лирикаларын талдоого алып: “Акындын “Мырзайым” деген ырын окуганда мурдагы элдик ырлардагы “Лайлыкан”, “Ак ыргал”, “Өзгөчөм” ойго түшөт. Ал түгүл “Ак ыргал” ырындагы айрым көркөм сүрөттөөлөр жолугат” [4, 124-б.], -деп ошол ырдан мисал тартат.

Албетте, мындай жагдай бардык эле акындар чыгармачылыгында орун алган көрүнүш. Анткени, адабий чыгармачылыкта таасирленүү деген түшүнүк бар. Акындык өнөр калыптанып, өнүгүп келе жаткан маалда башка акындардын чыгармачылыгына таасирленүү, же болбосо, Барпы сыңары, элдик оозеки чыгармачылыктан башат алган лирикалык саптарга кумарлануу, суктануу, ага окшотуп жазуу сыяктуу тенденциялар орун алат. Бирок, чагылдырууга алган объектилер бирдей болгону менен аларды акындык жеке табылгалары менен шөкөттөп көрсөтөт. Бул жагынан Барпынын “Мырзайымы” “Ак ыргалдан” кыйла айырмаланып турат. Бул тууралуу окумуштуу Сапарбек Закиров да мындай баамын ортого салат: “Барпы элдик лириканын көркөм дүйнөсүн андан ары тереңдетип, жаңы бийиктикке алып чы-

кты. Мындагы салыштыруулар, параллелизм таптакыр башка формада. Акындын жүрөгүн ээлеген жалгыз Мырзайым эмес, “Эжелүү, сиңди – гүл кыздар” [5, 125-б.],-дейт.

Мына ушундай акынга таандык болгон ашыктык темасындагы ырларды талдоого алган изилдөөчүлөр А.Анарбаева менен Т.Сыдыковалар Барпы акындын акындык чеберчилигин анализге алышып: “Белгилүү төкмө акын Барпынын чыгармачылыгында махабат лирикасы сан жагынан да, сапат жагынан да өзгөчө орундардын бирин ээлейт. Сүйүү – Барпынын жалындаган ышкы кумары, аны ал акындык дараметин каалаганча пайдаланып төгүп ырдаган ыры, т. а., акын аны менен жашаган, ошондуктан сүйүү акындын тагдыры болгон. Аны акын “Сүйүүнү сүйүп ырдадым” деген ырында:

“Сүйүүнү сүйүп ырдадым,
Сүйүүнү күйүп ырдадым.
Сазавар дилге түнөттүм,
Сүйүүнүн бийик ыргагын.
Сезбегенге сездирдим,
Сезимдин назик сырларын.
Сүйүүнү ыйык көрөмүн,

Сүйүүдөн курчуйт өнөрүм,- деп жар салган экен” [1,1-б.] - дешип, тамшануу менен баа беришет.

Барпы Алыкуловдун чыгармачылыгынын бир тарабын анын философиялык мазмундагы ырлары түзөт. Анда акын өзү сезип-баамдаган ар түрдүү табият кубулуштарын ырга салат, алар-

га мүнөздүү болгон касиеттерди бөлүп көрсөтөт. Адабияты Мухтар Борбугулов акындын философиялык ырларына кайрылып, мындай дейт: “Дүйнө, анын чыгышы жөнүндөгү маселе байыртадан бери адамдарды кызыктырып келген. Бирөөлөр аны кандайдыр бир сырткы күч, б.а. кудай жаратты деп түшүндүрсө, экинчи бирөөлөрү анын жаралышын жана жашап турган себебин материянын өзүнөн издешкен. Барпы да бул дүйнө жөнүндө ой жүргүзүп, ал эмнеден жаралган, ага күч-кубат берген эмне деген суроолорго жооп издеп, дүйнөдөгү турмуштун булагы Күн деген жыйынтыкка келет” [3, 60-бет.], - деп жазат.

Чынында эле, акын бул ырында түбөлүктүү эч нерсе жоктугун, бардык нерсе убактылуу гана жашап турарын, бир гана Күн түбөлүктүү экендигин мындайча белгилейт:

Миң-миңдеген кылымга,
Айта келсек чынында,
Жалгыз өзүң күбөсүң,
Замандар өттү, сен калдың,
Адамдар өттү, сен калдың – деп сүрөттөйт.

Жыйынтыктап айтканда, Барпы Алыкулов өз чыгармачылыгында ар түрдүү темаларды ийине жеткире иштеп чыгып, баштан өткөн окуяларын таамай тизмектеп, ашыктык ырларын мазмундуу да, лирикалуу да маанайда жазып, философиялык ырларында дүйнө, анын ар түрдүү кубулуштарынын маңызын таамай чагылдыра алган.

Адабияттар:

1. *Анарбаева А., Сыдыкова Т.* Барпы акындын сүйүү ырлары жана андагы стилдик өзгөчөлүктөр. [Электрондук ресурс]. Кирүү режими: <https://jarchy.arabaev.kg/admin-admin/fotogalere/>
2. *Байзаков Т.* Барпы ырчы. Китепте: Барпы. Изилдөөлөр. Эскерүүлөр. Арноолор. Түзгөн-Бекташ Шамшиев. –Б.: –1994, 79-бет.
3. *Борбугулов М.* Залкар акын Барпы Алыкулов. Китепте: Барпы. Изилдөөлөр. Эскерүүлөр. Арноолор. Түзгөн-Бекташ Шамшиев. –Б.: –1994, 60-бет.

4. *Закиров С.* Биздин Барпы. Китепте: Барпы. Изилдөөлөр. Эскерүүлөр. Арноолор. Түзгөн-Бекташ Шамшиев. –Б.: –1994, 124-бет.
5. *Закиров С.* Биздин Барпы. Китепте: Барпы. Изилдөөлөр. Эскерүүлөр. Арноолор. Түзгөн-Бекташ Шамшиев. –Б.: –1994, 125-бет.
6. *Маликов К.* Кыргыз жеринин атактуу ырчысы. Китепте: Барпы. Изилдөөлөр. Эскерүүлөр. Арноолор. Түзгөн-Бекташ Шамшиев. – Б.: –1994.
7. *Таштемиров Ж.* Барпы Алыкулов. Китепте: Барпы. Изилдөөлөр. Эскерүүлөр, Арноолор. Түзгөн-Бекташ Шамшиев. –Б.: –1994, 24-бет.

ФИЛОСОФИЯ

УДК: 101: 330.101 (575.2) (04)

**ТРИАДА ИСТОРИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ
(о единстве прошлого, настоящего и будущего)****Козубаев Осмонбай**
профессор, зав.отделом**ТАРЫХЫЙ МЕЗГИЛДИН ТРИАДАСЫ
(өткөн чактын, учур чактын жана келечектин биримдиги жөнүндө)****Козубаев Өскөнбай**
профессор**THE TRIAD OF HISTORICAL TIME
(about the unity of the past, present and future)****Kozubaev Oskonbai**
professor, head of department

Институт философии им. академика А. А. Алтмышбаева НАН КР
Institute of Philosophy them. academic A.A. Altmyshbaev

Аннотация. В статье обосновывается актуальность исследования исторического времени в контексте многосложной системы единства понятий прошлое – настоящее – будущее. При этом эти понятия рассматриваются с учетом единства моментов устойчивости и изменчивости процесса развития. Именно благодаря единству этих двух составляющих развития можно наиболее полноценно проанализировать взаимосвязь трех измерений времени как в структурно – функциональном, так и в историко – познавательном аспектах. Изучение временной парадигмы в таком плане позволяет наиболее рельефно выявить особенности изменения человеческого бытия в том или ином отрезке времени. В этом смысле время является важной частью мировоззренческой системы координат.

Ключевые слова: историческое время, преемственность, прошлое, настоящее, будущее, онтология, гносеология, процесс.

Аннотация. Макалада тарыхый мезгилди изилдөөнүн актуалдуулугу өткөн чак, учур чак жана келечек түшүнүктөрүнүн көп жактуу татаал байланыштарынын контекстинде негиздөөгө алынат. Бул түшүнүктөр өнүгүү процессиндеги туруктуулук жана өзгөрүлмөлүүлүк кырдаалдарынын биримдигин эске алуу менен каралат. Өнүгүүнүн дал ушул эки кырдаалынын биримдигин эске алганда мезгилдик үч ченемдин структуралык-функционалдык жана тарыхый-таанымдык өңүттөрүн толук баалуу талдоого алууга болот. Мезгилдик парадигманы ушундай планда талдоо адам болушунун мезгилдин тигил же бул тилкесиндеги өзгөчөлүгүн тагыраак бөлүп көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет. Сөздүн бул маанисинде мезгил түшүнүгү дүйнөтаанымдык системанын координаттык бир зарыл бөлүгү деп айтууга болот.

Негизги сөздөр: тарыхый мезгил, ырааттуулук, өткөн чак, учур чак, келечек, онтология, гносология, процесс.

Abstract. The article substantiates the relevance of the study of historical time in the context of a polysyllabic system of unity of concepts past – present – future. At the same time, these concepts are considered taking into account the unity of the moments of stability and variability of the development process. It is thanks to the unity of these two components of development that it is possible to most fully analyze the relationship of the three dimensions of time both in the structural-functional and in the historical-cognitive aspects. The study of the time paradigm in this regard allows us to most clearly identify the features of changes in human existence in a particular period of time. In this sense, time is an important part of the worldview coordinate system.

Key words: historical time, succession, past, present, future, ontology, epistemology, process.

Время является, на самом деле, одной из существенных форм всего происходящего в этом мире изначально. Аксиоматично, что все совершается во времени и по его законам. Есть устойчивое предположение о том, что время есть первичная структура мироздания, свойства которого отразились на всех других формах бытия: на свойствах пространства, на свойствах истории и ее эволюции.

Сегодня мы часто говорим, что современные процессы истории невероятно скоротечны и всегда на фокусе философского познания. Но что такое современность? По настоящему ответить на данный вопрос можно только в контексте вопроса: что такое время? Все суждения о современности могут выглядеть неполноценно, покуда не будут выработаны теоретически обоснованные положения о том, как соотносятся прошлое, настоящее и будущее – эти три измерения и горизонты времени – в онтологическом смысле. Как идет движение самого времени от прошлого к настоящему и будущему, также наоборот, от будущего к настоящему и прошлому, или из настоящего как истока бытия в две стороны? Таких любопытных и казуальных для философской науки вопросов немало. История как закономерный результат деятельности человека имеет естественную логику развития. По-простому говоря, она есть единство прошлого, настоящего и будущего. Настоящее есть, как бы, связующее звено между прошлым и будущим. Настоящее

есть продукт прошлого, но в то же время в нем одновременно содержатся зачатки будущего. Как отмечает А. Уайтхед, «Отбросьте будущее – настоящее опустошится и разрушится» [1, 593]. Но, если отбросить прошлое, и настоящего не станет. Отсюда следует, что нет настоящего без прошлого, а будущего без настоящего. «Будущее имманентно присутствует в настоящем благодаря тому, что настоящее в своей сущности содержит взаимосвязь с будущим. Будущее существует в настоящем и это – общий факт, характеризующий природу вещей» [1, 596].

Изучение прошлого, интерес к истории всегда были свойственны человечеству. К истории люди обращаются не из простого любопытства, а в силу необходимости лучше познать современность, которая является результатом длительного исторического развития, воплощением преемственности исторического процесса. Поэтому соотношение истории и современности, преемственность исторического развития в целом – одна из универсальных проблем методологии философского познания. Знание истории – ключ к уяснению закономерностей социального прогресса. Не нужно, очевидно, доказывать, что знание истории важно всегда и для всех. История не доктрина, а движение, процесс. Категории «история» и «современность» раскрываются через понятия «прошлое» и «настоящее». В этой связи необходимо уточнить

их содержание. В философской литературе отмечалась целесообразность толкования таких понятий, как «историческое прошлое» и «историческое настоящее». Эта мысль, в частности, была подчеркнута японским ученым Янагида Кэндзюро, автором книги «Философия истории». Касаясь соотношения прошлого и настоящего, он писал: «Настоящее время - это такое время, которое ретроспективно рассматривает прошлое и является созерцательно познаваемым настоящим. Но подобное умозрительное настоящее не есть подлинно конкретное и живое историческое настоящее, а представляет скорее абстрактную односторонность. Живое историческое настоящее время должно быть творящим историю практическим настоящим, которое исторически формируется в определенной исторической среде и в то же время само формирует историю» [2, 19]. Ход мысли автора представляется обоснованным. Дело не только в том, что исторический субъект - человечество - всегда имеет дело с настоящим временем, неразрывно связанным с прошлым. Нельзя забывать и того, что данная категория так же, как и категория «пространство», имеет фундаментальное семантическое значение для всех наук, а не только для философии. Поэтому, с точки зрения выделения ее специфики, будет правильным говорить об «историческом прошлом» и «историческом настоящем». При этом «прошлое» и «настоящее», видимо, необходимо рассматривать как в отношении к атрибуту реальности существования, так и в плане раскрытия их взаимосвязи предшествования и последовательности, то есть преемственности. Такой подход позволяет в определенном аспекте интерпретировать, что «настоящее» - это существующий этап социального процесса, а «прошлое» - этап, предшествовавший настоящему. Такая трактовка, разумеется, еще не раскрывает диалектики взаимосвязи прошлого и настоя-

щего. Она имеет лишь определенное значение только для уяснения содержания категорий «история» и «современность». История и современность выступают как соотносительные, взаимообусловленные категории, отражающие направленность и в известной степени содержание социального прогресса.

История человечества представляет собой единый закономерный процесс, в котором общесоциальное выступает в разнообразии историко-типологических, конкретно-исторических модификаций - сменяющих друг друга человеческих поколений, исторических эпох. Совершающаяся смена исторических отрезков времени и их развитие наглядно показывают общее и особенное в истории, раскрывают единство человеческого бытия, выделяя в то же время место каждой из них в едином всемирно-историческом процессе. Единство человеческой истории находит свое глубокое выражение в преемственности исторических эпох. Историческая преемственность - специфическая естественно-социальная форма транзита и усвоения опыта, которая обеспечивает каждому новому поколению людей возможность применять достижения предшествующих поколений в совершенствовании общественной жизни. Социальному миру свойственна прогрессивно-функциональная преемственность поколений: каждое новое поколение людей начинает свою жизнедеятельность не с того, с чего начинало предшествующее поколение, а с того, чем оно финишировало.

Преемственность как универсальная закономерность, действующая в измерениях исторического времени, прошлого-настоящего-будущего, с особенной силой раскрывается в соотношении прошлого и настоящего. Она наглядно показывает неразрывность и целостность социальной истории, новая страница которой есть наша современная дей-

ствительность, ибо то, что происходит перед нашими глазами, есть тоже история. Современность есть ни что иное, как развивающаяся историческая действительность. Здесь речь идет о генетической, а не структурно-функциональной неразрывности и современности. В своих структурно-функциональных характеристиках исторические эпохи всегда отличаются друг от друга, иногда даже представляя противоположности. Как сказано в начале статьи в каждую современную историческую эпоху в тесном переплетении существуют и функционируют прошлое и будущее. Пережитки прошлого и элементы будущего в иные эпохи занимают столь значительное место в обществе, что трудно бывает определить типологическую особенность исторической эпохи. Следовательно, историческая преемственность - сложный, отличающийся разносторонностью и противоречивостью процесс. Если рассматривать историческую преемственность на уровне высшей абстракции в глобальном плане и в общеисторическом контексте, то становится несомненным важное значение ее как фактора социального прогресса. Но преемственность в истории не означает восприятия и прямого продолжения всего приобретенного в прошлом. Отрицание устаревших форм существования - закономерность поступательного социального движения. «Для каждого вида предметов, как и для каждого вида представлений и понятий, - писал Ф. Энгельс, - существует свой особый вид отрицания, такого отрицания, что при этом получается развитие» [3, 146]. Преемственность представляет собой избирательный процесс отрицания и освоения прежних форм. Мерой же оценки прошлого и избирательного подхода к нему служит современность с ее историческими интересами и задачами. В ходе социального движения отрицается все отжившее и осваивается все, что соответствует характеру нового общественного

строения, его историческим интересам и назначению. В этом состоит прогрессивная роль преемственности в человеческой истории.

Для познания современной действительности недостаточно лишь одного непосредственного обращения к ней самой, так как последняя есть результат исторического развития, воплощающая в себе разносторонние, сложные связи прошлого с настоящим, настоящего с будущим. Социальная практика всегда находится в процессе перманентного изменения, развития, сложного и противоречивого в своей сущности. Поэтому вопрос о единстве прошлого, настоящего и будущего в историческом процессе занимает одно из центральных мест в научной концепции соотношения истории и современности. Он, во-первых, имеет мировоззренческое значение. Следовательно, важно определение критерия, объективной основы единства прошлого, настоящего и будущего в общественной жизни. Во-вторых, от мировоззренческой, теоретической интерпретации данного вопроса зависит решение той или иной конкретной историко-философской проблемы. Единство «прошлого-настоящего» относится к числу тех вопросов, который, как и вопрос о единстве мира, доказывается длительным и сложным развитием науки в целом. Одно только сопоставление этих трех понятий указывает на существование серьезных мировоззренческих и методологических проблем. Например, необходимо раскрыть объективность прошлого, ибо прошлое суть то, что сошло с исторической арены. Или, существенное значение имеет выявление диалектики настоящего, прошлого и будущего в структуре конкретно-познаваемого предмета, благодаря которой субъект обладает способностью воспроизводить в историко-философском познании динамику объекта в развитии.

Утверждение о том, что минувшее утрачивает свое существование, нуждается

в серьезных уточнениях, ибо прошлое продолжает жить в современности, а не исчезает бесследно. Оно живет в социально-культурной практике, в сознании людей, произведениях искусства, традициях и т.д. Для более строгого решения вопроса следует различать понятия «бытие» и «существование». Бытие - наиболее широкое понятие, охватывающее и прошлое, и настоящее, и будущее в единстве. Существование - это актуальное бытие, современность, опосредованная прошлым. К ней применимы слова Гегеля, которыми он характеризует наличное бытие: «Его опосредствование, становление находится позади него; это опосредствование сняло себя и наличное бытие предстает, поэтому как некоторое первое, из которого исходят» [4, 170]. Прошлое в целом лишено актуального бытия, ибо оно присутствует в настоящем в трансформированном, «снятом» виде и в этом смысле является относительным небытием. Прошлое как целостное образование, как система доходит до современности, необходимо подвергаясь изменениям.

Необходимо отметить существенное различие в общем статусе отношения прошлого и настоящего в онтологии и гносеологии. В объективно-историческом процессе это отношение характеризуется односторонней причинно-следственной связью. Прошлое как причина обуславливает настоящее как следствие, но настоящее не влияет на прошлое. Настоящее не изменяет ни того, что было, ни того, как было. Следствие не может влиять на причину.

В историко-философском познавательном процессе происходит не просто одностороннее влияние прошлого на настоящее, но и активное обратное воздействие. Современные философские знания, являющиеся закономерным результатом развития уже накопленных знаний, способны оказать существенное влияние на них - подтвердить или отме-

нить прежние философские представления, концепции, развить существующие интерпретации или дать им новые объяснения, иную оценку. Следовательно, соотношение истории и современности как отношение их взаимодействия (то есть влияния прошлого на настоящее и настоящего на прошлое) в строгом смысле, свойственно только философско-познавательному процессу. Но необходимо помнить, что такое гносеологическое соотношение истории и современности объясняется характером причинно-следственной связи прошлого и настоящего в объективной истории.

Особенность здесь состоит в том, что исторические причины обуславливают следствия по-разному. В одном случае, за причиной более или менее быстро следует прямое и вполне законченное следствие. В результате история представляет завершённый процесс, который может быть объяснен и оценен тоже в свое время, то есть сам по себе не нуждается в длительных временных дистанциях рассмотрения. В другом случае, причина оказывает свое воздействие в полной мере не сразу, а постепенно и через ряд опосредствующих звеньев. При этом возникают процессы, которые до поры до времени остаются незавершёнными. В ходе завершения процессов обнаруживаются их новые последствия, анализ которых позволяет судить также более полно и глубоко об их причинах. Так возникает возможность и в то же время необходимость пересмотреть, обогатить прежние представления и знания об историко-философском прошлом. «Последовательно оглядываясь, - писал А. И. Герцен, - мы смотрим на прошедшее всякий раз иначе, всякий раз разглядываем в нем новую сторону, всякий раз прибавляем к уразумению его весь опыт пройденного нами пути» [5, 24].

Верная интерпретация историко-философского познания прошлого, кото-

рое выходит за временные рамки жизни одного поколения невозможна без раскрытия связи между поколениями – прошлым и современным. Следовательно, необходимо выяснить способ связи современного общественного сознания с прошлым. Прошлое так и осталось бы непознаваемым для современного субъекта, если бы оно никак не было связано с современностью не только в процессе познания, но и в самой объективной реальности. Данная связь устанавливается в процессе материально-практической деятельности, детерминирующей все иные виды деятельности, в том числе и в духовной сфере. Материально-практическая деятельность, составляя основу прошлого и настоящего, тем самым определяет связь поколений в области духовной культуры. Недооценка роли значения материально-практической деятельности может приводить к одностороннему пониманию прошлого только как духовного усвоения некоторой совокупности знаний. Бесспорно, что духовное «общение» современности с прошлым играет важную роль в сохранении опыта прошлого. Приобщение к историко-философским знаниям памятников духовной и материальной культуры имеет значительное познавательное значение для современного субъекта. Однако важно еще раз отметить, что основу познания прошлого, как познания вообще, составляет материальная практика. В силу этого, с общефилософской точки зрения ограничение отношений прошло-

го и современности лишь только познавательной стороной не позволяет поставить вопрос об объективных механизмах связи прошлого и настоящего. В этом и само познание становится умозрительным по своему существу, теряя какие-либо твердые основания, что и дает повод для около философских рассуждений.

Таким образом, диалектическая связь прошлого и настоящего, выступая в качестве как материальных, так и духовных отношений, обеспечивает использование всего исторического наследия в процессе материально-духовной деятельности. Отсюда ясно, что отношения преемственности составляют основу механизма социально-культурной наследственности, которая проявляется по линии овладения опытом прошлых поколений. Каждое новое поколение застаёт определенные социально-культурные отношения. Творческое овладение ими выступает важным условием деятельности новых поколений.

Резюмируя можно сказать, что в данной статье сущность понятия исторического времени рассмотрена как дифференцированная онтологическая структура, которая складывается путем диалектического взаимодействия своих вышеобозначенных трех измерений. При этом онтологические категории, такие как бытие, сущность, явление, единичность, всеобщность и т.д. соотносятся коррелятивно исторической триаде времени – прошлому, настоящему и будущему.

Литература:

1. Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии – М.: Прогресс, 1990. 718 с.
2. Кендзюро Янагида. Философия истории. – М.: Прогресс, 1969.-240 с.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М., 1961.Т.20. 858 с.
4. Гегель. Сочинения.-М., 1935. Т.8. 560 с.
5. Герцен А.И. Собр. Соч. В 30т. –М., 1954. Т.3. 366 с.

УДК: 141.319.8.

КЛАССИЧЕСКАЯ И ПОСТКЛАССИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ФИЛОСОФСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ

¹Акматов Өмурзак Сарытайович,
доцент, к.ф.н.

²Бекбоев Аскар Абадыкадырович,
в. н. с., д. ф.н., профессор

ФИЛОСОФИЯЛЫК АНТРОПОЛОГИЯНЫН КЛАССИКАЛЫК ЖАНА ПОСТКЛАССИКАЛЫК ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Акматов Өмурзак Сарытайович,
доцент, ф.и. к.

Бекбоев Аскар Абадыкадырович,
ж.и.к., ф.и.д.

CLASSICAL AND POST-CLASSICAL INTERPRETATION PHILOSOPHICAL ANTHROPOLOGY

Akmatov Omurzak Sarytayovich,
associate professor, Ph.D.

Bekboev Askar Abadykadyrovich,
leading researcher, professor

¹Ошский Государственный университет

OSH State University

²Институт Философии им. академика А. Алтмышбаева, НАН КР

Institute of Philosophy named after academician A. Altmyshbaev NAS KR

Аннотация. В статье рассматривается логика развития философской антропологии в контексте классической и постклассической философии. В частности, методом репрезентации воспроизводятся концепции Сократа, Платона, Аристотеля, классической философии (И.Кант, Д.Вико, Х.Вольф, П.Гольбах, Ж.Ламетри), постклассической философии (Э. Гуссерль, М. Хайдеггер, З. Фрейд, Э. Фромм). Философская антропология как самостоятельная область знания возникает в контексте общего поворота философии конца XIX – начала XX века от гносеологии и логики к онтологии и антропологии; ее идеи присутствуют в самых различных философских направлениях и системах, независимо от того, какая проблематика в них является определяющей: онтологическая, логико-гносеологическая или собственно антропологическая. Понятие «философская антропология» в широком смысле – это философское учение о природе, сущности и предназначении человека, объединяющее целый ряд «антропологических школ» и течений

Ключевые слова: философия, философская антропология, классическая философия, постклассическая философия, антропоцентризм, парадигма, религия, прагматизм, гуманизм, идея, сознание, эмоция, теория.

Аннотация. Макалада философиялык антропологиянын өнүгүү логикасы классикалык жана постклассикалык философиянын алкагында репрезентацияланат. Сократ – байыркы доордун улуу ойчулу, адамдын өздүк рефлексия механизмдин изилдөө философия илиминин негизги милдеттеринин бири деп эсептеген. Платон адамдын кош табиятын жан менен дененин синтези катары талдоого алган. Грек ойчулу Аристотель – адамдын табиятын анын социумга, саясатка болгон карым-катнашы менен байланыштырган. Философиялык антропологиянын имманенттүү маселелери XVIII – XIX кылымдарда И.Кант, Д.Вико, Х.Вольф, П.Гольбах, Ж.Ламметр тарабынан, андан кийин постклассикалык философияда (И. Гердер, Л. Клагес, Ф. Ницше ж. б.), феноменологияда (Э. Гуссерль, М. Хайдеггер ж. б.), психоанализде (З. Фрейд, Э. Фромм) тарабынан өнүктүрүлгөн.

Негизги терминдер: философия, философиялык антропология, классикалык философия, постклассикалык философия, антропоцентризм, парадигма, дин, прагматизм, гуманизм, идея, аңсезим, эмоция, теория.

Abstract. The article examines the logic of the development of philosophical anthropology in the context of classical and post-classical philosophy. In particular, the method of representation reproduces the concepts of Socrates, Plato, Aristotle, classical philosophy (I. Kant, D. Vico, H. Wolf, P. Holbach, J. Lammetry) postclassical philosophy (E. Husserl, M. Heidegger, Z. Freud, E. Fromm). Philosophical anthropology as an independent field of knowledge arises in the context of the general turn of philosophy at the end of the XIX – early XX century from epistemology and logic to ontology and anthropology; its ideas are present in a wide variety of philosophical directions and systems, regardless of which problem is decisive in them: ontological, logical

Keywords: philosophy, philosophical anthropology, classical philosophy, postclassical philosophy, anti-popocentrism, paradigm, religion, pragmatism, humanism, idea, consciousness, emotion, the theory.

Философиялык антропология өз алдынча окуу катары XX кылымда, классикалык философиядан башат алып, кийин постклассикалык философиянын алкагында өнүктү, ал глобалдык философиянын космо, тео, социо, лого, сциентио борбордук багыттарынан адегенде антропоцентризмге, андан кийин антропологизмге өтүшүнүн натыйжасында пайда болгондугу маалым. Мындай өтүү адегенде философиялык антропологиянын пайда болушуна алып келген. Адам маселеси философия илим катары түптөлгөн мезгилден бери эле негизги маселелерден болуп келгендиги талашсыз. Бардык эле философиялык система антропологиялык маселелерге арналган бир бөлүгүн камтыган. Анда “адам өзү ким?”, «дүйнө деген эмне?» аттуу суроолор бирдей даражага ээ бол-

гон. Антикалык философиядагы адам маселелеринин ээлеген ордуна терең маани берүү үчүн байыркы ойчулдар Протагордун, Сократтын, Платондун, Аристотелдин, Конфуцийдин, Будданын философиялык окууларына талдоо жүргүзүү максатка ылайыктуу. Протагор адамды бардык нерселердин ченеми менен аныктаган. Ал келечектеги антропологиялык окуулардын негизги методологиялык шартын төмөнкү формада берген: «Бардык нерсенин өлчөмү – бул адам, бар нерселер, алар бар жана жок нерселер, алар жок» [6, 238 -б.].

Сократ – байыркы доордун улуу ойчулу, адамдын өздүк рефлексия механизмдин изилдөө философия илиминин негизги милдеттеринин бири деп эсептеген. Платон адамдын кош табиятын жан менен дененин синтези

катары талдоого алган. Грек ойчулу Аристотель – адамдын табиятын анын социумга, саясатка болгон карым-катнашы менен байланыштырган. Ал эми Конфуций болсо адам үчүн идеал болуп саналган “асыл күйөөнүн” жүрүм-турумунун негизги эрежелерин түзгөн. Будда – адамдын өзүнө таандык милдеттерди аткаруунун сегиз жолун аныктаган. Байыркы философиянын өзүндө адам, табият, адамдын маңызы, жан менен дененин, адам менен коомдун карым-катнаштары, адамдын өзүн-өзү аңдап билүүсүнүн ыкмасы катары өздүк рефлексиясы жөнүндөгү абдан маанилүү маселелер калыптанган. Ошону менен бирге, байыркы философияда приоритеттүү болуп анын космоборбордук багыттуулугу эсептелген, б.а. философия адамдын дүйнөдөгү орду менен ролуна, анын ички жана руханий дүйнөсүнө караганда ааламдын негиздерин түшүнүүгө көбүрөөк басым жасаган.

Орто кылымдык философияда адам маселеси теоборбордук философиянын алкагында карала баштаган, башкача айтканда, философиянын башкы маселелеринен болуп – Кудай эсептелген. А.Августиндин, Ф.Аквинскийдин ж.б. философиялык окууларында адам “жер бетиндеги” өзүнүн күнөөсүн жууп-кетирип, кайрадан Кудайга кайтып келүү максатына ээ болгон кудайдын жаратуусунун продуктусу катары каралган. Ошону менен бирге, орто кылымдык философияда адамдын руханий дүйнөсүнүн, анын адеп-ахлактык жеке өркүндөөсүнүн маселелери өнүгүүгө ээ болуп, адам “табияттын жаратманы” катары каралган.

Кайра жаралуу доорунда адам маселеси кайрадан биринчи планга чыккан. Италиялык кайра жаралуу доорунун өкүлдөрү Ф.Петрарка, К.Салуати, М.Фичино, А.Бруни, А.Мирандолалар адамдын негизги милдеттери – адамды өркүндөтүүчү жана аны адам кылган

жашоого, адеп-ахлакка байланыштуу нерселерди билүү деп эсептешкен. Ал эми кайрымдуулук сыяктуу асыл сапаттарды калыптандыруу, ал асыл өнөрдөгү билим менен кайрымдуулук сыяктуу маанилүү адамдык сапаттын айкалышында көрүнөт – деп эсептешкен. Айрыкча элде иденттешүү жөндөмү бар, ошондуктан адам өзүн сүйгөндөй башкаларды да сүйсө, ошончолук адам-керчиликтин маңызын көрсөтө алат, ал адам экенин далилдей алат деген ойду баса белгилешкен. Трагедиялык гуманизмдин өкүлдөрү философиянын негизги милдети – адамды «Кудайды угуу жөндөмүнө» үйрөтүү экенин белгилешкен (Б.Паскаль). Кайра жаралуу доорунун өзгөчөлүгү философиянын негизги парадигмасын өзгөртүү аракетин: космоборбордук парадигмадан антропоборбордукка өтүү, б.а. инсанды жеке баалуулук, эркин, өз алдынча жан катары кароо болуп саналат. Бирок, бул парадигма иш жүзүндө жүзөгө ашкан жок. Анткени, диндин таасири өтө олуттуу келип, ал эми «Кайра жаралуу гуманизминин» феноменинин өзү абдан элитарлык жана эки ача мааниге ээ болгон.

Агартуу доору (Вольтер, Ж. Руссо, К. Гельвеций, Р. Декарт ж. б.) дүйнөгө жана өзүнө аң-сезимдүү баа берүүгө жөндөмдүү коомго көз каранды инсан идеалын алдыңкы планга жеткирип, адам идеалын алып чыккан (акылдуулук, сындык ой жүгүртүү белгилеринин бири болуп саналат). Ошол мезгилде адамды изилдөөдө эмгекти бөлүштүрүү тажрыйбасы калыптанган: анын табигый башталышы табият таануу, ал эми руханий башталышы философиянын предмети менен түшүндүрүлгөн. Мунун баары агартуу доорунун ойчулдарына адамдын бир бүтүн образын иштеп чыгууга шарт түзгөн. Бирок, алардын адамдын рационалдуу табияты жөнүндөгү ойлору кийинки антропологиялык философияга мураска калган.

Адамдын философиялык маселелери XVIII – XIX кылымдарда жаңы дем-күч менен изилдене баштаган. XVIII кылымдын философиясындагы антропологиялык тенденцияларга И.Кант, Д.Вико, Х.Вольф, П.Гольбах, Ж.Ламетр ж.б. таасирин тийгизишкен. Бул, биринчиден, ошол мезгилде философиянын негизги предмети катары адам укуктары идеясы сунушталганына байланыштуу (мисалы, мындай көз карашты Л.Фейербах, Н.Г. Чернышевский жана башкалар жолун улантышкан. И.Канттын “Адам өзү ким?” деген сөзү бул философиянын негизи болуп саналып, адам жөнүндөгү өзгөчө философиялык изилдөөнүн, антропологиянын пайда болушу үчүн олуттуу мааниге ээ болгон.

Немис ойчулу И.Кант «Антропология прагматикалык көз караштан» аттуу атактуу эмгегинде адам жөнүндөгү окууну системалуу түрдө берүүгө аракеттенген. Ал антропологияны физиологиялык (анын негизги милдети – адамдын табигый маңызын изилдөө) жана прагматикалык (анын негизги милдети – адамдын руханий маңызын изилдөө) болуп экиге бөлгөн. Ал адамды эркин иш-аракеттеги жандык катары изилдеген прагматикалык антропологияны өзгөчө баалайт. Дагы бир немис ойчулу Л. Фейербах адамды «философиянын жалгыз, универсалдуу жана эң жогорку субъектиси», «адамдын негизги жана эң маанилүү эмоционалдык объектиси – адамдын өзү, аң-сезимдин жана акылдын жарыгы адамдын көз карашында гана жаркырап турат» – деп, эсептеген” [7, 190-6.].

Атайын окуу антропологиялык материализмдин негиздерин түзгөн. Маанилүү антропологиялык идеялар Г.Гегель менен К.Маркстын философиясында кеңири орун алган. Ошондуктан Г.Гегель адамдын («керемет адам») эталондук моделин иштеп чыккан, ал адам ааламдын негизи болгон абсолюттук рухтун мыйзамдарын би-

лүүгө жөндөмдүү – деп, эсептеген. Ал И.Кантка караганда антропология (адам таануу) жөнүндө салмактуулук менен айтып, анын зарылдыгын жана маанилүүлүгүн тааныган. Ошондуктан Гегель мындай деп жазган: «Жашоо үчүн зарыл болгон билимдин бул түрү (сөз адам билими жөнүндө болуп жатат) сөзсүз пайдалуу жана зарыл» [3, 6-7-б.]. К.Маркс адамдын коомдук маңызы жөнүндөгү идеяны иштеп чыккан. Антропологиялык изилдөөлөр үчүн «Адамдын маңызы жеке адамга мүнөздүү абстракттуу нерсе эмес, чындыгында ал бардык коомдук мамилелердин жыйындысы» [4, 3-б.]. Ошол эле учурда адам маселеси Г.Гегель, Л.Фейербах жана К.Маркстын философиялык системаларында бир тараптуу чечилген. Мисалы, Г.Гегель дүйнөлүк акыл-эстин башталышын изилдеген, ал үчүн адам дүйнөлүк акыл-эс өздүк аң-сезимин таба турган реалдуулук гана болгон. Л.Фейербах адамды эң оболу психофизиологиялык жандык катары карап, анын социалдык табиятын бир аз талдоого алган. К.Маркс адамды эң оболу коомдук жандык катары карап, анын кайталангыс, жекече табиятын жетиштүү денгээлде ачып берген эмес. XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында адам жөнүндөгү эң маанилүү ойлорду Ф.Ницше, А.Шопенгауэр, О.Шпенглер ж.б. кенири ачып беришкен. Антропологиялык философия үчүн эң маанилүүсү Ф.Ницшенин адамдын тирүү жан катары дайыма калыптанышы, анын карама-каршылыгы жана татаалдыгы, калыптанбаган жан катары мүнөздөлгөн идеялары саналат [5, 238-407-6.].

Адамдын коомдук жандык катары маанилүү идеялары социологияда адамдын коомдук процесстери жана социалдык ишмердүүлүгү жөнүндөгү атайын илим катары берилген (мисалы, М. Вебердин социалдык иш-аракет теориясы, К. Кулинин «Мен» күзгү теориясы, Д. Моренонун инсандын

ролдук теориясы, Э.Фроммдун психо-аналитикалык теориясы, П.Сорокиндин адамдын социалдык мобилдүүлүк теориясы ж.б.). Ошентип, адамдын социомаданий ишмердүүлүгү анын биологиялык жетишсиздигин, толук эместигин толуктап, кийин социология илиминде өзгөчө антропологиялык багыт пайда болуп, ал философиялык антропология менен бирге иш алып бара баштаган (А.Геллен, Э.Майо, Х.Фрайер, Х.Шельский ж.б.).

Философиялык антропологиянын өнүгүүсүндө орус философиясы да эң маанилүү гуманисттик идеяларды камтыйт. Бул биринчи кезекте анын социалдык-антропологиялык мүнөзүнө байланыштуу болгон. Бардык орус ойчулдары «Адам деген эмне?», «Адам кантип жашай алат?», «Жашоонун маңызын кантип табуу керек?», «Кантип өзүн-өзү өркүндөтүү керек?» деген суроолорду беришип, ал суроолорго жооп табууга аракет кылышкан (мисалы, Н.Бердяевдин, С.Н.Булгаковдун, Ф.М.Достоевскийдин, П.Л.Лавровдун, П.И. Новгородцевдин, В. И. Лениндин, В.С.Соловьевдун, Л. Н.Толстойдун, Г.П.Федотовдун, Н.Г.Франскийдин ж.б. философиялык окууларын айтсак болот). Орус философиясында адамдын жеке инсанынын бүтүндүгү жана ажыралгыстыгы, анын эл менен жуурулушуусу, адам жашоосундагы моралдык принциптерди изилдөө – өзгөчө орунду ээлеген.

Россияда философиялык антропологиянын эки негизги ыкма иштелип чыккан: а). революциялык-демократиялык (Н. Г. Чернышевский, П. Л. Лавров, Н.К.Михайловский жана башкалар); б). диний-мистикалык (В. С. Соловьев, С. Н. Булгаков, П.А., Флоренский жана башкалар).

Биринчи ыкма антропологиялык материализм аркылуу коомду кайра түзүү теориясынын айкалышы мүнөздөлүп (адам анын социалдык ише-

нимдүүлүгү менен түшүнүлгөн). Экинчи ыкма антропологиянын теософиялык теориясы жана айкалышы менен мүнөздөлөт, Кудай-адам идеясы (адамдын маанилүү аспекти анын «менин» биринчи бүтүнгө, «бизге», кудайлык менен биримдикке кошулуусу деп түшүнүлөт). Эки ыкманын тең жалпылыгы бар, бул кызыкчылыктын негизги предмети “өзүндөгү адам” эмес, “сырткы адам”: коом (биринчи метод), Кудайдагы католицизм (экинчи ыкма) болуп саналат.

Ошол эле учурда орус философиясында коом жана Кудай ар дайым адамдык масштабда каралып келген. Н.Г.Чернышевскийдин («Антропологиялык принцип философиясы»), Н.А.Бердяевдин («Назначение человека» чыгармасын караңыз) жана башкалардын эмгектери антропологиялык философия болуп саналат. Мисалы, Н.Г.Чернышевский «Турмуштун тигил же, бул чөйрөсү жөнүндө биз айткан ар бир сөз адамдын табияты, иш-аракетинин мотиви, анын керектөөлөрү жөнүндөгү жалпы түшүнүктөргө негизделиши керек» – деп, жазган [8, 829-6.].

Н.А.Бердяев өз кезегинде мындай деп жазган: «Идеализмдин антропологиясы, натуралисттик эволюционизм, социология жана психопатология өзүндө адамдын акыл-эси менен баалуулугун, адамзат табиятынын маңызы менен бүтүндүгүн алып жүрүүчү белгилүү бир маанилүү белгилерди камтып турат. Библиялык-христиандык антропология гана – бул бүтүн бир адамды, анын келип чыгуусун жана ээлеген ордун изилдөө [2, 50-51-6.].

XX кылымдын башында дүйнөлүк философия илиминде адам жөнүндөгү жетиштүү материал топтолушунун натыйжасында, ал туурасындагы өзгөчө бир философиялык окуунун – философиялык антропологиянын пайда болушуна алып келген. Ал XX кылымдын 20-жылдары пайда болгондугу маалым.

Бирок философиялык антропологиянын пайда болгон мезгили жөнүндөгү маселе талаштуу болуп саналат. Демек, кээ бирлери философия илиминин пайда болгон мезгилинен (мисалы, Э. Кассирер), башкалары – XX кылымдын башынан баштап эсептешет (мисалы, Э. Фромм). Биздин пикирибизде, экинчи көз караш кыйла туура болуп саналат. Тигил же бул философиялык система канчалык антропоборбордук экени, адам маселеси канчалык деңгээлде анын дүйнөдөгү орду эмес, анын чагылдырылышы жагынан каралаары эске алынат. Демек, философиялык антропологиянын XVIII кылымда пайда болгондугу жөнүндө кеп кылуунун зарылдыгы деле жок, мисалы, Н.С.Автономова айткандай: «Антропология адам жөнүндөгү адистештирилген окуу катары, кыязы, XVIII кылымда пайда болгон» [1, 120-б.].

Ошол кездеги философияга антропологиялык мотивдер гана мүнөздүү болгон. Көптөгөн ойчулдар философиялык антропологиянын пайда болгон мезгили туурасында ой жүгүртүшүп, анын пайда болуу мезгилин адамзаттын өнүгүүсүндөгү глобалдык кризистер менен тыгыз байланыштырышат. Изилдөөчүлөр М.Бубер, П.С.Гуревич, Л.А.Мясникова жана башкалар ошондой эле пикирди карманышкан. Алар адамзат революциясыз өнүгүүгө ээ болгондо философияны биринчи кезекте курчап турган дүйнөнүн көйгөйлөрү кызыктырарын, адамзат кризистерди баштан кечирип жатканда («үйсүздүк

доору», М. Бубер) философияны ансыз да адам баласынын көйгөйлөрү көбүрөөк кызыктырат деп айтып чыгышкан. Албетте, белгилүү бир деңгээлде бул чындыкка туура келет. Бирок, биздин пикирибизде, философиялык антропологиянын пайда болушун мындай түшүндүрүү толук жетиштүү эмес. Биринчиден, философиянын антропоцентризмге, антропологизмге карай болгон өнүгүүсүнүн жалпы багытын, экинчиден, адамдык көйгөйлөргө болгон кызыгуунун өсүшүн жана анын айланасында дүйнөнү кайра уюштуруудагы эбегейсиз зор мүмкүнчүлүктөрдү пайда кылып жаткандыгын эске алуу керек (илимий-техникалык революция мезгилинде).

Адам айлана-чөйрөнү көбүрөөк тааныган сайын өзүн, бул дүйнөдөгү ордун, ролун, максатын түшүнгүсү келип жатканынан көрүнүп турат. Бул жагдайлар XX кылымдын башында философиялык антропология тарабынан адам маселесин философиянын негизги көйгөйү катары киргизүүгө алып келди. Анын теориялык булактары болуп адам жөнүндөгү жашоо философиясынын идеялары (И. Гердер, Л. Клагес, Ф. Ницше ж. б.), феноменология (Э. Гуссерль, М. Хайдеггер ж. б.), психоанализ (З. Фрейд, Э. Фромм) жана башкалар болуп эсептелет. Демек, философияда антропологиялык өнүттөрдүн басымдуу болушу адам жөнүндөгү ар кандай окуулардын бар экендигин аныктаган, алар адамдык көйгөйлөрдүн чагылдырылышынын деңгээли жана өзгөчөлүгү менен айырмаланган.

Адабияттар:

1. Автономова Н.С. Структуралистская антропология [Текст] / Н.С.Автономова // В кн.: Буржуазная философская антропология XX века. Отв. ред. Б.Т.Григорьян. - М.: Наука, 1986, 120 б.
2. Белкина Г.Л., Фролова М.И. Проблема совершенствования человека (в свете новых технологий): Трансгуманизм и проблема социальных рисков. Редукционизм как соблазн наук о человеке. Об идолах и идеалах биотехнологического самоизобретения человека. Как возможен совершенный человек? [Текст] / Г.Л.Белкина, М.И.Фролова. - М.: ЛЕНАНД, 2016. 272 б.

3. *Гарпушкин В.* Универсализм в философии и человеке [Текст] / В.Гарпушкин // *Общественные науки и современность.* 1991, № 5, 122 б.
4. *Лейбин В.М.* Глобальная этика [Текст] / В.М.Лейбин // В кн.: *Глобалистика: Энциклопедия.* 232 - 233-б.
5. *Моисеев Н.Н.* Человек во Вселенной и на Земле [Текст] / Н.Н.Моисеев // *Вопросы философии,* 1990, № 6, с.32-45.
6. *Николаев В. Г.* Социокультурная система [Текст] / В.Г.Николаев // *Культурология. XX век. Энциклопедия.* СПб., 1998. Т. 2. 547 – 548 б.
7. *Степин В.С.* Научная картина мира в культуре технической цивилизации [Текст] / В.С.Степин. - М.: Институт философии, 1994. 272 б.
8. *Фромм Э.* Иметь или быть [Текст] /Э.Фромм. -М.: Прогресс,1986. 238 б.

УДК: 141.319.8

**СОЦИАЛЬНО-ФУТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ КАЛЫГУЛА БАЙ УУЛУ
В КОНТЕКСТЕ ФИЛОСОФСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ**

¹**Акматов Өмурзак Сарытайович,**
доцент, к.ф.н.;

²**Бекбоев Аскар Абдыкадырович,**
в. н. с., д.ф.н., профессор

¹**Карабукаев Кадыркул,**
в. н. с., д. ф. н.,

**ФИЛОСОФИЯЛЫК АНТРОПОЛОГИЯНЫН АЛКАГЫНДАГЫ
КАЛЫГУЛА БАЙ УУЛУНУН
СОЦИАЛДЫК-ФУТУРОЛОГИЯЛЫК ИДЕЯЛАРЫ**

Акматов Өмурзак Сарытайович
доцент, ф.и. к.;

Бекбоев Аскар Абдыкадырович
ж.и.к. ф.и.д., проф.

Карабукаев Кадыркул Шаршеевич
ж.и.к. ф.и.д.

**SOCIO-FUTUROLOGICAL IDEAS OF KALYGUL BAI UULU IN THE CONTEXT
OF PHILOLOGICAL ANTHROPOLOGY**

Omurzak Akmatov,
associate professor of Ph.D.,

Askar Bekboev
leading researcher, doctor of philosophy, professor

Kadyrkul Karabukaev
leading researcher, doctor of philosophy

¹*Институт философии им. академика А. А. Алтмышбаева, НАН КР
Institute of philosophy named after academician A. Altmyshbaev, NAS KR*

²*Ошский Государственный университет
OSH State University*

Аннотация. В статье подвергается анализу футурологические идеи Калыгула Бай уулу в контексте концептуальной системы философской антропологии. В истории философской мысли кыргызов особо выделяется патриарх футурологов, мудрецов Центральной Азии – Калыгул Бай уулу (1785-1855гг.), который сумел увидеть за единичным общим, за сегодняшним бытием – лицо будущего состояния общества. Его антропо-футурологические идеи опережали его непростое, противоречивое время. Он анализировал отношения людей, племен, богатых и бедных, молодых и пожилых, общества и природы, давал советы, высказывал свое отношение к разным процессам. Проницательность Калыгула осуществлялась посредством применения им такого познавательного метода, как экстраполяция: знания из одного единственного предме-

та на его целые классы, от настоящего этапа существования объекта на его далекое будущее, от единичного, индивидуального предмета на его группы и классы.

Ключевые слова: философская антропология, футурология, мыслитель, человек, личность, идея, общество, патриарх, анализ, концепция, морально-этические ценности, родоплеменные отношения, экспансия.

Аннотация. Макалада философиялык антропологиянын алкагындагы Калыгул Бай уулунун социалдык-футурологиялык идеялары иликтенет. Кыргыз элини философиялык ойлор тарыхында футурологиялык идеологеманын патриархы Калыгул Бай уулунун (1785-1855--жж.) орду өзгөчө, анткени ал кеменгер ойчул катары жекелик мене жалпылыктын байланышын сезе билип, өз мезгилинин келечегин аныктай алган. Калыгул-ойчулдун антропо-футурологиялык ойлору ал өзү жашаган доордон озуп, келечектин кантип-кандай болоорун туура, адекваттуу боолгологон. Азыркы илимдин түшүнүгү менен мүнөздөгөндө ал экстраполяция ыкмасын – жекеликтен жалпылыкты, учурдан келечекти көрө билген. Коомдук түзүмдүн өзгөчөлүгүн туя билип, «эмне кылыш керек деген суроого» жооп-кеңеш берген.

Негизги терминдер: философиялык антропология, футурология, ойчул, адам, инсан, идея, коом, патриарх, анализ, концепция, моралдык-этикалык баалуулуктар, уруу-урук мамилелери, экспансия.

Abstract. The article analyzes the futurological ideas of Kalygul Bai uulu in the context of the conceptual system of philosophical anthropology. In the history of Kyrgyz philosophical thought, the patriarch of futurologists and sages of Central Asia, Kalygul Bai uulu (1785-1855), stands out in particular, who managed to see behind a single common, behind today's existence, the face of the future state of society. His anthropo-futurological ideas were ahead of their difficult, contradictory time. He analyzed the attitude of people, tribes, rich and poor, young and old, society and nature, gave advice, expressed his attitude to various processes. Kalygul's insight was realized through the application of such a cognitive technique as extrapolation of information, knowledge from a single object to its entire classes, from the present stage of the object's existence to its distant future, from a single, individual object to its groups and classes.

Keywords: philosophical anthropology, futurology, thinker, man, personality, idea, society, patriarch, analysis, concept, moral and ethical values, tribal relations, expansion.

Футурология как таковая в целом, и футурологические идеи Калыгула Бай уулу так или иначе тесно связаны с философской антропологией, ибо антропологическая проблема является фундаментальной основой как философской антропологии, так и футурологии. Субъект философской антропологии – человек как личность в значительной степени проявляет себя творческим конструктором нового начала (футурологии), которое становится важным направлением в развитии обще-

ства намного позднее, чем идеи, провозглашенные отдельными мыслителями. В этом отношении личность выступает как опережающий фактор развития социальной цели общества. Общество – несколько более тяжеловесное начало, чем личность. Оно проводит селективную процедуру по отношению к идеям, по ступкам личности.

Среди многочисленных акынов, мыслителей кыргызского народа особо выделяется патриарх футурологов, мудрецов Центральной Азии – Калыгул Бай

уулу (1785-1855гг). Хотя его жизнь протекала в условиях господства феодально-родовых отношений и изолированности кыргызского общества от различных вызовов цивилизации. Но самое главное он как антропо-футуролог сумел увидеть за единичным общее, за сегодняшним бытием – образ будущего состояния общества, которое разрушало вековые ценности кыргызского народа, трансформируя их безжалостно и неминуемо в новом качестве, которое противоречило общепринятым ценностям родоплеменных отношений феодального общества.

Творчеству Калыгула посвящены работы таких исследователей, как Т.Саманчин, З.Бектенов, Ж.Жаныбеков Т.Аскарров, Н.Кулматов, О. Акматов [1]. Но в большинстве работ названных авторов в основном анализируются не футурологические идеи мудреца, а этические, эстетические, социальные воззрения.

В данной статье делается попытка систематизации социально-футурологических идей легендарного мудреца и провидца Калыгула, которые будут способствовать более глубокому пониманию творчества. Уникальность его творчества прежде всего связана с тем, что он, в отличие от многих мудрецов, совершенно не получив никакого светского или религиозного образования, сумел занять вершину такого непростого учения, как футурология. Поэтому исследование творчества Калыгула Бай уулу, по нашему мнению, будет способствовать раскрытию не только неизвестных тайн его мудрости, прозорливости, но и влияния всего спектра социальных-феодально-родовых отношений кыргызов на формирование и развитие футурологических ясновидений Калыгула. Кроме того, творчество Калыгула притягивает

различных исследователей еще одним уникальным качеством – удивительной точностью его предсказаний (многие предположения его находили подтверждения через несколько десятков лет).

Рассматривая творчество Калыгула Бай уулу можно отметить, что еще одной особенностью антропо-футурологической способности кыргызского мудреца является то, что он осуществлял свои продуктивные прогнозы о проблемах своего времени (о взаимоотношениях кыргызского общества с внешним миром), не покидая свой родной край, особо не общаясь с внешним миром. Например, хотя он не посещал Россию, не видел ни одного русского человека, ему удалось точно предвидеть на несколько десятилетий вперед возможность наступления конфликтной ситуации между кыргызами и русскими властями. Он угадал, что будет объявлена мобилизация кыргызских сыновей в русскую армию для тыловых работ, которая в действительности произошла в 1916 году и послужила одной из причин восстания кыргызов против политики царской России.

Произведение «Речь Калыгула», появившееся до прихода русских на кыргызскую землю, дает повод подтвердить прозорливость и мудрость поэта. Он предчувствовал, что присоединение кыргызов к царской России приведет к коренным переменам в жизни народа: будут меняться общественно-политическая жизнь, взгляды людей, религиозные представления, морально-этические правила и нормы, социальные условия и т.д. Откровения Калыгула в исторической перспективе, предполагали переход народа к новым способам хозяйствования и изменение традиционного образа мышления.

<p>Өлбөй турсаң көрөсүң Орус салган калааны. Аман болсоң көрөрсүң Араба менен чананы. Багарсың торпок менен тананы, Сактаарсың сары талааны, Салдаттыкка берерсиң Ичиңден чыккан баланы.</p>	<p>Не умрём – увидим тогда, Как станут строить города. Уцелев, увидим сами Русскую арбу и сани. Бычка и тёлку подрастим И злаки с поля сохраним. Кровных сыновей тогда-то Служить в солдаты отдадим.</p> <p>[2,С.134]</p>
---	--

Калыгул со своим талантом прозорливого аналитика интересовался не только выяснением будущей тенденции развития родоплеменных отношений кыргызов, изменением морально-этических ценностей общества, трансформацией семейно-родственных отношений, сохраняющихся в течение нескольких веков, но и появлением возможных диспропорций между природой и обществом, о которых мировая общественность подняла тревогу лишь в конце XX века. Например, прозорливый Калыгул отмечал тенденцию изменения плодородия земли: уменьшение полезных свойств почвы и ее травянистого покрова. Появление новых признаков в окружающей среде рассматривалось Калыгулом, как симптом нежелательных явлений в скотоводческом хозяйстве кыргызов, в частности, и конца света в целом.

Прозорливое творчество антрополога и футуролога Калыгула представляет интерес не только для простых людей, но и специалистов этой магической профессии, так как многие его высказывания, имеющие определенное отношение к разным аспектам жизнедеятельности людей, живших в XIX веке, нашли и находят свое подтверждение и в практической жизни современного кыргызского общества.

Высокий уровень подверждаемости идей Калыгула во многом определяет наличие неугасающего интереса у исследователей к его творчеству и биографии. В определенной степени такой интерес к личности и творчеству Калыгула обусловлен и тем, что в годы тоталитаризма все, что было связано с этим мыслителем, как и с другими заманистами было под строгим запретом.

Калыгул пропускал через всесторонний анализ всякие явления, но особенно общество, которое рассматривалось им не как застывшая данность, а как непрерывно изменяющееся начало. В этом плане он был стихийным диалектиком, берущим пример из вечной изменчивости природы, общества и сознания, для которого стабильность, устойчивость являются определенным моментом изменения бытия, объекта. Например, существование общества мыслитель делил на три этапа:

- ограниченное общество (тар заман);
- общество страдания (зар заман);
- конец света (акыр заман).

На первом этапе у человека все еще сохраняется определенная свобода, хотя он (человек и общество) не обладает абсолютной свободой. Но на этом этапе существования общества еще отсутствуют страдания человека. Такое время наступит вслед за первым этапом.

На втором этапе существования общества свобода человека ограничена различными барьерами, они (барьеры) неудобны и порождают страдания людей.

Цикл страданий общества и человека вовсе не заканчивается вторым этапом их существования, за которым следует последний, третий этап бытия. Этот этап жизни людей характеризуется мыслителем как конец света.

По мнению Калыгула, наступление конца света сопровождается рождением «маленьких» людей, занимающихся пустословием, исчезновением сочного травянистого покрова земли расширением площади пустынь, сокращением численности скота, увеличением количества бедных людей, которым чуждо мнение других. Люди конца света не способны найти решение проблем, потому что они не уважают мнение других, если даже оно обладает объективностью, истинностью и полезностью. Данное заключение мудреца имеет определенное отношение к современным проблемам взаимоотношений добра и зла, от решения которых зависит судьба человечества, земной цивилизации в целом.

Следует отметить, что Калыгул в отличие от буддистских мыслителей не превращает страдание в вечное неопределенное состояние человеческого бытия, а рассматривает как определенный этап функционирования общества, возникновение которого обуславливается своеобразием взаимодействия общества и природы.

Предвидение будущих событий представляет определенную трудность и в наше время и требует от исследователя учета множества факторов, которые, как правило, носят изменчивый характер. Объект непрерывно изменяется в результате взаимодействия с другими факторами, процессами, а также на основе трансформации внутренних его структур. А изменение изучаемого объекта снижает

степень объективности и адекватности прогноза с положением объекта.

Однако исследователи, несмотря на такие трудности, делают прогнозы, способствующие человеку в угадывании основных контуров, наступающих в будущем процессов. Среди выдвигаемых человеком прогнозов имеются и такие, которые отличаются особой точностью, хотя время выдвижения прогноза и наступление прогнозирующего явления отделены друг от друга достаточно большим отрезком времени.

С определенной вероятностью можно утверждать, что прогнозы делались почти во все времена существования общества, в которых практическая деятельность людей была зависима от различных изменчивых факторов природы и общества. В XIX веке практические нужды кыргызского общества обуславливали появление различного рода прорицателей, и выдвижение ими удивительных прогнозов.

Теперь несколько слов о социально-экономических и духовных процессах, происходивших в конце XVIII - в первой половине XIX веков. В указанное время у кыргызов происходило разложение родоплеменных отношений, росла социальная дифференциация общества, увеличивалось количество батраков, которые пополняли армию наемных бедняков, нанимающихся на работы у баев и манапов.

Принадлежность человека к тому или иному роду кыргызов в указанный период начинает терять значимость. На первый план выдвигается имущественное положение человека, возникают первые признаки кризиса родоплеменных традиций, затрагивающие основы взаимоотношений кыргызских родов и вместе с этим укрепляются амбиции сильных родов для усиления своего влияния. Кроме того, к указанному периоду относится оживление экспансионистских амбиций Кокандского ханства, России и Китая, ко-

торые всеми доступными средствами хотели, чтобы кыргызы включились в орбиту их политического влияния.

Вышеупомянутые отрывочные факты дают нам определенное основание сказать, что пророчество, проницательность кыргызских заманистов нельзя рассматривать в качестве какого-то чисто интуитивного, чудесного явления, не поддающегося рациональному объяснению. Нет, пророчество кыргызских заманистов можно объяснить на основе рациональных средств познания.

Не умаляя природные способности (интуицию, различные подсознательные реакции). Кет Буку, Калыгула, Астанбека, Молдо Нияза и других, можно сделать предположение, что им удавалось делать успешные прогнозы на основе рационального познания, хотя они не были знакомы с современной технологией научного поиска прогнозирования.

Все заманисты и Калыгул Бай уулу в особенности имели прирожденный талант аналитического мышления. От его острой наблюдательности и ума не мог остаться в тени никакой, даже еле заметный элемент целого явления. Он все замечал, сравнивал связи, зависимости несовместимых явлений, вещей. Когда ему исполнилось семь лет от роду, он получил уроки от сельского священнослужителя Сопу-ата о правилах реализации молитвенных процедур ислама. Этим и ограничивалось его религиозное просвещение. Кроме того, он, как и тысячи других кыргызских детей XIX века не получил светского образования. Но его безграмотность не помешала ему как и древнегреческому мыслителю Сократу, овладеть великим искусством мудрости, а также проницательности, которая удивляет людей и в наше время, излишне насыщенное различными продуктами прогнозирования. Проницательному таланту Калыгула Бай уулу удивляются не только люди из толпы, но и профессиональные знатоки технологии прогнози-

рования. У Калыгула дар прорицателя, аналитика событий, процессов жизни кыргызских племен раскрылся в его молодые годы. Он анализировал отношения людей, племен, богатых и бедных, молодых и пожилых, общества и природы, давал советы, высказывал свое отношение к разным процессам. И самое удивительное то, что советы, оценки мудреца Калыгула находили своих сторонников, ими восхищались, так как (советы, оценки) мудреца содержали правду жизни, отображали объективные моменты выдвигаемых проблем и предлагались пути их решения.

Значимость силы и мощи проницательности Калыгула велика, если учесть, что его прогнозы в целом неоднократно подтверждались, несмотря на то, что они были высказаны им в отсутствие прогнозируемых процессов. Он, не видя ни одного русского солдата, отмечал, что в будущем кыргызские земли будут отобраны русскими, кыргызы пострадают от вмешательства русских в кыргызские родоплеменные отношения. Особенно удивляет то, что мудрецу в целом удалось точно отметить события, которые произошли спустя десятилетия. Например, он считал, что царская Россия вначале отберет у кыргызов земли, а затем начнет притеснять коренное население, что в действительности происходило, начиная с 1876 по 1916 годы, на территории современного Кыргызстана [4, С.265].

Заслуживают внимания и современных исследователей идеи Калыгула о последовательном ухудшении взаимоотношений общества и природы, а также о появлении искусственных батыров, отделяющих людей друг от друга. В этом плане для современников представляет интерес периодизация наступающих этапов будущего общества созданная Калыгулом. В основном он разделял жизнедеятельность кыргызского общества на три этапа. Прорицатель называл время существования кыргызского общества

в XVIII -XIX веках, периодом стесненным или ограниченным этапом существования людей. На этом этапе свобода людей, общества носит ограниченный характер, различные социальные барьеры ограничивают возможности людей. Но колесо истории не останавливается. «Тар заман» (стесненное время) необходимым образом заменяется другим этапом истории, а именно «Зар заманом» – временем или этапом страдания человека и общества. Калыгул был буревестником наступления нового времени, которое качественно будет отличаться от того этапа, свидетелем которого был сам прорицатель. Новый этап истории, по мнению Калыгула, принесет, несомненно, новые прави-

ла, требования жизни. Произойдет изменение людей, общества. Он отмечал, что на новом наступающем этапе истории скот станет обмениваться на деньги, раб станет господином, горы станут голыми, поля превратятся в леса.

Позднее «Зар заман» (этап или время страдания), по мнению Калыгула сменится другим периодом – концом света (акыр заман). В последние годы творчества мудрец очень часто использовал термин «конец света». Здесь мы видим, что взгляды его не стояли на одном месте, они менялись по мере роста творчества акына-мудреца.

Следовательно, одним из важных средств познания кыргызского мудреца были его аналитические способности.

<p>НАСТУПАЮТ ТАКИЕ ДНИ...</p> <p>Время страданий придет, Время конца...</p> <p>Когда это время придет, Сын не признает отца, Отец не признает дитя.</p> <p>Наступят такие дни: «Не хуже тебя», – говоря, – Соперничать будут они. Дочь не признает мать, Мать не будет дочь узнавать. «Не хуже тебя», – говоря, Себя они станут ровнять.</p>	<p>ОШОЛ ЗАМАН КЕЛГЕНДЕ...</p> <p>Акыр заман жакындап Келип калды...</p> <p>Ошол заман келгенде Уул билбейт атасын, Атасы билбейт батасын, «Мен да сенден кемби» – деп Салыштырат жотосун. Кызы билбейт анасын, Анасы билбейт баласын, «Мен да сенден кемби» – деп, Салыштырат данасын.</p> <p>[2,С.200]</p>
---	--

Другим важным средством конструирования Калыгулом «портрета» будущих процессов, с которыми столкнется непосредственно кыргызская общественность через значительные отрезки времени, является логическая процедура обобщения индивидуальных, единичных признаков, событий, имевших место

в истории кыргызских родов. Острота взгляда, проницательность ума мудреца были способны «увидеть» за единичным случаем возможность возникновения общих тенденций, которые при наличии определенных условий превращались из единичных признаков в общие признаки не одного объекта, а целого класса объ-

ектов. В таких случаях прогнозы делаются путем расширения масштаба конкретного явления на более обширные ареалы явлений.

Кроме того, проницательность Калыгула, осуществлялась посредством применения им такого познавательного приема, как экстраполяция сведения, знания из одного единственного предмета на его целые классы, от настоящего этапа существования объекта на его далекое будущее, от единичного, индивидуально-предмета на его группы и классы. Так, например, он в стихотворной форме излагает будущий образ конца света. Так :

Горы станут голыми, а вторая жена – госпожой.

Корова станет дорогой, а раб – господином.

На равнине возникнет мельница, из низов выйдет господин.

Грубый станет баатыром, земля станет голой.

Возникнет село, со смешанным населением.

Это время очень близко...

Пожилые потеряют традиции, женщины – совесть.

Население будет притеснен, а мир – ухудшен.

Каждый день будет занят заседанием.

Этот порядок возникнет в будущем.

Вырастет самостоятельная девушка, а из воздуха выйдут слова (радио).[4]

Позднее он утверждал, что время страданий сменится другим, более благоприятным для человека временем. С наступлением такого более благоприятного времени, например, женщина незамужняя займет тысячи баранов, а сирота повзрослеет. В то же время он отмечает, что увеличение поголовья скота в свою очередь станет причиной его истощенности. На земле, населенной кыргызами, появятся густонаселенные села, жители которых будут соперничать между собой. Надежды людей будут обу-

словлены различными ограничениями.

У людей конца света будут определенные психологические, физические и этические особенности: маленькое телосложение, разнузданные, распущенные нравы, и тому подобное. С наступлением конца света резко сократятся площади оголенных каменистых пустынь. А подобные изменения окружающей среды станут причиной сокращения материальных средств существования людей, которое неминуемо ведет к бедности населения. Человек конца света будет отличаться такими качествами, как пустословие, жадность, нетерпимость, неуважительность, бедность и отсутствие способности к пониманию мнения других и людей т. п.

Таким образом, Калыгул Бай уулу как один из великих кыргызских мыслителей кыргызского народа своим талантом, основываясь на интуиции, на остроте своего взгляда, проницательности ума и духовных убеждениях позволял прогнозировать будущие процессы, с которыми придется столкнуться непосредственно кыргызской общественности через значительные отрезки времени. Они происходят путем расширения масштаба конкретного явления и процессов на более обширные ареалы, развиваясь с изменяющимися вызовами глобального будущего. Благодаря его способности предсказывать будущее, его называли в народе «святым Калыгулом». В свое время мыслитель говорил, что его мудрые слова, советы и заповеди необходимы народу, будут запоминаться и повторяться в народе и будут сохраняться долгое время. Слова Калыгула подобны горящей лампе для нашей сегодняшней нравственности, он видел ценность человека в удовлетворении социальных потребностей и придании прогрессивного направления обществу. Сам Калыгул ясно объяснил смысл заповедей для общества: «Мудрость и пословицы одинаковы, и то, что они говорят, верно, как падает луч солнца».

Литература:

1. *Жаныбеков Ж, Аскарров Т, Кулматов Н.* Кыргыз философиясы (XX-XXI кк.) - Ош, 2006, -200б.
2. *Калыгул Бай уулу* Избранное/ Подг. текста, сост., перевод с кыргызск. на рус. яз. М.А. Рудова. – Бишкек: АРХИ, 2003. – 200 с
3. Кыргыз поэзиясынын антологиясы, том 1, Кыргызстан-Сорос Фонду, -Бишкек, 1999 - 740б.
4. *Акматов Ө. С.* Гуманисттик идеялардын байыркы булактары / ОшМУнун 50 жылдык жана Жеңижоктун 140 жылдык мааракесине арналган «Кыргыз философиясынын актуалдуу проблемалары» аттуу ИТКнын материалдарынын жыйнагы. -Ош, 2001.-84-87-б.б.

УДК:159.955 (575.2) (04)

АЛЬ БЕРУНИ КАК МЫСЛИТЕЛЬ: ПОНЯТИЙНЫЙ АНАЛИЗ**¹Бекбоев Аскарбек Абдыкадырович,**
ведущий научный сотрудник**²Алымкулов Замир Аманбекович,**
доцент**¹Ибраев Мирлан Эрмекович,**
научный сотрудник**АЛЬ БЕРУНИ ОЙЧУЛ КАТАРЫ: КОНЦЕПТУАЛДЫК АНАЛИЗ****Бекбоев Аскарбек Абдыкадырович,**
жетектөөчү илимий кызматкер**Алымкулов Замир Аманбекович,**
доцент**Ибраев Мирлан Эрмекович**
илимий кызматкер**AL BERUNI AS A THINKER: CONCEPTUAL ANALYSIS****Bekboev Askarbek Abdykadyrovich**
leading researcher**Alymkulov Zamir Amanbekovich,**
associate professor**Ibraev Mirlan Ermekovich**
researcher

¹*Институт философии им. академика А. Алтмышбаева НАН КР*
Institute of philosophy named after academician A. Altmyshbaev of the NAS KR

²*КНУ им. Ж. Баласагына*
KNU named after Zh. Balasagyn

Аннотация. Абу Райхан Беруни был великим мыслителем и средневековым ученым-энциклопедистом, астрономом, математиком, философом, географом, этнографом, антропологом, геологом, историком, ботаником, фармакологом и гуманистом, внесшим огромный вклад в развитие мировой науки и цивилизации. В данной статье логико-онтологическом в ключе анализируется мировоззрение и некоторые историко-философские концепция аль-Беруни – мыслителя энциклопедического ума: в частности, в ней подвергаются анализу понятия: «натурфилософия»; «природа»; «разум»; «мышление»; «время»; «материя и форма»; «причина и следствие»; «возможность и действительность»; «необходимость и случайность». В заключении статьи констати-

руется: несмотря на то, что мысль Аль-Беруни была высказана более тысячи лет назад, некоторые из его идей до сих пор остаются актуальными и созвучными с современностью.

Ключевые слова: философия, логика, этика, религия, толерантность, мышление, причина, следствие, материя, форма, необходимость, случайность, действительность, возможность, суждение, эволюция, релятивизм.

Аннотация. Абу Райхан Беруни дүйнөлүк илимдин жана цивилизациянын өнүгүшүнө эбегейсиз салым кошкон орто кылымдын улуу ойчулу жана энциклопедист, астроном, математик, философ, географ, этнограф, антрополог, геолог, тарыхчы, ботаник, фармаколог жана гуманист болгон. Бул макалада энциклопедиялык билимге ээ, ойчул аль-Берунинин дүйнө таанымы жана айрым тарыхый-философиялык концепциялары логикалык-онтологиялык өңүтгө талданат: атап айтканда, “натурфилософия”, “жаратылыш”, “акыл эс”, “ой жүгүртүү”, “убакыт”, “материя жана форма”, “себеп жана тергөө”, “мүмкүнчүлүк жана реалдуулук”, “зарылчылык жана кокустук” концепциялары талданат. Жыйынтыктап айтканда: Аль-Берунинин ой-пикири миң жылдан ашык мурда айтылганына карабастан, анын кээ бир идеялары азыркы күнгө чейин актуалдуу жана азыркы заманга ылайыктуу бойдон калууда.

Негизги сөздөр: философия, логика, этика, дин, толеранттуулук, ой жүгүртүү, себеп, натыйжа, материя, форма, зарылчылык, кокустук, реалдуулук, мүмкүнчүлүк, ой жүгүртүү, эволюция, релятивизм.

Abstract. Abu Rayhan Beruni was a great thinker and medieval scientist-encyclopedist, astronomer, mathematician, philosopher, geographer, ethnographer, anthropologist, geologist, historian, botanist, pharmacologist and humanist, who made a huge contribution to the development of world science and civilization. In this article, the worldview and some historical and philosophical concepts of al-Beruni, the thinker of the encyclopedic mind, are analyzed logically and ontologically: in particular, the concepts of: “natural philosophy”; “nature”; “reason”; “thinking”; “time”; “matter and form”; “cause and effect”; “possibility and reality”; “necessity and chance”. In conclusion, the article states: despite the fact that Al-Beruni’s thought was expressed more than a thousand years ago, some of his ideas still remain relevant and consonant with modernity.

Key words: philosophy, logic, ethics, religion, tolerance, thinking, cause, effect, matter, form, necessity, chance, reality, possibility, judgment, evolution, relativism.

Абу Райхан аль-Беруни (Abu Rayhan al-Biruni) - выдающийся ученый, мыслитель и философ опередивший целую эпоху своими энциклопедическими знаниями и гениальным талантом, ему была характерна удивительная способность адекватно и глубоко мыслить объективного мира в понятиях, суждениях, теориях связанных с обобщением научно-практических задач. В своем трактате «Наука о звездах» Беруни отмечает об эволюции своей научной мысли следующим образом: «Я начал с геометрии,

затем перешел к арифметике и числам, затем к устройству вселенной, а затем к приговорам звезд, ибо лишь тот достоин звания звездочета, кто полностью изучил эти четыре науки».

Он изучал различные области знания, включая математику, астрономию, философию, географию, историю, языки и религиозные учения, и внес значительный вклад в развитие научно-теоретической мысли. Он известен своими обширными научными трудами, такими как «Книга наук стран» и «Канон астрономии»; так-

же проводил эксперименты и измерения для подтверждения своих теорий, что было необычно для своего времени.

Не случайно в решении Исполнительного комитета ЮНЕСКО справедливо было подчеркнута: «Абу Райхан Беруни был великим мыслителем и средневековым ученым-энциклопедистом, астрономом, математиком, философом, географом, этнографом, антропологом, геологом, историком, ботаником, фармакологом и гуманистом, внесшим огромный вклад в развитие мировой науки и цивилизации. Он характеризуется также как признанный в мире межкультурный историк, исследовавший различные календарные системы, историю правителей, героев, политических событий, культур, традиций и морали, которые и ныне служат пониманию различных культур и общих интеллектуальных достижений» [1]. Как мыслитель, он придерживался универсалистской точки зрения и был убежден, что в мироздании существуют общие всеобъемлющие явления, внутренние имманентные закономерности которых познаваемы. Он также был сторонником свободной мысли и отстаивал идею о том, что каждый человек должен иметь право свободно выражать свои идеи. В трактате «Памятники минувших дней» он справедливо осуждает властителей, за их несправедливости: захватничества и угнетения народов [2]. Философские его воззрения были довольно разнообразными, так как он интересовался множеством областей знания, включая философию, религию, математику, астрономию и другие. Он также жил в период, когда в Исламском мире происходили крупные социально-политические и культурные изменения, что влияло на его мышление. Одним из центральных принципов его философии было понимание, что все знания равноценны и что ни одна культура не может претендовать на монополию истины.

Он проводил исследования различных культур и религий, включая индуизм, буддизм, христианство и древние греческие философские учения, и считал, что каждая из них содержит в себе рациональное зерно. Также они также пропагандировал идеи о свободной мысли и отстаивал право каждого человека на свободное выражение своих мыслей и идей. Он считал, что только благодаря свободе мысли можно достичь истинного знания.

Одним из интересных его философских воззрений была его теория о времени. Он полагал, что время не является независимой реальностью, а скорее это относительное понятие, которое связано с движением объектов в пространстве. Он считал, что время может быть измерено только в отношении к другим объектам, и что оно не существует само по себе. В целом, философские воззрения мыслителя были довольно универсальными и включали в себя идеи о том, что все знания равноценны, что свобода мысли является необходимым условием для получения истинного знания и что время является относительным понятием, связанным с движением объектов в пространстве.

Аль-Беруни также известен своими оригинальными натурфилософскими идеями, по его мнению природа не просто является объектом научного исследования, но также является ключом к пониманию сущности мироздания как такового. Он утверждал, что все явления природы подчиняются определенным законам, и что эти законы можно изучать и понимать через наблюдение и эксперимент. В частности, он рассматривал различные явления природы, такие как звезды, планеты, земля, вода и воздух, и описывал их свойства и взаимодействия между ними. Он был убежден в том, что наука должна быть основана на наблюдении, эксперименте и логическом мышле-

нии, и что все знания должны быть основаны на фактах и доказательствах.

Великие мыслители аль-Беруни и Ибн Сино были современниками в силу этого и других причин натурфилософия Беруни и Авиценны имеют много общего, но есть и некоторые различия. Оба мыслителя были заинтересованы в исследовании природы и ее законов, а также в поиске объяснений и понимании мира вокруг нас. Однако, несмотря на это, их подходы к натурфилософии были несколько различными: Беруни, как мы уже обсуждали, склонялся к позиции, что все в природе является единым целым, и что законы природы присутствуют во всем, от микроуровня до макроуровня. Он верил, что эти законы могут быть поняты и описаны через наблюдение и эксперимент. Ибн Сино сосредоточился на идее о том, что природа имеет глубокий иерархический порядок, где каждый уровень включает в себя более низкий уровень. Он полагал, что законы природы можно объяснить через этот иерархический порядок, и что эта идея может помочь в понимании мира. Также следует отметить, что Авиценна в своих работах уделял большое внимание метафизике и онтологии, в то время как Беруни сконцентрировался на исследовании конкретных научных феноменов. Это может быть связано с тем, что Авиценна был также известен как философ и медик, и его работа включала в себя как научные, так и философские аспекты [3]. Суть антропологических идей мыслителя в понимании человека в контексте его места в мире и отношений с другими существами, были в убеждении, что человек является частью природы и что его духовная жизнь тесно связана с его физическим телом.

Он также утверждал, что человек должен стремиться к духовному совершенству и моральной чистоте, и что это является ключом к гармоничным отношениям с другими людьми и всем миром.

Он полагал, что человек должен жить в соответствии с принципами бытия и что только подобный подход может привести к лучшей земной (реальной) жизни. Кроме этого пытливый ум мыслителя интересовали различные аспекты человеческой жизни: культура, мышление, разум, язык, образование и право. Он считал, что эти аспекты играют важную роль в жизни людей и что их изучение может помочь человеку лучше понимать свою роль в мире. В целом, антропологические идеи мыслителя были направлены на то, чтобы помочь человеку жить в гармонии с самим собой, другими людьми и природой. Он считал, что только понимание человеческой природы и ее места в мире может привести к истинному благополучию и счастью.

Этические мысли аль-Беруни отражены в его трактатах «Книга этики» и «Размышления об этике» в которых, указываются, что люди должны следовать определенным нормам поведения, чтобы жить в гармонии с внешним, окружающим внесубъективным миром; что этические ценности не должны быть ограничены одной религией или культурой, и что существуют общие моральные принципы, которые справедливы для всех людей независимо от их вероисповедания или культуры.

Он также отстаивал идею о том, что важно учитывать последствия своих действий и что люди должны действовать в соответствии с моральными принципами, чтобы создать благоприятную среду для жизни всех людей. Он считал, что человеческое благо должно быть приоритетом в принятии решений и что люди должны избегать действий, которые могут нанести вред другим. Одним из ключевых элементов его этики была идея о справедливости и равенстве. Он считал, что все люди равны перед Богом и перед законом и что должны быть обеспечены равные возможности для всех людей, независимо от их происхождения или со-

циального статуса. Он отстаивал идею о том, что люди должны действовать в соответствии с этими принципами справедливости и что власть должна гарантировать защиту прав и свобод всех людей. По убеждению мыслителя люди должны действовать с моральными принципами и учитывать последствия своих действий для других людей и для общества в целом. Он также отстаивал идею о равенстве и справедливости, которые должны быть основой для принятия решений и для общественного развития.

Понятие первопричины у Беруни было связано с его представлением о Боге. Он считал, что Бог - это первопричина всего сущего в мире. Он верил, что все, что существует, должно иметь причину своего существования, и что эта причина должна быть связана с Богом. Беруни считал, что Бог является не только первопричиной, но и сущностью, которая дает смысл всему существующему. Он также утверждал, что Бог является абсолютной и бесконечной сущностью, которая не может быть ограничена каким-либо определением или описанием. Беруни считал, что Бог не обладает никакими атрибутами, которые могут быть свойственными созданию, и что он является абсолютным единством, которое не может быть разделено на части или составляющие.

Бог в понимании аль-Беруни является высшей сущностью и единственным источником всего сущего: Бог является творцом и управляющим миром и что по нему все явления природы и жизнь людей должны быть рассмотрены в контексте Божественного замысла. Беруни отвергал многие популярные в то время концепции о Боге, такие как теологический детерминизм, который утверждал, что все, что происходит в мире, уже заранее определено Богом. Вместо этого он предлагал более свободное понимание Божественного замысла, которое позволяло человеку свободно выбирать свой

путь в жизни, но при этом не игнорировать Божественную волю. Он также был критичен к антропоморфизму, тенденции присваивать человеческие качества Богу. Он считал, что Бог является сущностью, которая выходит за пределы человеческого понимания; и что мы можем лишь понять Божественную волю через его творения. В целом, понимание Бога в философии Беруни было связано с его общей философской концепцией о единстве всего сущего и гармонии между человеком, и природой.

Беруни был убежден в том, что все в мире имеет причину своего существования и все явления мира взаимосвязаны причинно-следственными связями. Он предполагал, что эти связи могут быть выявлены и поняты человеком через наблюдение и эксперименты. По его мнению причинно-следственные связи могут быть двух типов: первичные и вторичные. Первичные связи связаны с Богом как первопричиной всех явлений в мире, тогда как вторичные связи проявляются в сфере природы и людских действий. Он утверждал, что человеческое познание ограничено, и что мы можем понять только вторичные причинно-следственные связи, но не можем понять первичные связи, которые связаны с Богом. Однако, он считал, что мы можем приблизиться к пониманию первичных связей через наблюдение и анализ вторичных связей. Понятие природы для мыслителя имело двойной аспект: он рассматривал природу как материальный мир, состоящий из объектов и явлений, а также как совокупность свойств и законов, которые определяют функционирование этого мира. Он верил, что природа включает в себя все объекты и явления в мире, которые можно наблюдать и изучать. Он считал, что природа объясняется законами и причинно-следственными связями, которые можно понять через наблюдение и эксперименты. Однако, для Беруни природа также вклю-

чала абстрактные понятия, такие как формы, классификации и определения, которые могут быть использованы для описания и объяснения природы и ее явлений. Беруни также считал, что природа имеет свойство изменчивости и разнообразия, и что объекты и явления в мире могут изменяться и принимать различные формы в зависимости от множества факторов, таких как условия окружающей среды, времени и места.

Мыслитель, также высоко ценил разум и ум, и считал, что они являются важнейшими инструментами познания и понимания мира. Он считал, что разум и ум позволяют человеку увидеть связь между вещами и событиями, и понимать причины и следствия; что разум должен быть основан на опыте и фактах, а не на догматических убеждениях и предположениях. Он отвергал слепую веру и призывал к критическому мышлению, основанному на обоснованности и логической обоснованности. Одним из ключевых понятий была идея общего разума, который является своего рода связующим звеном между всеми людьми. Он считал, что все люди имеют общий потенциал для развития разума и ума, и что это позволяет нам строить общество на основе знания и разума, а не на основе веры и предрассудков.

Также он был убежден в важности мышления и разума. Он считал, что мышление является одним из самых важных аспектов человеческой жизни; и что через мышление мы можем получить знания о мире и о самих себе. Беруни учил, что мышление должно быть логическим и систематическим, и что мы должны стремиться к достижению истины и разума. Он также считал, что мышление должно быть основано на фактах и опыте, а не на догматических убеждениях и предположениях. Беруни призывал к обоснованности и логической обоснованности в мышлении, и предполагал, что мы должны постоянно усовершенствовать свой

разум и знания. Мыслитель высоко ценил способность к самокритике и самоанализу, которые помогают нам понимать наши ошибки и недостатки, и помогают нам становиться лучше. Он также отмечал, что мы должны быть открыты для новых идей и точек зрения, и готовы изменить свои убеждения, если появляются новые доказательства или аргументы.

Мыслитель считал, что понятие - это абстрактная форма, которая выражает общее свойство или признак, присущий различным объектам или явлениям. Он утверждал, что понятие не является реальным объектом, но представляет собой идею, которую можно мысленно образовать в уме. Он четко различал понятия, полученные из опыта (эмпирических) и понятия, полученные из размышлений (рациональных). Он также утверждал, что понятия могут быть более или менее точными, и что для получения наиболее точных понятий необходимо проводить анализ и классификацию объектов и явлений.

В философии Аль-Беруни форма (араб. *صُورَة*) означает абстрактное понятие, которое отражает сущность объекта, его внутреннюю природу и определяет его основные свойства и качества. Форма является неотъемлемой частью природы объекта и существует независимо от его материального существования. Для мыслителя форма была одним из ключевых понятий в его метафизической системе. Он считал, что форма определяет сущность объекта и его вид, и что все объекты могут быть классифицированы по их формам. Например, все растения могут быть объединены в одну категорию благодаря общей форме, которую они имеют. Он также утверждал, что форма может изменяться в зависимости от изменения условий, в которых объект находится. Например, если мы изменяем условия окружающей среды, то мы можем изменить форму растения. Таким образом, для Аль-Беруни форма является одним

из фундаментальных понятий, которое помогает объяснить природу объектов и их свойства. Она определяет сущность объекта и его вид, и может изменяться в зависимости от изменения условий, в которых объект находится.

Материя в концепции мыслителя (араб. *المادة*) являлась основой всего сущего и состояла из атомов, которые не могли быть разделены на более мелкие части. Он считал, что материя не может быть создана и уничтожена, а только изменять свои формы и свойства. Мыслитель также различал два вида материи: первичную материю, которая является основой всего сущего, и вторичную материю, которая образуется из первичной материи и имеет свои собственные свойства. Для него материя была не только физической сущностью, но и метафизической, так как она была связана с первопричиной и причинно-следственными связями. Таким образом, материя суть основа всего сущего, которая не может быть создана или уничтожена, но может изменять свои формы и свойства; она связана с метафизическими понятиями первопричины и причинно-следственных связей.

Материя и форма связаны в единой сущности, и нельзя было утверждать о них раздельно друг от друга: материя не имела бы никакой формы, если бы не была организована и структурирована, а форма не могла бы существовать без материальной основы. Мыслитель различал два типа форм: первичные формы, которые присущи материи и являются ее неотъемлемыми свойствами, и вторичные формы, которые возникают в результате взаимодействия первичных форм и определяют конкретные свойства и качества вещей.

Концепция необходимости (араб. *الضرورة*) и случайности (араб. *الاحتمال*) мыслителя связана с причинно-следственными связями и определяла то, что должно происходить в соответствии с естествен-

ными законами при заданных условиях. Для него необходимость присуща всему сущему, включая Бога, и не может быть изменена. Случайность связана с возможностью и непредсказуемостью в событиях, которые не могут быть объяснены законами природы и обусловлены внешними факторами. Случайность не была противоположностью необходимости, а скорее дополняла ее, так как она позволяла рассматривать мир с разных точек зрения и учитывать непредсказуемость в событиях. Таким образом, понятие необходимости было связано с естественными законами и причинно-следственными связями, а понятие случайности было связано с возможностью и непредсказуемостью в событиях.

А понятии возможности (араб. *الممكن*) и действительности (араб. *الواقع*) также рассмотрены в учении мыслителя: возможность связана с потенциальными возможностями существования, которые еще не произошли, но могут произойти в будущем; действительность, связанная с существующими в настоящее время вещами и событиями. Возможность неотъемлемая часть действительности и существует в ее пределах. Человек имеет возможность и свободу выбирать из нескольких возможных вариантов того, как создать и управлять миром; возможность может быть превращена в действительность только путем действия и выбора.

Действительность связана с тем, что уже произошло или существует в настоящее время; действительность может быть понята только через опыт и наблюдение, и что человеческое понимание действительности может быть ограничено нашими ощущениями и способностями восприятия. Таким образом, понятие возможности связано с потенциальными возможностями существования, которые еще не произошли, а понятие действительности было связано с уже существующими вещами и событиями; что возможность и действительность не яв-

ляются противоположностями, а скорее дополняют друг друга.

Итак, основные философские идеи мыслителя, которые пронизывают многие его труды, включают:

- рационализм: Беруни считал, что истина должна быть основана на знании и наблюдении, а не на вере и предположениях. Он считал, что человек должен использовать свой разум и знания для понимания мира.

- естественная философия: Беруни исследовал мир через призму естественных законов и процессов, таких как движение тел, свет и звук.

- релятивизм: Беруни считал, что знание и истина относительны и зависят от конкретных обстоятельств и точки зрения наблюдателя.

- толерантность: Беруни был сторонником толерантности и уважения к другим культурам и религиям. Он призывал к тому, чтобы люди изучали другие культуры и понимали различия между ними.

- религия: Беруни верил в единого Бога и считал, что религия должна быть основана на знаниях и морали, а не на суевериях и предрассудках.

- наука: Беруни считал, что наука должна быть основана на наблюдении и экспериментах, и что человек должен стремиться к расширению своих знаний и понимания мира.

Изложенные выше идеи Беруни имели важное значение для развития фило-

софии, науки и культуры в целом, и до сих пор остаются актуальными.

В заключении статьи констатируем: несмотря на то, что мысль Аль-Беруни была высказана более тысячи лет назад, некоторые из его идей до сих пор остаются актуальными и созвучными с современностью. Например, его убеждение в необходимости научного подхода и наблюдения, прежде чем делать какие-либо выводы, остается важным аспектом в научном исследовании и познании мира. Кроме того, его понимание природы и естественных процессов важны для современной науки и экологии.

Мысли об этике, толерантности и уважении к другим культурам, также остаются актуальными в нашей современной многокультурной обществе. Он также высказывался за равенство перед законом и права женщин на образование, что также является важным аспектом в современном обществе.

Научно-теоретические идеи Аль-Беруни остаются актуальными и сегодня, и могут помочь нам понять мир и наше место в нем. В эпоху Бируни Европа отставала от мусульманского Востока на несколько столетий. «Только одна черта проводит резкую грань между Востоком и Западом, — писал о тех временах академик И.Ю. Крачковский. — Эта грань настолько ясна, что сразу можно разглядеть, где в эту эпоху культура выше — в Европе или Азии. Черта эта — культура ума, потребность в ней и органическая связь ее с жизнью...» [4].

Литература

1. Абу Райхан Беруни-великий учений - энциклопедист эпохи первого Ренессанса <https://pravacheloveka.uz/ru/news/m9266>

2. Юсупалиева Д.К. Социально-политические взгляды Фараби и Беруни. http://sociosphera.com/publication/conference/2021/131/socialnopoliticheskie_vzglyady_farabi_i_beruni/

3. Беруни и ибн Сина. Переписка // Отв. ред. И.М. Муминов. Ташкент: Фан, 1973.

4. Тимофеев И. Бируни. М.: «Молодая гвардия». 1986 // <http://Annales.info/islam/biruni/index.htm>

ПЕДАГОГИКА

УДК: 378.2(575.2)(04)

ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ ДЕТСКО-ЮНОШЕСКОЙ СПОРТИВНОЙ ШКОЛЫ ПО ШАХМАТАМ**Таштекеев Съездбек Байгазиевич**
аспирант**ШАХМАТ БОЮНЧА БАЛДАР-ӨСПҮРҮМДӨР СПОРТ МЕКТЕБИН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН НЕГИЗГИ МАМИЛЕЛЕРИ****Таштекеев Съездбек Байгазиевич**
аспирант**THE MAIN APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF A CHILDREN'S AND YOUTH SPORTS SCHOOL IN CHESS****Tashtekeev Sozdbek Baigazievich**
postgraduate student of the

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети г. Бишкек, Кыргызстан
Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына., г. Бишкек, Кыргызстан
Kyrgyz National University named after J. G. Balasagyn. Bishkek, Kyrgyzstan

Аннотация. Основным подходом к развитию детско-юношеского спорта является научное исследование актуальных положений методики спортивной подготовки. Реализация актуальных положений в развитии детско-юношеского спорта прошла ряд периодов: от изучения индивидуальных отраслей, свойственных для деятельности в пределах широких общих публикаций последних десятилетий, в которых определены важные закономерности на этом этапе достигнуты значительные успехи.

В нынешнее время к числу наиболее исследованных подходов системы потенциала развития детско-юношеской спортивной школы относят следующие: методика развития умственных способностей в возрастном аспекте; система создания многолетнего тренинга юных спортсменов; нормирование и система подготовительных нагрузок; система селекции юных шахматистов; методика комплексной проверки в деле подготовки учащихся спортивных школ; организационно-методическая база юношеского спорта.

На базе собранных знаний в нынешний период интенсивно ведется исследование проблемы персонификации спортивной подготовки. В ходе подготовки следует соблюдать персональный подход к занимающимся, уделять внимание их индивидуальным особенностям для самого полного развития физических качеств. Одним из основных подходов здесь было исследование методологии изучаемого аспекта. В дополнение были разработаны личная специфика физической подготовки юных спортсменов в периодах начального спортивного ориентира и усиленной тренировки в выбранном виде спорта.

Ключевые слова: детско-юношеская спортивная школа по шахматам, развитие, подходы.

Аннотация. Балдар жана өспүрүмдөр спортун өнүктүрүүнүн негизги ыкмасы спорттук даярдоо методикасынын актуалдуу жоболорун илимий изилдөө болуп саналат. Балдар-өспүрүмдөр спортунун актуалдуу жоболорун ишке ашыруу бир катар мезгилдерди ишке ашырды: маанилүү мыйзам ченемдүүлүктөрү жайылтылган акыркы он жылдыктардын кеңири жалпы жарыялоолорунун чегинде ишмердүүлүк үчүн мүнөздүү болгон жеке тармактарды изилдөөдөн баштап. Бул этапта олуттуу ийгиликтер болду.

Жалпы планда азыркы учурда балдар-өспүрүмдөр спорт мектебин өнүктүрүү потенциалынын системасынын кыйла изилденген ыкмаларынын катарына төмөнкүлөр кирет: жаш курактык аспектиде акыл-эс жөндөмдөрүн өнүктүрүү методикасы; жаш спортчуларды көп жылдык окутууну түзүү системасы; даярдоо жүктөмдөрүн нормалдаштыруу жана системасы; жаш шахматчыларды селекциялоо системасы; спорт мектептеринин окуучуларын даярдоо ишинде комплекстүү текшерүүнүн методикасы; өспүрүмдөр спортунун уюштуруу-методикалык базасы.

Топтолгон билимдин негизинде азыркы мезгилде спорттук даярдыкты жекелештирүү проблемасын интенсивдүү изилдөө жүргүзүлүүдө. Даярдыктын жүрүшүндө физикалык сапаттардын толук өнүгүшү үчүн жеке мамиле жасап, алардын жеке өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруу керек. Бул жердеги негизги ыкмалардын бири изилденип жаткан аспекттин методологиясын изилдөө болгон. Мындан тышкары, баштапкы спорттук Ориентир мезгилинде жаш спортчулардын физикалык даярдыгынын жеке өзгөчөлүктөрү жана тандалган спорт түрүндө күчөтүлгөн машыгуу иштелип чыккан.

Негизги сөздөр: шахмат боюнча балдар-өспүрүмдөр спорт мектеби, өнүктүрүү, мамилелер.

Abstract. The main approach to the development of youth sports is the scientific study of the current provisions of the methodology of sports training. The implementation of the relevant provisions of youth sports has carried out a number of periods: from the study of individual industries characteristic of activities within the broad general publications of recent decades, in which significant patterns are deployed. Significant successes have been achieved at this stage.

In general, it is acceptable to attribute that at the present time the following are among the most researched approaches to the system of development potential of a children's and youth sports school: methods of developing mental abilities in the age aspect; a system for creating long-term training for young athletes; rationing and a system of preparatory loads; a system of selection of young chess players; a method of comprehensive verification in the preparation of students of sports schools; organizational and methodological base of youth sports.

Based on the collected knowledge, the problem of personification of sports training is being intensively studied in the current period. During the preparation, a personal approach to the students should be observed, attention should be paid to their individual characteristics for the fullest development of physical qualities. One of the main approaches here was to study the methodology of the aspect under study. In addition, the personal specifics of the physical training of young athletes were developed during the periods of initial sports orientation and intensive training in the chosen sport.

Keywords: children's and youth sports school of chess, development, approaches.

Основным подходом к развитию детско-юношеского спорта [1] по праву считается научное исследование актуальных положений методики спортивной подготовки.

Реализация актуальных положений в развитии детско-юношеского спорта прошла ряд периодов: от изучения индивидуальных отраслей, свойственных для деятельности в пределах широких общих публикаций последних десятилетий, в которых определены важные закономерности, относящиеся к спортивному тренингу различных контингентов спортсменов с учётом их возрастно-половой специфики и периодами многолетних тренингов. На этом этапе достигнуты значительные успехи.

В нынешнее время к числу наиболее исследованных подходов в системе потенциала развития детско-юношеской спортивной школы [2] относят следующие:

- методика развития умственных способностей в возрастном аспекте;
- система создания многолетнего тренинга юных спортсменов;
- нормирование и система подготовительных нагрузок;
- система селекции юных шахматистов;
- методика комплексной проверки в деле подготовки учащихся спортивных школ;
- организационно-методическая база юношеского спорта [3].

На базе собранных знаний в нынешний период интенсивно ведётся исследование проблемы персонализации спортивной подготовки. В ходе подготовки следует соблюдать персональный подход к занимающимся, уделять внимание их индивидуальным особенностям для полного развития физических качеств. Одним из основных подходов здесь было исследование методологии изучаемого аспекта. В

дополнение были разработаны личная специфика физической подготовки юных спортсменов [2] в периоды начального спортивного ориентира и усиленной тренировки в выбранном виде спорта. В перспективе на предварительных стадиях ее изучения следует изучить следующие вопросы:

В раннем периоде тренировки (предварительной подготовки и начальной спортивной специализации) весьма ответственно определить морфологическую специфику занимающихся, их гармоничность конкретным требованиям вида спорта, выделить чувствительные этапы в свете развития базовых физических способностей, склонность к обучению различным упражнениям, типы свойств нервной системы, темперамент.

В дальнейшем (периоды усиленной спортивной подготовки и спортивного повышения качества) следует изучать персональные свойства во всей их совокупности. Итоги собственного изучения показали, что в развитии физических особенностей спортсмены классифицируются по индивидуально-групповым свойствам, генетически заложенным в организме индивида.

Все рассмотренные периоды станут базой для исследования персональных и персонально-групповых подходов к юным спортсменам в процессе длительной тренировки.

Таким образом, мы охарактеризовали проблемы, решение которых обладает значимостью для последующего развития теории и методики юношеского спорта, структуры подготовки спортивных резервов.

На современном этапе развития общества встает задача общественного понимания необходимости дополнительного образования как открытого вариативного пространства, полного обеспечения права человека на развитие и свободный выбор различных видов

деятельности, в которых происходит личностное и профессиональное самоопределение обучающихся.

В этих условиях актуальной становится такая образовательная организация, которая позволяет развивать способность человека полноценно включаться в общественные процессы.

Преимущества дополнительного образования в сравнении с другими видами образования, проявляются в следующих его характеристиках:

- свободный личностный выбор деятельности, определяющий индивидуальное развитие человека;
- вариативность содержания и форм организации образовательного процесса;
- доступность глобального знания и информации для каждого;
- адаптивность к возникающим изменениям.

Анализ данных характеристик позволяет осознать ценностный статус дополнительного образования как уникальной и конкурентоспособной социальной практики развития мотивационного потенциала личности обучающихся и инновационного потенциала педагогических работников, что в свою очередь позитивно влияет на развитие потенциала общества в целом.

Подходы в развитии детско-юношеского спорта разрабатываются с учетом региональных, социокультурных, экономических и других особенностей, влияющих на функционирование системы дополнительного образования, и направлены на решение вопросов, отнесенных законодательством государства к сферам образования и детско-юношеского спорта, в частности.

В подготовке спортивного резерва для сборных команд Кыргызской Республики основную роль играют спортивные школы. Структура подготовки спортивного резерва в КР [4] развивалась в течение полувека и обладает достаточно устойчивым характером.

Так, шахматы [4] как спорт вырабатывают в человеке ряд необходимых и требуемых в обществе качеств: целеустремленность, волю, выносливость, терпение, способность к концентрации внимания, расчет, умение быстро и правильно принимать решения в меняющейся обстановке и т. д.

Шахматы — [5] это не только игра, доставляющая детям удовольствие, но и действенное эффективное средство их умственного развития, формирования внутреннего плана действий — способности действовать в уме. Воспитательное значение шахмат [5] больше связывают с развитием интеллектуальных качеств человека.

Игра в шахматы развивает наглядно-образное мышление, способствует зарождению логического мышления, воспитывает усидчивость, вдумчивость, целеустремленность.

Ребенок, обучающийся этой игре, становится собраннее, самокритичнее, привыкает самостоятельно думать, принимать решения, бороться до конца, не унывать при неудачах. Шахматные занятия также положительно влияют на совершенствование у детей таких качеств, как внимание, воображение, память, мышление.

Умение анализировать позицию и выбор правильного плана дальнейшей игры является показателем уровня игры шахматиста [5].

Такие процессы познания и мыслительной операции, как сравнение, классификация, обобщение и систематизация присущи при изучении тонкостей шахматной игры, реализуются на практике — при решении шахматных задач и практической игре.

Нужно подчеркнуть, успешно занимаясь шахматами [5], ребенок оперирует всеми тремя уровнями мыслительной деятельности: не только уровнем понимания и уровнем логического мышления, но и уровнем творческого

мышления. Ибо без творческого использования шахматных умений и навыков, трудно при сотнях и тысячах позициях, которые встречаются во время шахматных соревнований и игры, найти наилучшие ходы и добиться успеха.

Мысленно составляя план игры, планируя подготовку к соревнованиям, шахматист развивает навыки планировать работу.

Таким образом, такие аспекты компетентности, как определение проблем, постановка целей и планирование, применение технологий, планирование и организация ресурсов, оценка результата деятельности, самооценка успешно реализуются при занятии шахматами. Не зря Государственная Дума России принимает закон об обязательном изучении шахмат в начальной школе. И хочется верить, что, подписанное между Министерством образования и науки КР [6] и Федерацией шахмат КР [5] соглашение о пилотном введении шахмат в школах Кыргызстана, даст толчок в интеграции шахмат в учебный процесс и повышении качества образования детей. В обучении шахматам я вижу не столько популяризацию шахмат, как части общечеловеческой культуры, сколько действенный способ активизации мыслительной деятельности, повышения учебно-познавательной способности школьников.

Главная реформа — “в нашей голове”

В определенной мере из-за консервативности системы образования в целом она и сохранилась, наполнилась

новым содержанием, хотя и упала в некоторой степени в качественном отношении. А многие в советское время успешно функционирующие системы (например, колхозы, кооперативные организации и др.) были уничтожены. Чтобы реформа была успешной и не только в системе образования, кроме востребованности временем, нужно еще ее материальное подкрепление и участие в ней всего общества, а не только органов, причастных к системе.

Опыт открытия в последнее время частных образовательных организаций и их функционирования обуславливает с необходимостью поддержки со стороны государства государственно-частного партнерства в образовании и общественных (попечительских) советов образовательных организаций, совершенствование нормативно-правовой базы в данных направлениях.

Размышляя над этой темой, мы бы отметили, что главная реформа в системе образования [5] должна осуществляться через изменения в “нашей голове”, в нашем сознании. Без реального участия и поддержки широкой общественности система образования не даст нужных результатов. Мы не должны разбрасываться имеющими у нас положительными тенденциями и опытом, и в то же время успешно претворять новые тренды (направления). И мы не должны забывать, что в наше время, в эпоху глобализации [6]: “Сильное государство могут построить только образованные люди, нравственно чистые люди сохраняют его, патриоты дадут энергию”.

Литература:

1. Кузьменко, Г. А. Концепция интеллектуального развития подростков в детско-юношеском спорте. – М.: Московский педагогический государственный университет (МПГУ), 2017. / <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=470748>.
2. Коган М. С. История шахматной игры в России. - Л.: Рабочее издательство ‘Прибой’, 1927.
3. Чесноков Н. Н., Никитушкин В. Г., Морозов А. П. Современные тенденции и

подходы к развитию детско-юношеского спорта. / Физическая культура, спорт - наука и практика @fizicheskaya-kultura-sport. / Физическая культура и массовый спорт. – № 1. - 2022.

4. Акылбекова Н. И., Неевина Е. А. Особенности развития детско-юношеского туризма в Кыргызстане. / <https://elibrary.ru/item.asp?id=45566104>.

5. Двейрина О. А. О КОНЦЕПЦИИ развития детско-юношеского спорта. / http://lesgaft.spb.ru/sites/default/files/u144/upload/1.2._prezentaciya.pdf.

6. Региональный методический семинар по вопросам развития детско-юношеского спорта и гармонизации законодательства о физической культуре и спорте и законодательства об образовании. / [https://www.csp-ugra.ru/upload/seminars/...](https://www.csp-ugra.ru/upload/seminars/)

8. Кыргызский шахматный союз. / <https://chess.kg/>.

9. Тагаев М. И. Развитие физической культуры и спорта у кыргызов (исторический аспект): дис. ... канд. истор. наук: 07.00.02. / КГУ имени Арабаева И. – Б., 2018. / [http://arabaev.kg/dt.kg/uploads/...](http://arabaev.kg/dt.kg/uploads/)

10. Туленбаев Ч. Д., Ветеран системы образования. / <https://kutbilim.kg/ru/news/inner/o-shkolnom-obrazovanii-shkolah-sapat-i-shahmatah-ru/>.

11. Шахматы. / Российский энциклопедический словарь. / Глав. ред. Прохоров А. М. — М.: “Большая российская энциклопедия”, 2000. — С. 1790. - Книга 2.

12. Шахматы. / Большая советская энциклопедия: [в 30 т.]. / Гл. ред. Прохоров. А. М. — 3-е изд. — М.: Советская энциклопедия, 1969—1978.

13. Sunnucks A. The Encyclopaedia of Chess, St. Martin's Press. – 1970. - P. 97-98.

14. Ravilious C. P. The Aesthetics of Chess and the Chess Problem. / British Journal of Aesthetics: черновик. — 1994. — Июль. - Vol. 34,. - No. 3. — P. 289.

15. Министерство образования и науки Кыргызской Республики. / <https://edu.gov.kg/>.

16. Кыргызский шахматный союз. / <https://chess.kg/>.

УДК: 821.512.154(07)

ИСТОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ СТУДЕНТОВ

Исакова Светлана Турдубековна

старший преподаватель

Иссык-Кульский государственный университет имени К. Тыныстанова

ОКУУЧУЛАРДЫН КЕП МАДАНИЯТЫН ӨНҮКТҮРҮҮ ПРОБЛЕМАСЫН ИЗИЛДӨӨНҮН ТАРЫХЫ ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Исакова Светлана Турдубековна

улук окутуучу

К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети

HISTORY AND METHODOLOGICAL BASES OF RESEARCH OF THE PROBLEM OF DEVELOPMENT OF STUDENTS' SPEECH CULTURE

Isakova Svetlana Turdubekovna

senior lecturer

Issyk-Kul State University named after K. Tynystanov

Аннотация. Статья написана в историко-педагогическом аспекте, в ней представлены мысли русских лингвистов и кыргызских лингвистов о культуре речи, начиная с ораторского искусства ораторов в древности. Проанализированы философско-педагогические, психологические и лингвистические работы по культуре речи, приучению учащихся к речевой и письменной деятельности в школе и показана их роль как методической базы. Статья предназначена для учителей школ, преподавателей высших учебных заведений, магистров.

Ключевые слова: речь, речевая культура, языковые ресурсы, методика, методическое обеспечение, устная речь, письменная речь, речевая деятельность.

Аннотация. Макала тарыхый-педагогикалык планда жазылган, анда байыркы доордогу чечендердин оратордук өнөрүнөн тартып, орус лингвисттеринин, кыргыз тилчи окумуштууларынын кеп маданияты тууралуу ойлору берилген. Кеп маданияты, мектепте окуучуларды сүйлөө жана жазуу ишмердүүлүгүнө көнүктүрүү боюнча философиялык, педагогикалык, психологиялык, лингвистикалык эмгектерге талдоо берилип, алардын методологиялык база катары кызмат кылышы көрсөтүлөт. Макала мектеп мугалимдерине, жогорку окуу жайларынын окутуучуларына, магистрлерге арналат.

Негизги сөздөр: кеп, кеп маданияты, тил байлыктары, методология, методологиялык таяныч, оозеки кеп, жазуу кеби, кеп ишмердүүлүгү.

Abstract. The article is written in the historical and pedagogical plan, it presents the thoughts of Russian linguists and Kyrgyz linguists on the culture of speech, starting from the oratory of orators in antiquity. Philosophical-pedagogical, psychological and linguistic works

on the culture of speech, teaching students to speech and writing activities at school are analyzed and their role as a methodological basis is shown. The article is intended for school teachers, teachers of higher educational institutions, masters.

Key words: speech, speech culture, language resources, methodology, methodological support, oral speech, written speech, speech activity.

Актуалдуулугу. Кеп маданиятын өнүктүрүү проблемасы – эң байыркы убактан бери эле педагогикада да, лингвистикада да, ата-энелердин балдарды тарбиялоо иш-аракеттеринде да көңүл чордонунда болуп келген проблема. Мисалы, манасчыларды устаттары атайын сыноодон өткөргөн, алардын эң биринчи талабы – манас айта турган баланын тил байлыгы канчалык экендиги каралган, ал бала сюжетте колдонулган жерсуу, курал-жарак, адам аттарын ж.б. аталыштарды жана сөздөрү жатка билип, алардын кайсы жерде, кандайча колдонулгандыгын так билиши керек. Ансыз манасчы болбойт.

Сөздөрдү уккулуктуу жана орундуу пайдалана билбесе, манасчыны эл укпайт. Мына ошол манасчыны айтууга тилдик жактан даярдоо процесси анын кеп маданиятын өнүктүрүү менен байланышат. Албетте, бул процесс оозеки формада жүргөн жана устаттан шакиртке үйрөтүү, көнүктүрүү жолу менен өткөн.

Кеп маданиятын, чечендикке үйрөтүүнүн тарыхынын алгычкы көрүнүштөрүн, байыркы Грециядан, Афина, Рим маданиятынан көрөбүз. Аристотель, Цицерен, Демосфен сыяктуу көрүнүктүү ойчулдар элди өздөрүнүн чечендик өнөрү аркылуу өз айланасына тартып, сүйлөө техникасын, риториканы теориялык аспектиден иштеп чыгышкан, алардын жолун миңдеген окуучулары жолдоп, ошол доордо «Иллиада», «Одессея» сыяктуу эпикалык чыгармалар жаралган, аэддер менен рапсоддордун чыгармачылыгы гүлдөгөн, Эсхилдин тамсилдери, философиялык трактаттар жазылган.

Кыргыз адабиятын окутуу илими орус адабиятын окутуу менен тыгыз байланышта пайда болуп өнүктү, ошол үчүн

биз проблеманын орус методологиясынын негизинде өнүгүшү тарыхы менен байланыштуу карамакчыбыз.

Кеп маданиятын өнүктүрүү жагы орус элинин энциклопедист-окумуштуусу Михаил Васильевич Ломоносовдун (1711-1765) өмүрү жана чыгармачылыгы менен байланышат. Ал 1743-жылы «Краткое руководство к риторике», 1748-жылы «Риторика» деген китептерин жазган, аларда көптөгөн орусча тексттерди жарыялап, риторикага аныктама берип, ал келиштирип сүйлөө жана жазуу тууралуу илим экендигин, ошол аркылуу угуучулардын жана окурмандардын талабын канааттандыруу мүмкүндүгүн белгилеген [1]. Бул методикалык окуу куралы Падышалык Орусияда жүз элүү жылдай адабият мугалимдери тарабынан колдонулуп келген.

XVIII кылымдын акырында адабиятты окутуунун методикасы илим жана окуу предмети катары өнүккөн. Бул мезгилде Москва университетинде өзгөчө чоң иштер аткарылган. Ошол окуу жайдын профессору Федор Иванович Буславдин (1818-1897) «О преподавании отечественного языка» (1844), «Опыт исторической грамматики русского языка» (1858) жана эки томдук «Исторические очерки русской народной словесности и искусства» (1861, Т. 1-2) деген эмгектеринде орус лингвистикасына негиз салуу менен адабий чыгарманын текстинин тилин үйрөнүүгө өзгөчө маани берген. Балдардын адабий жана тилдик билимин чыңдоодо жазуу иштеринин мааниси өзгөчө экендигин белгилеген [2].

1880-1890-жылдарда И.Поливановдун «Урок объяснительного чтения и логического разбора в связи с изустным

и письменным воспроизведением мыслей» (1868) [3], В.Я.Стоюниндин «Педагогические сочинения» [4] деген эмгектери жарыяланып, адабият мугалимдерине методикалык жактан чоң жардам көрсөткөн. Методист Василий Иванович Водовозовдун (1825-1886) «Книга для первоначального чтения в народных школах» (1871) деген китебинде биринчи планга чыгарманын идеялык мазмунун анын тили менен биримдикте талдоону чыгарган.

В.П.Острогорскийдин «Беседы о преподавании словесности» (1885) [5] аттуу эмгегинде орус адабияты предметинин гимназиялык курсунун мазмунун аныктоо менен, ал адабият менен тилди биримдикте карап, «жандуу» сабактарды өтүүнү сунуштаган. Анын усулдук системасында маанилүү орунда класстан тышкаркы окуулар турат, муну ал адабияттык билим берүүнүн эң бир зарыл бөлүгү деп эсептеген жана аларды балдардын кеп маданиятын өнүктүрүүнүн булагы катары караган.

Цезарь Павлович Балталондун (1855-1913) «Пособие для литературных бесед и письменных упражнений» (1891) деген эмгегинде адабият мугалимдери үчүн баарлашуулар жана жазуу түрүндөгү көнүгүүлөр үчүн өзгөчө маани берген, класстан тышкаркы окууларды жактаган, окуучулардын эркин иштөөлөрү, өз алдынча окуган китептер тууралуу барлашуулары үчүн атайын сааттарды бөлүү керектигин аргументтүү айтып чыккан. Демек, ал балдардын кеп маданиятын өстүрүүнүн жолдорун туура аныктаган.

Советтик учурда орус адабиятын окутуунун методикасы Василий Васильевич Голубковдун (1880-1968) эмгектерин кеңири пайдаланып, анын «Новый путь изучения художественных произведений и составление письменных работ» (1909), «Мастерство А.П.Чехова» (1958), «Горький в школе» (1960), «Художественное мастерство Тургенева» (1960), «Мастерство устной речи» (1967) деген эмгекте-

ри адабиятты окутуу боюнча көптөгөн изилдөөлөргө методологиялык негиз болгон. Анын «Методика преподавания литературы» (1962) аттуу окуу китебинин [6] негизинде башка советтик республикалардын методисттери да өз эмгектерин жазган. Ал адабият сабактарында текстти талдоо аркылуу окуучулардын сөз байлыктарын өстүрүү, окуучулардын оозеки жана жазуу кебин өнүктүрүү үчүн методикалык ыкмаларды жана каражаттарды иштеп чыккан.

Көркөм чыгармаларды талдоо процессинде окуучулардын байланыштуу речин өстүрүү, тилдик байлыктарын жогорулатуу технологиялары белгилүү мугалимдер А. С. Айзерман жана Е. Н. Ильин тарабынан практикалык аспектиден каралды, психологиялык аспекти-син В.А.Кан-Калик көрсөтүп берди, М.Г. Качурин адабиятты окутуудагы изилдөөчүлүк ишмердүүлүктү ачып берсе, Е.А.Корсунский окуучулардын адабий чыгармачылык өнүгүш жондөмдүүлүгүн талдады, Н.И.Кудряшев адабиятты окутуу методдорун изилдеди жана ал методдордун теориялык негиздерин иштеп чыкты. Орус адабиятын окутуу теориясы В.Г.Маранцман, Н.Я.Мещерякова, Н.Д.Молдавская, В. А.Никольский, В. А. Онищук, З.Я.Рез, М.А.Рыбникова, В.Р.Щербина ж.б. методисттердин эмгектеринде иштелип чыкты, алар адабият аркылуу сөз өстүрүү жолдорунун методологиялык таянычтарын бизге көрсөтүп берди.

Философиялык эмгектерден: В.Ф.Асмус, Т.Аскарлов, М.М.Бахтин, М.С.Каган, А.А.Потебня ж.б. окумуштуулар көркөм сөздүн табияты, сөз өнөрүнүн эстетикасы боюнча методологиялык ойлорун айткан. Көркөм чыгарманы таанып-билүүнүн булагы катары Н.А.Бердяев, маданият катары Д.С.Лихачев изилдеген.

Көркөм адабият, анын негизин түзгөн текст, ошол текст аркылуу окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүү психологиялык-педагогикалык процессте ишке ашат. Андыктан да биздин изил-

дөөлөрдө Л.С.Выготский, П.Я.Пальперин, И.А.Зимняя, А.А.Леонтьев, А.Н.Леонтьев, Л.Ф.Обухова, А.А.Реан, Н.Ф.Тализина, Д.И.Фельдштейн, Д.Б.Эльконин ж.б. советтик жана орус психологдорунун эмгектери пайдаланылды.

Окуучулардын кеп маданиятын көркөм чыгармалар аркылуу өнүктүрүү окутуу процессинде аткарылат, ал эми окутуу процессинин мыйзамдарын педагогиканын дидактика бөлүмү изилдейт. Бул багытта дидактар: И.Р.Гальперин, Л.В.Занков, Н.В.Кулибина, И.С.Якиманская өз эмгектерин жараткан.

Орус тилин жана адабиятын окутуу методикасында мугалимдер үчүн колдонмолор Е.Н.Атарщикова, Т.А.Ладыженская, Н.Г.Маркова, Н.М.Шанский тарабынан жазылса, стилистика боюнча Л.Д.Беднарская, И.Б.Голуб, риторика боюнча Э.В.Клюев, М.Р.Львов, тексттин курамы боюнча Ю.М.Лотман, практикалык стилистика боюнча Д.Э.Розенталь, кеп этикети боюнча А.А.Акишина, методикасы боюнча А.В.Текучев окуу китептерин жазган.

Биздин темага байланыштуу орус тили жана адабияты боюнча жана аларды окутуу проблемалары жаатындагы Н.Д.Глизерина, М.С.Давыдов, Н.Н.Кузнецова, О.Д.Мухина, Е.Н.Пузанкова, В.В.Лолуа, О.Ю.Харитоновна, Ю.А.Тимофеева, Т.А.Чихачева ж.б. окумуштуулар диссертацияларын коргошкон. Орус жана совет педагогикасында, лингвистикасында кеп маданияты, стилистика боюнча А.Н.Васильеванын, Б.Н.Головиндин, В.Е.Гольдиндин, С.И. Ожеговдун, Н.И. Формановскаянын, М.Т.Цицерондун эмгектери өзгөчө бааланат.

Орус адабиятын окутуунун методикасы илиминин негизинде ХХ кылымдын 50-жылдарынан тартып кыргыз адабиятын окутуу илими калыптанды.

К.Иманалиевдин «Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери» (1984), «Кыргыз адабиятын

окутуунун методикасы» (1976), «Кыргыз мектептеринде адабиятты окутуунун жолдору» (1966), «Кыргыз совет адабиятын окутуунун айрым маселелери. I китеп» (1972), «Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши» (1981), «Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын негизги маселелери» (1973) сыяктуу методикалык эмгектеринде жазуучунун өмүр баянын, чыгармачылык жолун, чыгармаларын окутуу процессинде окуучулардын оозеки жана жазма кебин өстүрүүгө өзгөчө көңүл бурулган. «Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын негизги маселелери» (1973) деген китебинде «Тексттеги түшүнүксүз сөздөрдү түшүндүрүү» деген тема берип, Т.Сатылгановдун «Эшен-калга» деген ырын окутууда архаизмдер, тарыхый сөздөр менен иштөөнүн жол-жоболору сунушталат. Тексттеги түшүнүксүз сөздөр менен иштөөгө мугалимдер анча маани бербей келишкенин айтып, методист мындай дейт: «Түшүнүксүз сөздөрдү түшүндүрүүнүн негизги максаты окуучулардын сөз байлыгын көбөйтүү жана чыгарманы терең түшүнүүгө мүмкүнчүлүк түзүү болуп эсептелет» [7, 111].

Адабий билим берүүнүн түпкү максаты окуучулардын кеп маданиятын жогорулатуу экендигин Б.Алымов бир катар методикалык эмгектеринде, докторлук диссертациясында жана окуу китептеринде көрсөтөт. Б.Алымовдун «Жогорку класстарда жазуу жумуштарын жүргүзүүнүн айрым маселелери» (1968) жана «Мектеп сочинениеси» (1982) деген китептеринде окуучулардын байланыштуу жазуу кебин өстүрүүдөгү дил баяндардын ролуна өзгөчө токтолот. Ал «Мектеп сочинениеси» деген китебинде «окуучунун жакшы жазган сочинениеси – мугалимдин жеңиши, ийгилиги, начар сочинениеси – мугалимдин ишинин оңунан чыкпаганы» [8,9] деп келип, IV-VII класстардагы «эркин» темадагы сочи-

нениелер (баяндоо-сүрөттөө, сүрөттөр боюнча, чыгармачылык) боюнча теориялык пикирлерин айтуу менен көптөгөн мисалдарды келтирет. Б.Алымов мектеп сочинениесинин мындай өзгөчөлүктөрүн белгилейт:

1. Мектеп сочинениеси жарык көрбөйт. Айрым мыкты окуучулардын жакшы жазылган сочинениеси тигил же бул илимпоз-методисттин эмгегинде үлгү катары жарык көрүп калышы да мүмкүн, бирок бул окуучунун ар кандай сочинениеси жарык көрөт дегендикке жатпайт.

2. Мектеп сочинениеси философиялык, илимий же саясий чоң масштабдагы, кеңири диапазондогу ойду камтый албайт, анда жаңы ачуулар, теориялар, өзгөчөлөнгөн жоболор менен эрежелер да болбойт. Андай нерселерди окуучудан талап кылуунун өзү да жаңылыштык.

3. Мектеп сочинениеси тигил же бул коомдук түзүлүш, саясий-экономикалык абал чагылдырылган чыгармалар, андагы адам мүнөздөрү, алардын турмуш-тиричилиги, карама-каршылыктары, жек көрүүсү менен жан тартуусу, сүйүүсү менен күйүүсү, б.а. турмуштагы жакшылык менен жамандыктын, адамгерчилик менен айбандык-наадандыктын, адилеттүүлүк менен акыйкатсыздыктын, өмүр менен өлүмдүн ортосундагы айыгышкан күрөшү жөнүндөгү жазуучунун чыгармасы тууралуу адабиятчылардын айткан даяр ой-пикири боюнча окуучунун түшүнүгү жазылат. Бирок бул, окуучу өз сочинениесинде адабиятчылардын айткан даяр пикирлерин көчүрө берет экен дегендикке да жатпайт. Окуучу тигил же бул чыгарма, аны жараткан жазуучу, анын коомдон алган орду, адабиятка кошкон салымы жөнүндөгү даяр материалга таянат, ал боюнча ой жүгүртөт, аны өзүнүн «кичинекей» акыл таразасына салып «чайнап», өз сөзү менен кайрадан иштеп чыгат, ага өзүнүн кичинекей фантазиясы менен ой чаргытуусун кошот, өз алдынча жыйынтык чыгарууга аракеттенет. Ал эми чыгармачылык, турмуштан алынган

«эркин» темадагы сочинениелер окуучунун жекече турмуштук тажрыйбасына, билим деңгээлине байланыштуу жазылат. Анда бала жекече байкаганына, көргөн-билгенине, укканына, окугандарына таянып темага жооп берет. Ошондуктан мектеп сочинениесинде да окуучунун жеке ою, кыялдан жаралган нерселери, корутундусу, аныктамасы жок дешке болбойт.

4. Мектеп сочинениеси белгилүү кыска мөөнөттө берилет. Окуучу аны ашып кетсе жумалык, болбосо эки-үч сааттын ичинде жазып тапшырууга милдеттүү. Бул мугалим тапшырган ишти окуучунун сөзсүз аткарышы керек деген педагогиканын принцибине негизделген иш. Ал эми саясий, адабий, илимий эмгектерди авторлор ыктыярдуу жазышат.

5. Мектеп сочинениеси адабият мугалиминин жетекчилиги астында гана ишке ашат. Аны жазууда мугалим балага улам жаңы багыт, көргөзмө, кеңеш берет, биргелешип план түзөт, жазылган сочинениени кошумчалайт, редакциялайт. Кыскасы, үйрөтүүчү мүнөздөгү бардык сочинение мугалимдин жардамысыз жазылбайт, мугалим ар бир сочинениеге авторлош болот. Бирок негизги жоопкерчилик окуучулардын өзүлөрүнө жүктөлөрүн да унутпоо керек. Мугалим сочинение жазуунун бүт милдетин өз мойнуна ала албайт, ага жетекчилик кылып, көргөзмө гана берет. Үйрөтүүчү мүнөздөгү сочинениелерге коюлган мына ушул талап аткарылганда гана контролдук, анан орто мектепти бүтүрүүчүлөр менен абитуриенттердин жазган сочинениелери оңунан чыгат, жаш адамдын кийинки илимий, адабий иштеринин, дегеле куш тилиндей катты да сабаттуу жазышына шарт түзөт. Ал эми саясий, илимий жана адабий эмгектердин авторлору эч кимдин жардамысыз, көзөмөлүсүз эле өз бет алдынча жазышат. Мына ушул айырмачылыктарды эске алганда гана мектеп сочинениеси

деп эмнени айтарыбыз белгилүү болот» [8, 14-25].

Мектептеги окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүчү жазма иштеринин бир формасы болгон дил баян, анан теориясы жана практикасы боюнча А.Муратовдун, С.Рысбаевдин методикалык эмгектери, Бакытгүл Аман кызынын кандидаттык диссертациясы жана монографиясы, Н.Т.Мурзаевдин диссертациясы жана монографиясы жазылды.

С.Байгазиев методикалык эмгектеринде, «Манас» эпосун окуп-үйрөнүү, анын тарбиялык таасири тууралуу китептеринде чыгарманын поэтикасына өзгөчө көңүл буруунун зарылдыгы көрсөтүлөт, бул жактан чоң проблема азыркы окуучулардын эпостун тилин анчалык түшүнө албагандыгы, муну үчүн азыркы балдарды сүйлөөгө үйрөтүү керек. «Бул үчүн окуучу проблемага, карама-каршылыкка, ойлордун түйшүгүнө кабылгандай кылып, окуу процессин методикалык ыкчылдык, усулдук айлакерлик менен кызыктуу түзүү кажет. Сабак учурунда издөөгө, изилдөөчүлүк ишмердикке стимул түзүлүп, бир эле маселеде ар түрдүү көз караштар, позициялар кагылышып, альтернативалык чечимдер изделип, аргументтер салыштырылып талдалып, божомолдоолор текшерилип, мунун аркасында жаш адам класстан кандайдыр бир жаңырып, өзгөрүп, түйшөлүп чыгышы керек. Мындай натыйжага жетиш үчүн окуу процессинин дискуссия, талаш-тартыш, семинар, диалог, окуу оюну, иликтөө-изилдөө формасы жана башка инновациялык ыкма-амалдар түрүндө уюштурулушу талапка ылайык келет. Албетте, мындай формалар мындан мурда да практикалык ишке чегилип келген. Бирок кеп, азыр буларга жаңы мазмун берип, туруктуу системага айлантууда турат» [9, 39], - деп жазат С.Байгазиев.

Адабий чыгармаларды талдоо процессинде окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүү методикасы С.Батаканованын, Н.И.Ишекеевдин, С.Момуналиевдин

А.Муратовдун, С.Рысбаевдин, Б.Исаковдун китептеринде, методикалык колдонмолорунда ар тараптуу иштелип чыккан. Булардын ичинен С.К.Рысбаевдин «Окуучунун сүйлөө жана жазуу ишмердиги» деген эмгеги түздөн-түз биз изилдөөгө алган проблемага арналган. Китеп «Сөз жана сүйлөө ишмердиги», «Сүйлөө жана кеп ишмердиги», «Жазуу жана кеп ишмердиги», «Дил баян жана окуучунун акыл чабыттары» деген бөлүмдөрдөн турат. Автор кептин коммуникативдик сапатынын баскычтары катары төмөнкүлөрдү белгилейт:

1. Кептин тазалыгы, т.а., таза сүйлөө ишмердиги.
2. Сөздөрдүн тактыгы, т.а., так сүйлөө ишмердиги.
3. Кептин тууралыгы, т.а., эне тилинде туура сүйлөө ишмердиги.
4. Сөздүн орундуу, адептүү айтылышы жана орундуу, адептүү сүйлөө ишмердиги.
5. Кептин логикалуулугу, т.а., сүйлөө жана жазуу учурунда сүйлөмдү логикалуу түзүү ишмердиги.
6. Кептин эмоционалдуулугу, т.а., сүйлөшүү учурунда эмоцияны туура сактоо ишмердиги.
7. Кептин кырааттуу айтылышы, поэтикалуулугу, көркөм сүйлөө жана жазуу ишмердиги.
8. Кептин байлыгы, эне тилиндеги лексикалык бай каражатты колдоно билip сүйлөө жана жазуу ишмердиги [10, 63-64].

С.К.Рысбаевдин эмгектериндеги мындай идеялар биздин ишибизди жазууга методологиялык таяныч болуп берди.

Кыргыз тили илиминде кеп маданияты жана стилистика проблемасы боюнча Ү.Асаналиев, Т.Аширбаев, С.Давлетов, Ж.Дүйшеев, Т.С.Маразыков, Ж.Мукамбаев, С.Ж.Мусаев, Б.Ө.Орузбаева, Б.Ш. Усубалиев, К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев ж.б. тилчилердин эмгектери жарыяланган жана алар мугалимдердин сабагында көп жылдардан бери колдонулуп келет.

Кеп маданиятын окутуу, сөз өстүрүү жумуштарын жүргүзүү боюнча И.Абдувалиев, Б.А.Абдухамидова, В.И.Мусаева, С.К.Рысбаев, К.Сартбаев, Ж.А.Чыманов, М.Эшиев ж.б. методисттер изилдөөлөрдү жүргүзүп, А.О.Жолдошова, В.И.Мусаева, С.К.Рысбаев, К.А.Абдраимов диссертацияларын коргогон.

Жогорудагы эмгектер биздин диссертациялык изилдөөгө методологиялык база түзүп берет.

Биздин изилдөөнүн методологиялык таянычтарды жаштарды рухий жактан өнүктүрүү, балдардын тил маданиятын көтөрүү багытындагы жол көрсөткөн эмгектер болуп саналат. Кептик ишмердүүлүк, сүйлөө этикети, коммуникациялык компетенттүүлүктүн азыркы доордогу зарылдыгы И.В.Бестужев-Лада, А.И.Буров, Л.С.Выготский, В.В.Виноградов, Н.И.Жинкин, В.Жирмунский, Е.В.Квятковский, А.А.Леонтьев, Ю.М.Лотман, Д.С.Лихачев, К.В.Мальцева, Л.П.Печко, А.П.Потебня, Ю.В.Рождественский, Л.Н.Скворцов, В.В.Соколова, Ю.А.Сорокин, Л.В.Тодоров, Ю.У.Фохт-Бабушкин, Л.В.Щерба, П.М.Якобсон ж.б. философтордун, эстетиктердин, лингвисттердин, адабиятчылардын, психологдордун, педагог-

дордун, культурологдордун эмгектеринде чагылдырылган. Ал эми маданият менен искусствонун мектеп окуучуларынын калыптануусуна тийгизген таасири В.И.Аннушкин, Т.Аскарров, М.М.Бахтин, Г.О.Винокур, В.В.Журавлева, В.А.Кан-Калик, Е.В.Квятковский, О.И.Никифорова, А.А.Саалиев, Э.В.Соколов ж.б. эстетиктердин, адабиятчылардын, культурологдордун жана методисттердин эмгектеринде каралган.

Н.Д.Бурвикова, И.Р.Гальперин, Г.А.Золотова, С.Г.Ильенко, Н.А.Купина, П.А.Лекант, О.А.Нечаева, В.В.Степанова, И.А.Фигуровский, Н.М.Шанский, Д.Н.Шмелев ж.б. лингвисттер тил менен кептин функциясы тууралуу теориялык ойлорун айтса, С.Н.Баранов, Н.Д.Бурвикова, Б.Н.Головин, Н.А.Пленкин, Л.И.Скворцов, Н.Е.Сулименко, Ю.В.Фоменко, Е.А.Цейтлин, А.В.Шишканова тексттин коммуникациялык табиятын жана ролун белгилешкен.

Жыйынтык. Ошентип, дүйнөлүк педагогиканын, лингвистиканын, психологиянын, адабият таануунун, философиянын, эстетиканын көптөгөн белгилүү окумуштуулары тарабынан кеп маданиятын үйрөнүүнүн мааниси жогору экендиги жана бул теманы изилдөөнүн методологиясы белгиленген.

Адабияттар:

1. Ломоносов М.В. Избранные произведения. В двух томах. История. Филология. Поэзия. Т. 2. [Текст] / М.В.Ломоносов. – М.: Наука. 1986
2. Буслаев Ф.И. Преподавание отечественного языка [Текст] /Ф. И. Буслаев. – М.: 1992. – 512 с.
3. Поливанов Л.И. Урок объяснительного чтения и логического разбора в связи с изустным и письменным воспроизведением мыслей [Текст] /Л.И.Поливанов. – М.: 1868.
4. Стоюнин В.Я. Педагогические сочинения [Текст] /В.Я.Стоюнин. – СПб., 1892. – 567 с.
5. Острогорский В.П. Беседы о преподавании словесности [Текст] / В.П.Острогорский. – СПб., 1885. – 111 с.
6. Голубков В.В. Методика преподавания литературы [Текст] / В.В.Голубков. – М.: Учпедгиз, 1962. – 490 с.
7. Иманалиев К. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын негизги маселелери [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1973.
8. Алымов Б. Мектеп сочинениеси [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: 1982.
9. Байгазиев С. Гумандуу педагогика жөнүндө ой [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: 1998.
10. Рысбаев С.К. Окуучунун сүйлөө жана жазуу ишмердиги [Текст] / С. К. Рысбаев. – Б.: 2014.

ПРАВО

УДК 342.5 (575.2)

**КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ
РАЗВИТИЯ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

¹Музапар Д.Ж.,

магистр ю. н., преподаватель специальных дисциплин,
аспирант

²Рахимбаев Э.Н.,

председатель Народного Конгресса
местных сообществ Казахстана, д.ю.н., профессор
кафедры конституционного, международного права и
таможенного дела

**КАЗАКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗҮН- ӨЗҮ
БАШКАРУУНУН ӨНҮГҮҮСҮНҮН КОНЦЕПТУАЛДЫК НЕГИЗИ**

Музапар Дж.,

магистр, аспирант
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы,
Мамлекет жана укук институту

Рахимбаев Э.Н.

ю. и. д., профессор,
Конституциялык, эл аралык укук жана бажы иштери бөлүмү,
Казакстандын жергиликтүү коомчулугунун элдик конгрессинин председатели

**CONCEPTUAL FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF LOCAL
SELF-GOVERNMENT IN KAZAKHSTAN**

Muzapar D.Zh.

post-graduate student of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

Rakimbayev E.N.

doctor of law, professor,
chairman of the People's Congress of Local Communities of Kazakhstan

¹*Евразийский технико-экономический колледж
lecturer at the Eurasian Technological College, National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic*

²*Университета им. Кунаева, Казакстан
Department of Constitutional, International Law and Customs Affairs university Kunayev Kazakhstan*

Аннотация. В Послании Главы государства Касым-Жомарта Токаева 16 марта 2022 г. народу Казахстана «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» было озвучено, что перед страной стоят амбициозные цели, которые станут фактически основой построения нового Казахстана. Президент особо отметил, что систе-

ма управления, ориентированная на сверхконцентрацию полномочий, уже утратила свою эффективность. Она не способна консолидировать гражданское общество с его многообразием взглядов и убеждений. Поэтому, отметил Президент, нам нужны уверенные шаги по переустройству политической модели развития Казахстана. Эти же задачи были озвучены Токаевым К.Ж. 1 сентября 2023 года. В статье рассмотрены проблемы становления и развития системы местного самоуправления в Казахстане, поскольку, как отметил Президент РК К.Ж. Токаев, необходимо «осуществить реальную децентрализацию местного самоуправления». В Конституции РК прописаны нормы, регулирующие деятельность органов местного самоуправления, однако на практике эти конституционные нормы не были реализованы. Глава государства отметил, что «присутствовала имитация, а не местное самоуправление». Президент РК Токаев К.Ж. особо отметил, что «сегодня органы местного самоуправления имеют гибридную природу, являясь одновременно институтом местного государственного управления и местного самоуправления. Поэтому необходимо четко обозначить полномочия как маслихатов, так и акиматов на законодательной основе. Необходимо четко определить их функции и полномочия и обеспечить всем необходимым материально-технической базой и достаточными финансовыми средствами.

Ключевые слова: исполнительная власть, государственное управление, органы государственного управления, органы местного самоуправления, народный курултай, Европейская Хартия местного самоуправления, модернизация.

Аннотация. Мамлекет башчысы Касым-Жомарт Токаевдин 2022-жылдын 16-мартындагы “Жаңы Казакстан: жаңылануу жана жаңылануу жолу” аттуу Казакстан элине кайрылуусунда өлкөнүн алдында иш жүзүндө боло турган амбициялуу максаттар турат деп жарыяланган. Алар иш жүзүндө жаңы Казакстанды курууга негиз болот. Президент өзгөчө белгилегендей, ыйгарым укуктарды ашыкча топтоштурууга багытталган башкаруу системасы эбак эле өзүнүн натыйжалуулугун жоготкон. Көз караштары жана ишенимдери ар түрдүүлүгү менен жарандык коомду консолидациялай албайт. Президент Казакстандын өнүгүүсүнүн саясий моделин кайра түзүү боюнча текшерилген кадамдар керектигин белгилеген. Макалада Казакстанда жергиликтүү өз алдынча башкаруунун чыныгы системасын түзүү жана өнүктүрүү проблемалары каралат, анткени, Казакстан Республикасынын Президенти К.Ж. Токаев “жергиликтүү өз алдынча башкарууну реалдуу децентралдаштырууну ишке ашыруу керек” деп белгилеген. Казакстан Республикасынын Конституциясында жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишин жөнгө салуучу ченемдер жазылган, бирок иш жүзүндө бул конституциялык нормалар аткарылган эмес. Мамлекет башчысы «жергиликтүү өз алдынча башкаруу эмес, имитация болгон» деп айткан. Казакстан Республикасынын Президенти К.Ж. Токаев бул тармак боюнча мындайча белгилеген: «бүгүнкү күндө жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары бир эле учурда жергиликтүү өз алдынча башкаруунун жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун институту болуу менен гибридик мүнөзгө ээ. Ошондуктан мыйзамдык негизде маслихаттын да, акимчиликтин да ыйгарым укуктарын так аныктоо зарыл. Алардын функцияларын жана полномочиелерин так аныктап, зарыл болгон нерселердин бардыгы менен — материалдык-техникалык база жана жетиштүү финансылык ресурстар менен камсыз кылуу зарыл».

Негизги сөздөр: аткаруу бийлиги, мамлекеттик башкаруу, мамлекеттик органдар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, элдик курултай, жергиликтүү өз алдынча башкаруунун европалык хартиясы, модернизация.

Abstract. In the Message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev on March 16, 2022 to the people of Kazakhstan “New Kazakhstan: the path of renewal and modernization”, it was announced that the country faces ambitious goals that will actually become the basis for building a New Kazakhstan. The President emphasized that the management system focused on over-concentration of powers has already lost its effectiveness. It is not capable of consolidating civil society with its diversity of views and beliefs. Therefore, the President noted, we need verified steps to restructure the political model of Kazakhstan’s development.”

The article deals with the problems of formation and development of a true system of local self-government in Kazakhstan, since, as the President of the Republic of Kazakhstan K.Zh. Tokayev noted, it is necessary to “implement a real decentralization of local self-government”. The Constitution of the Republic of Kazakhstan prescribes norms regulating the activities of local self-government bodies, but in practice these constitutional norms have not been implemented. The Head of State noted that “there was an imitation, not local self-government.” President of the Republic of Kazakhstan Tokayev K.Zh. emphasized that “today local self-government bodies have a hybrid nature, being at the same time an institution of local public administration and local self-government. Therefore, it is necessary to clearly define the powers of both maslikhats and akimats on a legislative basis. It is necessary to clearly define their functions and powers and provide them with everything necessary - material and technical base and sufficient financial resources.

Key words: executive power, public administration, public administration bodies, local

self-government bodies, European Charter of Local Self-Government, modernization.

В Республике Казахстан признается местное самоуправление, обеспечивающее самостоятельное решение населением вопросов местного значения. Местное самоуправление осуществляется населением непосредственно, а также через маслихаты и другие органы местного самоуправления в местных сообществах, охватывающих территории, на которых компактно проживают группы населения. Органам местного самоуправления в соответствии с законом может делегироваться осуществление государственных функций. Организация и деятельность местного самоуправления в Казахстане регулируются законом. Гарантируется самостоятельность органов местного самоуправления в пределах их полномочий, установленных законом (Ст. 89) [1].

В Концепции развития местного самоуправления в Республике Казахстан, утвержденной Указом Президента Республики Казахстан от 28 ноября 2012 года № 438, отмечалось, что «Развитие

системы местного самоуправления является одним из неперемных условий экономического процветания, социального благополучия и формирования гражданского общества. Становление местного самоуправления в Республике Казахстан – это многоэтапный и динамичный процесс, связанный с развитием институтов государства и гражданского общества, общим уровнем социально-экономического развития страны, другими факторами и условиями, которые непосредственно влияют на жизнь местного населения» [2]. В данной Концепции развития местного самоуправления, также фиксируется, что «На нынешнем этапе развития государства такая задача встала перед Казахстаном. Повышение эффективности и конкурентоспособности системы государственного управления требует передачи ряда функций непосредственного обеспечения жизнедеятельности местных сообществ в сферу регулирования местного самоуправления. Однако этот процесс сдерживается нерешенностью многих вопросов и недо-

статочным законодательным регулированием. Основным недостатком попыток внедрения местного самоуправления в Казахстане явилось их фрагментарное осуществление без предварительной выработки целостной модели местного самоуправления» [2].

В свою очередь, в Концепции развития местного самоуправления в Республике Казахстан до 2025 года, утвержденной Указом Президента Республики Казахстан от 18 августа 2021 года № 639, зафиксировано, что «В Республике Казахстан сформирована и развивается собственная модель местного самоуправления, основанная на: 1) совмещении региональными, местными представительными и исполнительными органами власти функций и полномочий государственного управления и самоуправления; 2) участии граждан как членов местных сообществ в решении наиболее важных вопросов местного значения непосредственно или через выборные органы» [3]. Что, на наш взгляд, было непростительной ошибкой – «совмещении региональными, местными представительными и исполнительными органами власти функций и полномочий государственного управления и самоуправления».

В Концепции развития государственного управления в Республике Казахстан до 2030 года: построение «человекоцентричной» модели - «Люди прежде всего», утвержденной Указом Президента Республики Казахстан от 26 февраля 2021 года № 522 [4], отмечалось, что «На сегодняшний день весь мир вступил в эпоху турбулентности, возрастающей волатильности, неопределенности социального, экономического и политического развития. В ходе преодоления странами масштабных вызовов особую важность приобретает вопрос общественного доверия к государству, его готовности к изменениям. Устойчиво формируется запрос на более эффективное государственное управление, участие граждан в приня-

тии управленческих решений. Вместе с тем действующая модель государственного управления, основанная на административно-контрольной форме взаимодействия государства и населения, не в полной мере отвечает ожиданиям населения. Вследствие чего назрела необходимость формирования сервисной и «человекоцентричной» модели государственного управления, в которой главными ценностями являются граждане и их благополучие» [4].

В статье «Правовые основы обеспечения развития института местного самоуправления в Республике Казахстан на современном этапе» Л.Т. Жанузаковой [8] рассматриваются вопросы правового обеспечения местного самоуправления на современном этапе в связи с принятием Концепции развития местного самоуправления в Республике Казахстан до 2025 г. Так, Л.Т. Жанузаковой был проведен анализ основных положений Концепции, направленных на решение ключевых проблем, препятствующих развитию местного самоуправления в стране. На основе изучения мнений ученых по данным проблемам, критического осмысления норм действующего законодательства, регулирующего вопросы местного самоуправления в Казахстане, Л.Т. Жанузаковой предложен: «комплекс мер по совершенствованию правового обеспечения развития данного института: обоснована необходимость определения двойного статуса маслихатов, акиматов и акимов, четкого разграничения функций местного государственного управления и местного самоуправления не только на сельском, но и на районном, городском уровне, введения двойной ответственности местных представительных и исполнительных органов по вертикали (перед вышестоящими органами власти) и по горизонтали (перед населением): особое внимание уделено усилению независимости сельских акимов как глав местного самоуправления, пре-

доставив право выдвигать кандидатов в акимы общественным объединениям, собраниям или сходам граждан, лишив районного акима право выдвигать кандидатов в сельские акимы; предложено прямые выборы акимов населением распространить постепенно на акимов всех уровней; поднимаются также вопросы введения смешанной системы формирования маслихатов, избирая половину депутатов по мажоритарной системе из числа независимых кандидатов, снижения заградительного барьера для участия партий в распределении мандатов депутатов маслихатов, избранных по партийным спискам, усиления контрольных полномочий маслихатов и др.» [8].

Вызывают определенный интерес 14 результатов и положений развития МСУ в стране, представленные Л.Т. Жанузаковой в статье «Правовые основы обеспечения развития института местного самоуправления в Республике Казахстан на современном этапе» [8]. Л.Т. Жанузакова рассмотрела целый ряд вопросов и проблем, представила соответствующие рекомендации по их решению в части: «новой структуры исполнительного органа – администрации местного самоуправления; взаимодействия акима сельского округа с акимом района; фискальной децентрализации; развития МСУ в городах; повышения активности работы маслихатов всех уровней; усиления деятельности ревизионных комиссий; совершенствования административно-территориального устройства». Л.Т. Жанузакова считает, что «Реализация указанных мероприятий позволит обеспечить успешную преемственность в дальнейшем развитии местного самоуправления, вывести рассмотрение и решение вопросов местного значения на качественно новый уровень» [8, с.16].

В Концепции развития государственного управления в Республике Казахстан до 2030 года: построение «человекоцентричной» модели – «Люди прежде всего»

определены соответствующие задачи, в их числе **«Задача 7. Дальнейшее совершенствование местного самоуправления»**. В ней определено, что «В целях улучшения качества жизни граждан критически важно принимать решения на местах при тесном взаимодействии с местными жителями. Это значительно улучшит деятельность местных исполнительных органов, а также повысит уровень взаимодействия государства с гражданами. [4].

Вызывают определенный интерес суждения С. Терещенко. В статье «Исполнительная власть: роль в строительстве казахстанской государственности» С. Терещенко рассуждает: «Как известно, самое трудное искусство – это искусство управлять. А о гармоничном сочетании субъектов политики и элементов жизни еще в начале XIX века замечательно сказал немецкий публицист Карл Бёрне: «Правительство - паруса, народ - ветер, государство - корабль, время - море». В современных условиях от институтов власти зависит успех или крах страны. Не все институциональные системы одинаковы и равны, некоторые способствуют развитию личности, бизнеса, процветанию страны, другие ведут к бедности, болезням, насилию и нищете. Построение эффективной системы институтов государственности не является простой задачей, особенно для развивающихся государств. Еще сложнее она для государств, ранее не имевших самостоятельных государственных институтов» [5]. Раскрывая архитектуру демократии С. Терещенко подчеркивает, что «На старте нового «казахстанского проекта» многим казалось, что политическая модернизация для нас невозможна.

В наследство от советского периода республике досталась жестко централизованная и гипербюрократизированная государственно-административная система.

С одной стороны, она характеризо-

валась **высокой степенью регулирования**, налагаемого на частный сектор. С другой, отсутствием отработанных подходов к эффективному **разграничению компетенции** между уровнями государственного управления» [5].

В статье «Вовлечение местного сообщества в процесс местного самоуправления на сельском уровне» С. Худяков [6] обозначил важные, на наш взгляд, барьеры на пути развития местного самоуправления. С. Худяков считает, что «Уровень доверия населения к государственной власти во многом зависит от доверия населения к органам местного самоуправления, которые решают повседневные проблемы граждан. Будучи связующим звеном между обществом и государством, выступающим органической частью системы сдержек и противовесов (работающих не только по горизонтали, но и по вертикали), местное самоуправление является необходимым этапом в строительстве правового государства. Сегодня в Казахстане **существуют барьеры для эффективного развития местного самоуправления**, в частности: недостаток политической воли для более серьезных преобразований; низкая правовая грамотность и пассивность населения; отсутствие достаточных финансовых средств, которые могли бы составить базу для развития местного самоуправления; огромная территория страны, малое количество населения и, как правило, значительное расстояние между компактно проживающими группами населения, которые могли бы быть основой местных сообществ с местным самоуправлением, что требует ускоренного внедрения современных информационных технологий связи и управления; «подчиненность» задач и функций местного самоуправления органам местного государственного управления; отсутствие четкого разграничения функций и институциональных границ местного государственного управления

и местного самоуправления, а также четкого определения вопросов местного значения (обязательных для выполнения и добровольных); недостаток в кадрах; отсутствие представительных органов на сельском уровне; отсутствие четкого определения границ и пределов местного самоуправления в условиях унитарного государства» [6, с. 13].

Заслуживают определенного интереса пять периодов становления и развития МСУ в Казахстане, которые представила Нуржанова Ш.С. в своей диссертации «Становление и развитие местного самоуправления Кыргызской Республики и Республики Казахстан: сравнительный анализ» [9].

На наш взгляд, заслуживает внимания статья И. Тасмагамбетов «Трансформация местного государственного управления и самоуправления: власть и ресурсы от центра – на места, от государства – обществу» [10]. В данной статье И. Тасмагамбетова отмечает, что «С момента обретения государственной независимости одной из ключевых задач становления Казахстана, как суверенного государства, стало создание эффективных систем местного государственного управления и самоуправления. Она выступает неизменным условием эффективности государственной политики в целом, так как именно на системах местного государственного управления и самоуправления лежит основной груз реализации политики государства в регионах во всех сферах. В Казахстане местное государственное управление реализуется местными представительными и исполнительными органами власти. Местным представительным органом народа является маслихат. Местным исполнительным органом являются акиматы. Процесс становления и развития системы местного государственного управления и самоуправления условно можно разделить на несколько этапов. В целом для Казахстана характерна сме-

шанная модель, которая включает в себя как элементы централизации, так и движение в сторону расширения возможностей местных общин самостоятельно решать локальные вопросы. Она находится в состоянии эволюции» [10]. Также, считает И. Тасмагамбетов, «В настоящее время в системе местного государственного управления и самоуправления существует ряд барьеров, препятствующих эффективному функционированию местного самоуправления. **Одним из основных является низкая активность населения,** что обусловлено рядом причин. **Вторым барьером** на пути развития местного государственного управления и самоуправления можно назвать **дисбаланс в системе взаимоотношений между представительными и исполнительными органами и институтами местного самоуправления** с перевесом в сторону первой [10].

Необходимо отметить, что в Мажилисе Парламента РК 6 апреля 2023 года состоялась презентация проекта закона «О местном самоуправлении». Законопроект, регламентирующий создание органов местного самоуправления – Кенесов, представил депутатам вице-министр национальной экономики Б. Омарбеков. Также был разработан и рассмотрен депутатами Мажилиса (Парламента РК) Консультативный документ регуляторной политики к проекту Закона Республики Казахстан «О местном самоуправлении в Республике Казахстан». Консультативный документ состоял из основания разработки, описания проблемы, предлагаемых путей решения, целевых групп, анализа текущей ситуации [7].

Итак, в целом в данном исследовании мы рассмотрели конституционно-правовые основы организации местного самоуправления; теоретические и методологические основы правового регулирования МСУ; зарубежный опыт нормативно-правового обеспечения МСУ. Следует отметить, что становление и развитие МСУ в

странах Центральной Азии и Казахстане проходит неоднозначно. В Казахстане фактически все еще не созданы истинное местное самоуправление и соответствующая правовая база. На наш взгляд, положительный опыт развития местного самоуправления наблюдается в Узбекистане, Туркменистане и Кыргызстане. Считаем необходимым использовать их опыт при построении эффективного местного самоуправления в Казахстане. Это прежде всего касается законодательных норм, которые обеспечивают формирование реальных органов местного самоуправления (представительных и исполнительных) и их эффективную деятельность в этих странах. Полагаем, что в законах Казахстана, которые будут приняты в будущем, необходимо прописать следующие нормы: местное самоуправление не входит в систему органов государственного управления исполнительной ветви государственной власти; четко прописать компетенции, функции и полномочия как органов местного государственного управления, так и органов местного самоуправления; отчетность перед населением по надлежащему исполнению компетенций, функций и полномочий органов местного самоуправления; нормы, позволяющие осуществлять эффективную финансово-экономическую деятельность, владение необходимой муниципальной собственностью; нормы, касающиеся социальной мобилизации членов местных сообществ и превентивного развития; подготовка компетентных муниципальных служащих, повышение квалификации, переподготовка и их непрерывное образование и др.

Полагаем, что в этой связи необходимо Правительству РК разработать проект Национальной стратегии и План децентрализации органов государственного управления и развития местного самоуправления в Казахстане на период с 2025 по 2030 годы, а также разработать

следующие законопроекты: «О местном самоуправлении»; «О муниципальной собственности органом местного самоуправления на имущество»; «О финансово-экономических основах органов местного самоуправления»; «О муниципальной службе и кадровой работе органов местного самоуправления»; «О социальной мобилизации членов местных сообществ»; «О превентивном развитии местных сообществ» и др.

Таким образом, мы полагаем, что необходимо, прежде всего, как рекомендовал Президент Республики Казахстан К.Ж. Токаев, ратифицировать Европейскую Хартию местного самоуправления, и на основе ее базовых норм сформировать реальное местное самоуправление, которое, на наш взгляд, до настоящего времени все еще не сформировано в стране.

Литература:

1. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года). Внесены изменения законом Республики Казахстан от 8 июня 2022 года (принят на республиканском референдуме 5 июня 2022 года, официальное сообщение о результатах опубликовано 8 июня 2022 года).
2. Указ Президента РК от 28 ноября 2012 года № 438 «Об утверждении Концепции развития местного самоуправления в Республике Казахстан». – ИПС Әділет.
3. Указ Президента Республики Казахстан от 18 августа 2021 года № 639 «Об утверждении Концепции развития местного самоуправления в Республике Казахстан до 2025 года. – ИПС Әділет.
4. Указом Президента Республики Казахстан от 26 февраля 2021 года № 522 «О Концепции развития государственного управления в Республике Казахстан до 2030 года: построение «человекоцентричной» модели - «Люди прежде всего». – ИПС Әділет.
5. *Терещенко С.* Исполнительная власть: роль в строительстве казахстанской государственности. Становление и развитие современной казахстанской государственности (из первых рук). – 2019.- 358 с.
6. *Худяков С.* Вовлечение местного сообщества в процесс местного самоуправления на сельском уровне». Отдельные вопросы местного самоуправления в Казахстане. Политика на местном уровне - актуальные и проблемные вопросы. Рекомендательное пособие для субъектов местного управления в Казахстане. Нур-Султан: Типография «IndigoPrint», 2020. - 288 с.
7. *Капарова М.* Развитие местного самоуправления. 04.08.2022, [Elorda Apparat. Elorda.info](http://ElordaApparat.Elorda.info).
8. *Жанузакова Л.Т.* Правовые основы обеспечения развития института местного самоуправления в Республике Казахстан на современном этапе Вестник Института законодательства и правовой информации РК № 4 (67) - 2021. С. 21-30.
9. *Нуржанова Ш. С.* Становление и развитие местного самоуправления Кыргызской Республики и Республики Казахстан: сравнительный анализ. Автореф. диссер. доктора философии (PhD) по направлению «политология». 2019. – 31 с.
10. *Тасмагамбетов И.* Трансформация местного государственного управления и самоуправления: власть и ресурсы от центра – на места, от государства – обществу. Становление и развитие современной казахстанской государственности (из первых рук). Отпечатано в Издательско-полиграфическом центре РГП “Дирекция административных зданий Администрации Президента и Правительства Республики Казахстан” Управления Делами Президента Республики Казахстан” на праве хозяйственного ведения, г. Нур-Султан, пр. Республики, 2019. - 360 с.

УДК: 621.391:343.721(575.2) (04)

**ТЕЛЕФОННОЕ МОШЕННИЧЕСТВО ИЛИ ПРОБЛЕМА
СОВРЕМЕННОГО КЫРГЫЗСТАНА**

Карабеков Алтынбек Шамшиевич
аспирант

**ТЕЛЕФОНДУК АЛДАМЧЫЛЫК ЖЕ АЗЫРКЫ
КЫРГЫЗСТАНДЫН КӨЙГӨЙҮ**

Карабеков Алтынбек Шамшиевич
аспирант

**TELEPHONE FRAUD OR THE PROBLEM OF
MODERN KYRGYZSTAN**

Karabekov Altynbek Shamshievich
postgraduate student

Институт политологических исследований и экспертиз НАН КР
Institute for political science research and expertise of NAS KR

Аннотация. В статье автором рассматривается одна из проблем современного Кыргызстана в сфере борьбы с фактами телефонного мошенничества, а также проблемы и пути их решения. Изучение данной темы вызывает весьма широкий интерес, как со стороны научной интеллигенции, так и со стороны правоохранительных органов Кыргызской Республики. Это связано с тем, что развитие информационных технологий выходит на передовой уровень, требуя все больше внимания и контроля. Также в статье говорится о необходимости внесения изменений в законодательство Кыргызской Республики, регулирующих отношения в сфере обеспечения электрической и почтовой связью.

Ключевые слова: Преступления, телефонное мошенничество, сим-карты, электрическая и почтовая связь, сотовая связь, мобильные операторы, мобильные приложения, сотовые аппараты, киберпреступность, законодательство, абонент, пени-тенциарные учреждения, осужденные, телефонная опция, регистрация абонентов, информационные технологии, интернет-магазины, спецконтингент, интернет услуги, онлайн оплата, мобильный кошелек.

Аннотация. Макалада азыркы Кыргызстандын телефондук алдамчылык фактылары менен күрөшүү жаатындагы көйгөйлөрдүн бири каралып, ошондой эле жаралган көйгөйлөрдүн чечүү жолдору талкууланган. Бул теманы изилдөө илимий интеллигенция тарабынан да, Кыргыз Республикасынын укук коргоо органдары тарабынан да, абдан чоң кызыгууну жаратып жаткан учуру. Мунун баары маалымат технологиялардын өнүгүшү өнүккөн денгээлге жетип, барган сайын көбүрөөк көңүл бурууну жана көзөмөлдөөнү талап кылып жаткандай. Ошондой эле макалада электр жана почта байланыштары менен камсыз кылуу чөйрөсүндөгү мамилелерди жөнгө салуучу

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына өзгөртүүлөрдү киргизүү зарылдыгы айтылган.

Негизги сөздөр: кылмыштар, телефондук алдамчылык, электр жана почта байланышы, уюлдук байланыш, уюлдук операторлор, мобилдик тиркемелер, уюлдук аппараттар, киберкылмыштуулук, мыйзам, соттолгондор, телефон опциясы, абоненттерди каттоо, абонент, маалымат технология, онлайн соода, онлайн кызматтар, онлайн төлөм, атайын контингент, мобилдик капчык.

Abstract. In the article, the author considers one of the problems of modern Kyrgyzstan in the field of combating the facts of telephone fraud, as well as problems and there will be a solution. The study of this topic is of very wide interest both from the scientific intelligentsia and from the law enforcement agencies of the Kyrgyz Republic. All this is due to the fact that the development of information technology is reaching the advanced level, requiring more and more attention and control. The article also talked about the need to amend the legislation of the Kyrgyz Republic regulating relations in the field of electric and postal communications.

Key words: Crime, telephone fraud, sim-cards, electric and postal communication, cellular communication, mobile operator, mobile application, cellular device, cybercrime, legislation, subscriber, penitentiary institutions, convicts, telephone option, subscriber registration, information technology, online stores, online services, online payment, mobile wallet, special contingent.

Развитие информационных технологий и стремительный технологический прогресс, без сомнения, играет одну из ключевых ролей в современном мире. Ежедневно миллионы людей по всему миру пользуются средствами современных информационных технологий, такими как: интернет, сотовые телефоны, мобильные приложения и многое другое.

Однако в руках злоумышленников средства информационных технологий оказываются мощным оружием против общественного порядка. Одним из таких факторов на сегодня является телефонное мошенничество и киберпреступность, где телефонное мошенничество заняло свое полноценное место среди зарегистрированных преступлений на территории Кыргызской Республики.

Распространение мобильных приложений и интернет-услуг породило новый вид преступления с использованием современных средств телефонной и мобильной связи. Конкуренция между сотовыми операторами, осуществляющими свою деятельность на территории страны и безответственное отношение

к предоставлению услуг способствуют формированию благоприятных условий для злоумышленников занимающийся преступными деяниями в данной сфере.

Значительный рост преступлений посредством указанных видов связи был отмечен в 2020 г. период пандемии COVID-19, а также в 2021 году (более 11000 фактов мошенничества). Злоумышленники посредством телефонной связи, замаскировавшись под интернет-магазины или интернет услуги, пользуясь беспомощностью населения, получали материальную выгоду от сложившейся ситуации.

Так, и по сегодняшний день, получившее распространение услуги интернет-магазинов, онлайн-оплаты (переводы), использование населением мобильных кошельков продолжают способствовать преступникам совершать преступления посредством обмана и мошеннических действий через сотовую связь и мобильные приложения.

Следует отметить, что анализ зарегистрированных преступлений на территории Кыргызской Республики пока-

зал активный рост фактов телефонного мошенничества посредством продажи несуществующих товаров и услуг через мобильные рекламные приложения, например, сдачу несуществующего жилья. Потенциальные жертвы мошенничества, пытаясь забронировать жилье, переводят неизвестным лицам на мобильные кошельки задаток в виде определенной суммы денежных средств, после чего мошенники просто удаляют рекламу и отключают телефоны. В этом и заключается одна из наиболее проблем сложившейся ситуации, на которой необходимо заострить особое внимание Правительства Кыргызской Республики.

Конкуренция между сотовыми операторами страны по привлечению абонентов привела к отсутствию контроля за продажей сим-карт и регистрации абонентов. Сегодня, кроме официальных офисов сотовых операторов, в любой точке продажи сим-карт можно без какой-либо регистрации приобрести сим-карты для сотового телефона в неограниченном количестве, а в редких случаях, например, в международных аэропортах и в местах скопления иностранных граждан и лиц без гражданства сим-карты вообще раздаются бесплатно.

Вышеуказанными обстоятельствами пользуются злоумышленники. В основном преступники, занимающиеся именно этой категорией преступления, закупают большое количество сим-карт, создают мобильные кошельки, зарегистрированные за пределами страны, приобретают бюджетные сотовые аппараты GSM-стандарта, которые имеют соответствующие возможности и осуществляют свои корыстные деяния, не выходя из дома или мест лишения свободы.

Кроме этого, у всех сотовых операторов страны имеется опция, именуемая как «Смена номера», которая за определенную сумму на балансе сим-карты позволяет осуществить смену номера телефона без вмешательства оператора,

что способствует злоумышленникам совершить одной сим-картой не одно телефонное мошенничество, после чего просто избавиться от сим-карты и сотового телефона, пытаясь скрыть следы преступления.

При этом конкуренция по привлечению пользователей между разработчиками мобильных приложений привела к допустимости регистрации в онлайн-приложениях без предоставления документов, подтверждающих личность человека, и его непосредственного присутствия, где злоумышленники создают несуществующие страницы и аккаунты для осуществления своих преступных намерений. Однако в абзаце 8 ст. 9-1 Закона Кыргызской Республики «Об электрической и почтовой связи» №31 от 2 апреля 1998 года указано, что все операторы электросвязи со всеми без исключения абонентами обязаны заключать письменный договор (непосредственно с конкретным гражданином) с указанием данных абонента в соответствии с его документами, удостоверяющими личность.

Так, в 2022 году на территории Кыргызской Республики было зарегистрировано около 8000 преступлений по статье 209 Уголовного кодекса Кыргызской Республики (мошенничество), из которых около 3000 преступлений не были раскрыты.

Если разделить все факты мошенничества по признакам, соответствующих преступлений, то: около 400 преступлений были связаны с телефонным мошенничеством; более 2000 преступлений связаны с денежными операциями; примерно 300 преступлений связаны с земельными участками, около 500 преступлений с куплей-продажей недвижимого имущества; более 300 преступлений совершены в сфере продажи авто-мототранспорта; более 100 преступлений связаны с подделкой документов, а также совершено около 2000 мошенниче-

ских преступлений по другим признакам. Необходимо подчеркнуть, что почти в каждом преступлении, совершаемом в настоящее время используются современные технологии, использование которых способствует совершению заранее запланированного преступления.

Так, зачастую этими технологиями пользуются и лица, находящиеся в местах лишения свободы, где именно этот фактор как никогда заслуживает особого внимания и контроля.

Ежегодно в пенитенциарных учреждениях Кыргызской Республики у лиц, отбывающих наказания в местах лишения свободы изымаются более 1000 единиц сотовых телефонов, большинство из которых имеют доступ к различным возможностям интернета. Также следует отметить, что основное количество преступлений, совершаемых на территории пенитенциарных учреждений, связаны в какой-то мере поддержанием связи (спецконтингентом) по незарегистрированным сим-картам с лицами, находящимися вне исправительных учреждений.

Неполноценный контроль за деятельностью сотовых операторов и разработчиков мобильных приложений и онлайн-кошельков, способствует увеличению роста преступности указанной категории, в связи с чем возникла необходимость со стороны Правительства принять меры по контролю за порядком оформления и использования гражданами республики сотовых мобильных телефонов.

К примеру, можно использовать опыт стран, в которых наблюдается минимальный процент киберпреступности.

В частности, в Японии подключить к сотовой связи крайне сложно, купить сим-карту на каждом углу почти невозможно, однако, зарегистрировав сим-карту в официальных офисах продаж, каждый гражданин может беспре-

пятственно пользоваться сотовой связью и мобильным интернетом.

При этом для иностранных граждан и лиц без гражданства после прохождения процедуры регистрации имеется опция активации сим-карты на 15, 30 и 90 дней, что также является одним из видов контроля во время пребывания туристов и других лиц на территории страны.

Российская Федерация, поняв актуальность проблемы, усилила ответственность за продажу сим-карт без предъявления документов, удостоверяющих личность, где указано, что любая продажа сим-карт без заключения договора сотового оператора с абонентом является незаконной, и влечет за собой наказание для граждан и должностных лиц – штраф от 30000 до 50000 рублей, а для юридических лиц – от 300000 до 500000 рублей.

В заключении следует отметить о необходимости Правительству Кыргызской Республики принять меры по урегулированию юридического аспекта, связанного с использованием сотовой связи; в свою очередь сотовым операторам, осуществляющим деятельность на территории Кыргызской Республики, активизировать сим-карты только после полного прохождения процедуры регистрации абонента, упразднения самостоятельной опции «смена номера», допустимости данной услуги только при предъявлении документа, удостоверяющего личность в офисах мобильных операторов.

Разработка сим-карт для временного пользования на период 7, 15, 30 и 90 дней, а также допустимость регистрации сим-карт по формуле: «1 сим-карта – 1-человек», с допустимостью регистрации сим-карт на несовершеннолетних детей абонента.

Также включение в Кодекс о нарушениях Кыргызской Республики статьи, предусматривающей административную ответственность за незаконную продажу и использование сим-карт.

Литература:

1. Уголовный кодекс Кыргызской Республики №127 от 28 октября 2021 года
2. Кодекс о правонарушениях Кыргызской Республики №128 от 28 октября 2021 года.
3. Закон Кыргызской Республики об электрической и почтовой связи №31 от 2 апреля 1998 года.
4. Положение о лицензировании деятельности в области электрической и почтовой связи №746 от 31 декабря 2019 года.
5. Соловьев И.Н. Как не стать жертвой телефонного мошенничества, Издательство «Перспект» 2022 год
6. Правила оказания услуг подвижной радиотелефонной связи №97 от 17 февраля 2014 года.
7. Положение о Государственном агентстве связи при Государственном комитете информационных технологий и связи Кыргызской Республики №402 от 15 июля 2016 года.
8. Уголовно-исполнительный кодекс Кыргызской Республики №17 от 31 января 2017 года.
9. Правила внутреннего распорядка исправительных учреждений Уголовно-исполнительной системы Кыргызской Республики №379, утвержденные Постановлением Правительства Кыргызской Республики от 22 августа 2018 года.

ЭТНОЛОГИЯ

УДК 94(574) „14/15“

**КАЗАК ХАНДЫГЫНДАГЫ ЖҮЗДҮК БӨЛҮНҮШТҮН
РУХАНИЙ-ИДЕОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗИ ЖАНА АНДАГЫ БИЙЛЕРДИН ОРДУ****Жомарт Жеңис**тарых илимдеринин кандидаты,
Казакстан РеспубликасыЧ.Ч.Валиханов атындагы тарых жана этнология
институтунун жетектөөчү илимий кызматкери**ДУХОВНО-РЕЛИГИОЗНЫЕ ОСНОВЫ ДЕЛЕНИЕ КАЗАХОВ
НА ДЖУЗЫ И РОЛЬ БИИЕВ В ЭТОМ****Жомарт Жеңис**к.и.н., ведущий научный сотрудник
Института Истории и этнологии имени
Ч.Ч. Валиханова г. Алматы, Казакстан**SPIRITUAL AND RELIGIOUS FOUNDATIONS DIVISION OF THE KAZAKHS INTO
“ZHUZES” AND THE ROLE OF BIEES IN THIS****Zh. Zh. Zhengis**

PhD in History, Almaty, Kazakhstan

Аннотация. Жүздөрдүн пайда болушу жана анын максаты — казакстандык тарыхнааманын өзөктүү маселелеринин бири. Казак калкынын тарыхын изилдөөнүн методологиялык ыкмаларынын олуттуу өзгөрүүсүнө карабастан, кайчы пикирлер али күнчө сакталып келет.

Жүздөр казак калкынын коомдук-саясий уюмунун нукура формасы болду. Жүздөрдүн пайда болуу мезгили, алардын пайда болуу себептери жана жалпы пикирдин ички түзүлүшү тууралуу окумуштуулардын орток пикири жок.

Казакстандык тарыхнаамада жүздөргө бир туташ казак улутунун ажырагыс бөлүгү жана салт боюнча бекитилген өз территорияларын мекендеген тайпалардын бирикмелери катары таанылды.

Алтын Ордодогу диний-руханий процесстердин натыйжасында, кийин Казак хандыгында мамлекет менен уруулардын үч бөлүккө бөлүнүүсү акырындап диний-руханий сыпатка ээ болду. Уруулук уюмдар менен жүздөргө кайта курулгандан кийин генеалогиялык байланыштар менен жүз жүйөсү (системасы) бийлик менен идеологиялык алака-катыштар салаасында маңыздуу ролду аткарды. Казак бийлери казактын биртутумда турган этностук топ катары уюштурулушу менен биргелешкен иш-аракеттин тартибин иретке салды. Бул негизинен көчмөн экономиканын турмуш-тири-

чилик багыты менен катар, рухий-идеологиялык зарылдык менен дагы түшүндүрүлдү. Ошондуктан генеалогиялык туугандык жана жүздөрдүн системасы көчмөн коом турмушунда идеялык жактан жөнгө салуучу маанилүү милдетти дагы аркалады.

Негизги сөздөр: казак этносу, жүздөр, тарых тарикаты, руханий жана диний процесстер, бийлер институту, тарыхый процесс, этногенез.

Аннотация. Образование и назначение жузов – одна из самых актуальных проблем казахстанской историографии. Разногласия мнений до сих пор сохранились, несмотря на значительные изменения в методологических подходах в освещении истории казахского народа.

Жузы являлись специфической формой социально-политической организации казахского народа. О времени возникновения жузов, причинах их появления, о внутренней структуре общего мнения у учёных нет.

В казахстанской историографии жузами принято называть союзы племен, которые осознают себя частью единой казахской народности и населяют фиксированную традицией часть казахской территории.

В результате религиозно-духовных процессов в Алтын Орде, потом в Казахском Ханстве деление на три части государство и родов постепенно имел религиозно-духовный процесс. После реорганизации родо-племенных организации и жузов, генеалогические связи и система жузов играли важную роль в сфере властных и идеологических отношений. Казахские бии регулировали порядок организации и совместной деятельности казахов как единого этноса. Объяснялось это преимущественно потребительской направленностью экономики кочевников. Поэтому система генеалогического родства и жузов играла важную идеологическую и нормативно-регулятивную роль в жизни кочевого общества.

Ключевые слова: казахский этнос, жузы, тарикат йассавийа, духовно-религиозные процессы, институт биев, исторический процесс, этногенез.

Abstract. The formation and appointment of zhuzes is one of the most pressing problems of Kazakhstani historiography. The discord of opinions is still preserved, despite significant changes in methodological approaches to the coverage of the history of the Kazakh people.

Zhuzes were a specific form of socio-political organization of the Kazakh people. Scientists have no opinion about the time of the emergence of zhuzes, the reasons for their appearance, and the internal structure of general opinion.

In Kazakhstani historiography, it is customary to call zhuzes the unions of tribes that recognize themselves as part of a single Kazakh nation and inhabit a part of the Kazakh territory fixed by tradition.

As a result of religious and spiritual processes in the Altyn Orda, then in the Kazakh Khanate, the division into three parts of the state and clans gradually had a religious and spiritual process. After the reorganization of tribal organizations and zhuzes, genealogical ties and the zhuz system played an important role in the sphere of power and ideological relations. Kazakh biys regulated the order of organization and joint activity of Kazakhs as a single ethnic group. This was explained mainly by the consumer orientation of the nomad economy. Therefore, the system of genealogical kinship and zhuzes played an important ideological and regulatory role in the life of a nomadic society.

Key words: Kazakh ethnos, zhuzes, yassaviya tarikat, spiritual and religious processes, biys institute, historical process, ethnogenesis.

«Казак жүздөрүнүн» чыгуу теги, максаты менен Мекен тарыхындагы орду окумуштуулар арасында али күнгө чейин талаштуу маселе. Колдогу бар маалыматтарды иликтеп-талдай отуруп, «Казак жүздөрүнүн» пайда болуу кезеңи, максатын жана тарыхый маңызын аныктоо багытында эмгек эткен изилдөөчүлөрдүн негизги корутундуларын бир нече топко бөлүүгө болот.

Биринчилери, «жүздөрдүн» пайда болушун Казакстан территориясындагы алгачкы мамлекеттердин пайда болушу менен байланыштырып, мамлекетти үч жүзгө бөлүү салтын сактар кезеңинде салтанат курган байыркы мамлекеттерден издейт.

Экинчилери, казактын үчкө бөлүнүшүн Алтын Ордодогу руханий-саясий процесстер менен байланыштырат.

Үчүнчү топ, бул процессти Казак хандыгынын түзүлүшү учурунда пайда болгон кубулуш деп эсептешет.

Маселеге байланыштуу ушу үч корутундунун үчөөсүндө тең талкууга татырлык тарыхый данек бар. Чындыгында мамлекетти жана аны мекендеген калкты үч топко бөлүп, башкаруу - сактар кезеңинен баштап орун алган кубулуш. А.Галиев байыркы сактардын үч бөлүккө бөлүнгөндүгү тууралуу деректерди Геродот жазмаларынан келтирип, «Таргытайдын Липоксаис, Арпоксаис, Колаксаис аттуу үч уулдуу болду. Алардын бийлиги тушунда сактарга асмандан алтын соко, кишен, сузгу жана айбалта түштү» деп жазат [1,566.].

Азыркы ирандыктар, тажиктер жана индиялыктардын баштапкы орток тектери арийлердин касиеттүү китеби Авестада дагы арийлер коому үч топко бөлүнөт — аскерилер, руханият өкүлдөрү жана егиншилери. Арийлерде аскерилерге тан түс кызыл, руханият өкүлдөрүнүн түсү ак жана егиншилердин түсү жашыл болуп белгиленди. Типти, азыркыга чейин Иран, Тажикстан менен

Индустан мамлекеттик тууларындагы үч жол ак түстөр ушу Авестадан негиз алган руханий окшоштук деп баалоого болот.

Ушу маалыматтарды изилдеп-талдоодо байыркы кезеңде коомду үч топко бөлүү тек социалдык сыпат алгандыгын байкоого болот. Гундардын, Түрк каганаттарынын тарых сахнасына чыгып, түрк-көчмөндөр мамлекеттеринин империялык доорунда үчкө бөлүнүүнүн аскердик-саясий кезеңи башталат. Гундардын аскердик мамлекеттик түзүлүшү тууралуу даректерде «...алардын көсөмү Эдил падышанын атасы Ругила падыша үч бир тууган эле. Актар мен Мыңзык эки канаттагы, өзү ортодогу аскерди башкарды» деп жазылган. Түрк каганатынын салты боюнча да аскер үчкө бөлүнөт. Кош канатка тек хан тукумунан тараган ханзадалар колбашчылык кылып, ортодогу кол тикелей кагандын өзүнө багынган [2, 151].

Ушундайча, Л.Н.Гумилев айткандай, түрктөрдүн өлкө башкаруудагы «энчилеш деңгээлдүү система» (шатылуу/тепкичтүү жүйө) деп аталган бул тартип гундардан башат алып, Чыңгызхан империясына чейинки аралыктагы доордо жүзөгө ашкан салттуу система болду. Мисалы, 581-жылы Тобо хан өлөр алдында өзүнүн уулу Яньлога такты калтырбай, агасынын уулу Далобянга берет. Бирок, Коло Исиги хандын уулу Шету курултайда буга каршы чыгат. Анын далили боюнча Далобянь кытай зайыбынан туулган уул, ошондуктан ал мамлекет башкара албайт, мамлекетти Тобохандын уулу Яньло бийлеши керек деген [3,66]. Шаты — деңгээлдеги энчилеш система (жүйө) аркылуу көөнө түрк коому кош натыйжага жетишти. Мамлекет башына бийликке жаш бала, же болбосо бийликке ылайыксыз киши келе албады жана энчилеш ханзадалар жоголуп кетүү коркунучунан кутулуп, бийлөөчү бир туугандыктын мүчөлөрү арасында чыныгы теңтайлаштыкты жаратты.

Чыңгызхан мамлекетинде өлкө чыгыш жана батыш болуп экиге бөлүнөт. Батыш бөлүктүн бийлөөчүсү чыгыш бийлөөчүсүнө багынды (Жуучу Чыңгызханга, Чагатай Үгедейге багынды). Батыш бийлөөчүсүнүн кызматы өлкөнү, аскерди башкарууга жана такка отурууга укугу болбоду. Кош бийликти бийлөөчү туугангана болду. Бул салт Үгедей өлгөнгө чейин, демек, 1241-жылга чейин, он эки жыл бою сакталды. Бул жүйө көөнө түрк, карахан, жужан каганаттарында болду. Мамлекетти экиге бөлүү, анын бири-бирине багынычтуулугу узак мезгил сакталды. Ал-Омари “Хулагу (Ирандагы элхандар мамлекетинин бийлөөчүсү) өмүр бою көз карандысыз хан эмес, Мөңкө хандын орун басары катары башкарды. Кийинчерээк, Чыңгызхандын тактысынын мураскору Жуучу улусу анын экинчи уулу Берке хандын кезинде үч ордого бөлүнүп, Алтын ордо, Ак ордо, Көк ордо деп аталып, Алтын Ордонун уулу ханы Берке ханга багынып турган [3, 162].

Көрүп отурганыбыздай, үч топко бөлүнүү сактар кезинде тек социалдык сыпатка ээ болсо, эртеги орто кылымдардан баштап акырындап бул жүйө аскердик-саясий маани ала баштады. Ал эми, азыркы казак жүздөрүнүн туугандык-генеалогиялык системасынын пайда болушу Казак хандыгынын калыптануу кезеңинде күч алганы менен, өз башатын Алтын Ордодогу руханий процесстерден алат. Курбангали Халид Жалаиридиндин жазганына караганда көчмөндөрдү үч жүзгө бөлгөн Жаныбек хан экенин айтылат. Ч. Валиханов да жүздөрдүн пайда болушун Алтын Ордодогу саясий-руханий процесстер менен байланыштырат [4].

Тарыхый изилдөөлөрдү талдоо чындыгында мурдагы жүзгө бөлүнүүнүн саясий-социалдык сыпаттарына Алтын Ордо кезеңинен баштап руханий-диний түс кошула баштайт. Бул асыресе, Алтын Ордодогу, Казак хандыгындагы диний-

руханий топтордун, асыресе исламдык-сопулук агымдардын арасындагы өз ара күрөшү кезинде анык билине баштаган. Белгилүү тарыхчы З. Жандарбектин айтканына караганда «йасавийа тарикатынын тарых сахнасына чыгышы менен түрк калктарынын тили мен үрп-адаты, салт-санаасы, салттуу маданияты толугу менен кайтадан калыбына келтирилди. Түрк дүйнөсү жеке калк катары тарых сахнасынан чыгып калуу коркунучунан арылды жана өз өнүгүүсүнүн келечек дооруна бет алды» [5].

«1320-жылы Йасави жолунун мамлекеттик идеологияга айлануусу калктын руханий, маданий бүтүндүгүн калыптандырып эле тим болгон жок, аны менен бирге мамлекеттин бүткүл түзүлүш системасын кайта курууга ыңгайлуу шарт түздү. Мурдагы уруулук, тайпалык жүйөлөр ыдыратылып, ордуна руханий негизде бириктирилген уруулук, тайпалык жүйөлөр жаралды. Кандык принцип тек жети ата деңгээлинде калтырылды. Алар жүздөргө топтоштурулуп, Мамлекеттин башкаруу системасын курады. Бул бир жагынан мамлекетти башкаруунун көөнө түрк системасын калыптандырса, экинчи жагынан йасави жолунун түзүлүш системасын толук кайталады. Уруу, тайпа, жүздөрдү башкаруу толугу менен йасавийа тарикаты өкүлдөрүнүн колуна – бийлерге берилди. Азыркы күнү Тауке хан курду деп жүргөн бийлер кеңеши алгач ирет ушу Өзбек хан кезинде калыптанган. Бийлер - йасауийа тарикатынын өкүлдөрү бар күчүн Жуучу улусунда эң адилеттүү коомду орнотууга салды. Пайгамбар доорунан кийинки эң адилеттүү коом ушу Жуучу улусунда орноду» [5].

Деген менен, 1342-жылы Өзбек хан күтүүсүздөн кайтыш болуп, мамлекет башына убактылуу келген Жаныбектин такка отурушу мамлекеттин бийлик системасын толук өзгөрттү. Йасауи

жолу өкүлдөрү мамлекетти башкаруу системасынан четтетилип, мамлекетти башкаруу системасы абсолюттук бийликке негизделип, мамлекетти башкаруунун ирандык системасы кайта калыптандырылды. Мамлекеттин диний багытын өзгөртүп, мамлекеттин бүтүндөй турган турпатын өзгөртүүгө алып келди [5].

Казак тайпалары арасында күчөп кеткен жоолашууну ооздуктоо жана чаташкан уруулук, тайпалык түзүлүштү иретке салуу үчүн Эшим хан «Эски жол» атыгып кеткен өзөгү эски, эрежелери жаңы талаа заң-мыйзамын киргизди. Бул заңда Эшим хан Алтын Ордо заманындагы уруу-тайпалардын башын бириктирүү үчүн Алтын Ордо заманындагы тасил-ыкманы колдонуп, казак тарыхында экинчи ирет уруу-тайпалардын түзүлүшүн максаттуу түрдө сапырыштырды. Ушу жарлыкта каада-салт, үрп-адат жөрөлгөлөрү менен бирге казак тайпаларынын жаңыча түзүлүшүнүн сомосу айкындалды [6].

Казак урууларынын ушундай сапырыштыруу салдарынан уруу-тайпалардын санжыралык тизмегинде байкаларлык үзүк пайда болгондугу тастыкталды. Ошо замандарда санжыралыкаң-сезимге «жети атасын билүүнүн зарылдыгы» күчтөп сиңирилди. Себеби, жогорудагы жарандык согуштун жүрүшүндө жети атадан тараган урпактар бир-бири менен душман болуп чыккан болучу. Ушундай себептер менен бүгүнкү көп сандаган уруулардын санжырасындагы тизмек XVII кылымдын башынан бери карай нукуралык сыпат алат [6].

Далушу Казак хандыгы бийлөөчүлөрү мен бийлеринин чечими менен казакты «үч эненин баласы» деген концепция калыптанدى. Казак калкын кураган уруу-тайпалардын этногенезине байланыштуу тарыхый чындыктан алыс болгонуна карабастан, Казак хандыгы кезеңиндеги жазылып, таратылган

эпос, дастандарда, оозеки адабият үлгүлөрүндө «карга тамырлуу казак» түшүнүгү бекитилип, жайылтылды.

«Казактан Кыргыз, Алау-ды,
Айтып келем айырып.
Бөлүнгөн такта тарамы,
Алаудан — Алаш, Маңгыбай
Үч энеден туулуп тарады.
Үч энемден туулган соң
Ушу эмеспи казактын
Үч жүз болгон себеби.
Агарыс пен Жанарыс.
Кенжеси екен Бекарыс.
Акарыстын баласы:
Уйсун, Найман — Улуу жүз.
Жанарыстын баласы:
Аргын, Кыпчак — Орто жүз.
Бекарыстын баласы:
Алчын, Кенчин — Кичи жүз [7] деп,
казакты жасалма түрдөгү туугандык-генеалогиялык жакындыкты үгүттөп ырдады.

Казак калкынын тарыхы калкты курууга, калыптандырууга негизги тирек болгон уруу-тайпалардын тарыхы Акселеу Сейдимбектин «Казактын оозеки тарыхы» аттуу монографиясынын «Санжыра жана тарых» деп аталган бөлүмүндө талданат [8, 130-140].

Казак хандыгы курулгандан кийин, анын курамына кирген уруу-тайпалардын жаңыча жасакталуусуна карай казак санжыралары дагы жаңыча түзүлдү. Уруу-тайпалык санжыра бул – улутту уюткан, элдүүлүктүн туруктуулугун бекемдеген, мамлекетти чыңдай турган тетик болду. Уруу-тайпалардын генеалогиялык түзүлүшү Казак хандыгынын социалдык-саясий тирөөчүн бекемдөөдөгү зарыл табылга болгон.

Казак хандыгынын этносаясий жагдайы өтө күрдөөлдүү эле. Себеби, ушу кең талаада тарыхый негизде калыптанган, чачыранды уруу-тайпалардын бир төгөрөккө биригүүсү болгону менен, аны андан ары бир туташтыкта жөндөп кетүү ошо кездеги Казак хандыгын куруучулар

үчүн, асыресе, бийлер үчүн маңыздуу маселе болду. Бул маселени оңтойлуу чечүү үчүн казак бийлери Казак калкын уюштуруучу тайпалардын түбү бирге туугандыгын негизге ала турган улуттук биримдик идеясын калыптандырды.

Туугандык жүйө негизинде калыптанган уруу-тайпалык түзүлүш улуттун туташ биримдигин, журтчулук жалпы бир мүдөөгө умтулуп, этнобиримдикке алып келди. Казак коомундагы «жеке адам», «үй-бүлө», «туугандык», «ата», «уруу», «тайпа», «жүз», «калк» сындуу туугандык атоолор аркылуу бирине-бири сабакташып жаткан туугандык жүйө, «карга тамырлуу казактын» уруу-тайпалык түзүлүшү этникалык жекелик же этникалык окчундук эмес, ал бир туташ этносоциалдык жаралыш. Салттуу уруу-тайпалык жүйөдө уруулук муунга чейин кандаш туугандар болсо, уруудан кандаш-туугандыгы ар тектүү социалдык-саясий бирикмелер жаралат [8, 130-140].

Алды менен Алтын Ордодо, кийин Казак хандыгында орун алган руханий процесстердин казактардын жүз түрүндө кайта бөлүнүшкө түшкөндүгүнө «жүз» аталышынын тегинен байкоого болот.

«Жүз» аталышы да жүздүк түзүлүштүн чыгуу мезгили менен максаты сыяктуу, тарыхчылардын ар түрлүү көз караштарына ээ. Өкүнүчкө карай, көп изилдөөчүөр бул аталышты талдоодо көбүнесе аталыштын айтылуу бөтөнчөлүгүнө басым жасап, аталыштын маанилик сыпатына көңүл бурбай келди. Асыресе, орто кылымдык кытай, араб-парсы даректеринде кездешкен казактын жүзүнө эч катышы жок «гуз», «йоз» сөздөрүн «жүз» сөзү менен салыштырышат. Мисалы, Х.М.Адилгереев X кылымдагы огуздардын дагы үчкө, демек улуу, орто жана кичи ордолорго бөлүндү деген маалыматын келтирип, «гуз» сөзү «юз», «жүз» деген маанини билдирет деп жазат [7].

Н.Мыңжан б.з.б. III кылымда Гундардын батыш жагында өмүр сүргөн Улуу Йозыларды казактын Улуу жүзүнө шайкештейт. У.Шалекенов деле кытай даректериндеги «улуу жана кичи йозилерге» таянып, казактын улуу жүзү менен кичи жүзү антикалык заманда өмүр сүргөн деген тыянакка келет [7]. Чындыгында, «жүз» аталышына байланыштуу мындай тыянактар бар болгону сөздөр тегинин окшоштугуна негизделген, үстүрт пикирлер.

Биздин пикирибизде, казактын “жүз” аталышы — “бөлүк”, “бөлчөк”, «курамы» деген маанини билдирген араптын ج ج - «джоз» сөзүнөн чыккан [10, 436 б.]. Алтын Ордо мен Казак хандыгынын исламдашуу процессинин күчөшү ошол кезеңде көп сандаган арап-парсы сөздөрүнүн түрк тилине, асыресе, мамлекеттик башкаруу системасыне киришин ылдамдатты. Жогоруда айтып кеткенибиздей, Казак хандыгындагы йассави тарикатынын четтетилүү менен, жана ошонун натыйжасында орун алган диний-руханий процесстердин этек-жеңи жайылуусу менен йассави тарикаты калыбына келтирген түрк дүйнөтаанымы гана кыйраган жок, түрк тилинин ордун араб тилинен кирген сөздөр басты.

З.Жандарбек туура айткандай: «Бул жерде казактын диний дүйнөтаанымынын өзгөрүүсүнө байланыштуу казактын кылымдар бою калыптанган салт-санаасынан баш тартуусун, өздөрүнүн жаңыдан калыптандырган диний таанымына ылайыктуу каада-салтты кабылдаганын көрүүгө болот. Сырттан келген диний агым милдеттүү түрдө тек диний таанымды гана өзгөртүп тим калбай, каада-салтты жалпы маданиятты өзгөртөт. Алтын Ордонун кыйроосу Өзбек хандын уулу Жаныбек хандын йассави жолунан баш тартып, анын ордун араб салттуучулугу менен алмаштырганда, калктын көпчүлүгүнүн

диний дүйнөтаанымы өзгөрүп, этникалык жиктелүүлөргө түштү» [6].

Корутундулай келгенде, «жүз» аталышы маани жагынан тээ байыркы сактар кезеңинен башталып, Казак хандыгы тушунда жүзөгө ашырылган коомду, мамлекетти жана калкты үч топко бөлүү болду. Тарыхый зарылдыкка жараша сактар кезеңинде үчкө бөлүнүү социалдык сыпатка ээ болсо, эртеги жана орто кылымдардагы түрк коомунда саясий-аскердик акимчилик кызматы болду. Ал эми, Алтын ордо кезеңинен баштап, саясий-аскердик акимчилик бөлүгүнө кошо диний-руханий негизге ээ болду

Буга далил «жүз» аталышынын өзү ошо кездеги диний-руханий про-

цесстерден кабар берген араб тилиндеги аталыш менен аталгандыгы.

Тарых салаасындагы кез келген изилдөө эң алды менен өлкө бирлигине, мамлекетибиздин түркүгүн бекитүүгө, Эгемендигибиздин чокусунун бийик болушуна кызмат кылуу керек.

Эл башчыбыз Н.Назарбаев айткандай «Бирлик, ынтымак, сабырдуулук менен парасаттуулук, эң алды менен, өзүбүзгө — казактарга керек».

Мына ошондуктан тарыхыбызда өткөн даанышман бийлөөчүлөрүбүз менен бийлерибиздин ошо кездеги тарыхый зарылдыкка карай жасаган кадамдарына чыныгы баа берүү эң алды менен өткөндөн сабак алып, болочокко чечкиндүү кадамдар жасоо үчүн керек.

Адабияттар:

1. Галиев А.А. Традиционное мировоззрение казахов. -Алматы: Фонд Евразии,1997. -167с.
2. Жұртбаев Т. Дулыға-2. Алматы, Жазушы. 325 бет.
3. Жеңіс Ж. Ж. Ежелгі және ортағасырлардағы Тұран мен Иран. Алматы, Алтын шаңырақ. 2016 жыл. 238 бет.
4. Коптилеуова А.Б. Қазақ жүздері қашан пайда болды [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL:: <https://e-history.kz/kz/e-resources/show/13225/>(дата обращения: 8.05.2021)
5. Жандарбек З. «Жеті Жарғы» және қазақ жүздері// <https://abai.kz/post/17228>
6. Жандарбек З. Қазақ халқының қалыптасуына дәстүрлі ислам ықпал етті [Электрон. ресурс]. – 2016. – URL: <https://ult.kz/post/zikiriya-zhandarbek-kazak-khalkynyn-kalyptasuyna-dasturli-islam-ukpal-etti>(дата обращения: 10.05.2021)
7. Мұхамбеткәрім Қ. Үш жүз атауы қайдан шыққан? [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL:<https://abai.kz/post/40635>(дата обращения: 15.05.2021)
8. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: Зерттеу. Астана: Фолиант, 2008.
9. Адильгереев Х.М. К истории образования казахского народа // Вестник АН Каз ССР. 1951 №1 (70) –С. 81-96.
10. Рубинчик Ю. А. Персидско-русский словарь. –Москва: Советская энциклопедия. 1970. 784 стр.

УДК 94(574) „14/15“

ТҮРК КАГНАТЫНДАГЫ САЛТТУУ ДҮЙНӨТААНЫМ ЖАНА ДИНИЙ ИДЕОЛОГИЯ

Жомарт Жеңис

тарых илимдеринин кандидаты,

Казакстан Республикасы

Ч.Ч.Валиханов атындагы тарых жана этнология

институтунун жетектөөчү илимий кызматкери

ТРАДИЦИОННОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ И РЕЛИГИОЗНАЯ ИДЕОЛОГИЯ В ТЮРКСКИХ КАГНАТАХ

Жомарт Жеңис

к.и.н., ведущий научный сотрудник

Института Истории и этнологии имени

Ч.Ч. Валиханова г. Алматы, Казахстан

TRADITIONAL WORLDVIEW AND RELIGIOUS IDEOLOGY IN THE TURKIC KHANATES

Zh. Zh. Zhengis

PhD in History, Almaty, Kazakhstan

Аннотация. VII кылымда Орто Азияда пайда болгон түрк мамлекетинин тарыхындагы диний идеологиянын ошол мамлекеттердеги маңызын аныктап, баа берүү даректүү маалыматтардын жоктугуна байланыштуу татаал маселе чечилбеген бойдон калууда. Жалпы бир этникалык текке, чарбалык-экономикалык типке эгедер тайпаларды бириктирип, өз мамлекеттерин курган түрктөрдүн ошол кездеги жагымдуу саясий жагдайга карабастан салыштырмалуу аз гана убакыттын ичинде кайта ыдырап, бытыранды болуп кетүүсүндөгү диний факторлордун таасирин аныктоо али күнгө бүдөмүк бойдон келе жатат.

Изилдөөчүлөр негизинен көчмөндөр мемлекетинин саясий кризиске дуушарануусун, орто кылымдагы мамлекеттердин начарлоосунунун негизги себептерине каганат ичиндеги саясий келишпестиктер, чарбалык-экономикалык салттуулуктун кыйрашы жана коңшу өлкөлөр тарабынан ички конфликттерди жаратууга багытталган арадаштыруу аракеттери менен байланыштырат. Тек, кээ бир изилдөөчүлөр түрктөр курган мамлекеттердин начарлашы менен жаңы түргө ээ болуп өзгөрүшүнө ошол мамлекеттердеги рухий процесстер себеп болгон деп эсептешет. Макаланын алдына койгон максаты дагы соңку себептин мыйзамченемдүү жактары менен ийгиликтерин ачуу болгондуктан Биринчи Түрк каганатынын түптөлүшү менен кулашындагы түрктөрдүн диний идеологиясына тирек болгон салттуу дүйнөтаанымынын өр карай өсүү өзгөчөлүктөрү менен рухий өзгөрүштөрүнүн ордун иликтөөгө арналат.

Негизги сөздөр: түрк каганаты, салттуу дүйнөтааным, дүйнөлүк диндер, диний-идеологиялык күрөш, мамлекеттүүлүк, салттуулуктагы улануучулук .

Аннотация. В истории тюркских государств, возникшего в Центральной Азии в VII веке, определения и оценки сущности религиозной идеологии в этих государствах остается нерешенной из-за отсутствия документальных данных. Определяя влияние религиозного фактора на то, что тюрки, объединившие разные кочевые племена с общим этническим происхождением, экономического и экономического типа и построившие собственное государство, в относительно короткие сроки вновь распались и исчезли, несмотря на благоприятную политическую ситуацию на того времени, до сих пор неясно.

Политический кризис кочевого государства исследователи связывают преимущественно с ухудшения состояния средневековых тюркских государств: внутривнутриполитическими разногласиями, распадом хозяйственных и хозяйственных традиций, попытками соседних стран создать внутренние конфликты. Однако некоторые исследователи полагают, что разрушение построенных тюрками государств и преобразование их в новую форму было вызвано духовными процессами в этих государствах. Цель статьи - раскрыть религиозные аспекты причин и поэтому она посвящена исследованию духовных изменений и особенностей роста традиционного мировоззрения, поддерживавшего религиозную идеологию тюрков в период основания и падение Первого Тюркского каганата.

Ключевые слова: тюркский каганат, традиционное мировоззрение, мировые религии, религиозно-идеологическая борьба, государственность, преемственность традиции.

Abstract. In the history of the Turkic states, which arose in Central Asia in the 7th century, the definition and assessment of the essence of religious ideology in these states remains unresolved due to the lack of documentary data. Determining the influence of the religious factor on the fact that the Turks, who united different nomadic tribes with a common ethnic origin, economic and economic type and built their own state, in a relatively short time again disintegrated and disappeared, despite the favorable political situation at that time, is still unclear.

Researchers associate the political crisis of the nomadic state mainly with the deterioration of the state of the medieval Turkic states: internal political disagreements, the collapse of economic and economic traditions, and attempts by neighboring countries to create internal conflicts. However, some researchers believe that the destruction of the states built by the Turks and their transformation into a new form was caused by spiritual processes in these states. The purpose of the article is to reveal the religious aspects of the causes and therefore it is devoted to the study of spiritual changes and features of the growth of the traditional worldview that supported the religious ideology of the Turks during the founding and fall of the First Turkic Khaganate.

Key words: Turkic Kaganate, traditional worldview, world religions, religious-ideological struggle, statehood, continuity of tradition.

Биринчи Түрк каганаты кокусунан пайда болгон мамлекеттер катарына жатпайт. Бул мамлекет өздөрүнүн алдына Евразиянын көлөмдүү бөлүгүн каратып, үстөмдүк жүргүзгөн Гун мамлекетинин мыйзамдуу улантуучусу болгон.

Улуу талаада түрктөрдү алгачкы мамлекеттик түзүлүштүн пайдубалын тургузуп, салтанат курган гундар биздин замандын 48-жылы түндүк, түштүк болуп экиге бөлүндү. Түштүк гундардын тагдыры негизинен Хань

империясына көз каранды болду. Түндүк гундар – Енисей (байыркы кыргыз) тайпаларынан, асыресе дуньху-уйсун урпактарынан, сяньби-Манчжуриядан айрыла баштады. Гундардын ордолору Батыш Монголияга, түндүк-батыш Сибирге, Чыгыш Түркстанга ошуп отуруп, биздин замандын II кылымынын биринчи жарымында гун тайпаларынын миграциясы оболу Казакстандын чыгышы – Тарбагатайга жана Жетисууга карай ооду. Ошо кезде гундар өздөрүнүн беш кылымдай өмүр сүргөн Юэбан мемлекетин курду, ал мамлекеттин ордосу Балкаш көлүнүн түндүк алабына жайгашты. Ал эми кийин гундар Батыш Сибирь угор тайпалары менен бирге Урал, Каспий, Эдил аймагындагы жерлерге конуш которду.

Гун мамлекети ыдыраганы менен анын мамлекеттик салттуулугу таптакыр жиксиз жоголуп кеткен жок. Түрк каганаты гундардын тушунда калыптанган көчмөндөргө таандык салттуу мамлекеттик системаны мураска калтырды.

Улуу талаадагы бириккен мамлекеттин өзөгүн түзүп турган түрк тайпаларына, гундардан бир тил менен бир бүтүн этникалык сыпатка ээ тайпалар менен катар ар түрлүү этникалык, чарбачылык текке ээ калктар мекендеген учу-кыйырсыз территория гана эмес, мамлекеттик түзүлүшкө түркүк болгон салттуу дүйнөтааным бийлик системасы дагы мураска калды.

Өздөрүнүн салттуу мамлекеттик түзүлүшү менен идеялык уюткусу бар ал кездеги ири мамлекеттер Кытай, Византия жана Иран сыяктуу мамлекеттер менен теңтайлашкан, бүткүл Азия ааламын бириктирген көөнө түрк каганаттарынын бийлөөчүлөрү үчүн эң башкы милдет түптөлүп турган мамлекетти сактап гана калбастан, айрымдары орток тил менен дүйнөтаанымга эгедер, айрымдары мүлдө бөлөк этникалык текке таандык болгон чоң-кичине тайпаларды

бириктирип, мамлекеттин пайдубалын андан ары бекемдей турган социалдык саясаттын негизинде башкаруу система-сына ээ болуу бөтөнчө маңыздуу болду.

Ошо кезеңдеги орто кылымдык дүйнөдө мамлекеттин саясий турмушунда диндин жетектөөчү идеологиялык жүйөгө айлануусу калыптанган процесс болду. Батышта христиан дининин түрлүү агымдары мамлекеттин ички жана сырткы саясатында жетектөөчү орунга ээ болууга тырышып, мамлекетте курамдаш таасирдүү система катары саналды. Орто кылымдык Чыгышта дагы конфуций окуусу менен будда тармактары, исламдын түрлүү агымдардын мамлекетте өз таасирлери болду. Батыштагы кашаң диний догматтарга каршы илимдер иретинде пайда болгон философиялык көз караштар мамлекеттеги диндин орун-очок алган даражасына такаат берүүгө тырышканы менен али жетилбеген идеологиялык платформасы бир канча убакытка чейин ага жол бербеди. Чыгышта болсо жаңы философиялык илимдер батыштагыдай дин менен теңтайталаша албады. Мамлекеттик бийлик менен биримдиктешкен расмий дин башчылыгы тарабынан ушундай идеялардын кайсынысы болбосун куугунтукталып, четтетилди. Калыптанган расмий диний-идеологиялык бийликтин тынчсыздануусу жөндүү болду. Себеби, жаңы идеялар бу кезде мамлекет кызыкчылыгы үчүн өтө деле мааниге ээ болбоду, тескерисинче, мамлекеттин пайдубалын бошоңдотуп, өлкө ичин иритип, ички социалдык карама-каршылыктарды андан бетер ырбатты. Ошол себептен дагы Ирандагы бийликтин дини болгон зороастризм алсырап, өз позициясынан тайып баштаганда пайда болгон Мани окуусу ушу өлкөдө куугунтукка учураса, Византиядагы несториан агымы расмий чиркөө тарабынан четтетилди.

Мамлекеттин милдеттүү түзүлүшү иретинде жаңы түптөлгөн түрк мамлекетинин негизин гун салттуулугунан

алган, али бышып-жетиле албаган, бирок, үзгүлтүксүз өнүгүү үстүндө болгон диний негиздеги улуттук-мамлекеттик идеологиясы болду. Бул идеологиялык система түрктөрдүн алдында ири мамлекеттүүлүккө ээ болгон гундардан калган ырааттуу жүйө катары жаш мамлекетте андан ары өнүктү. Түрктөрдүн бул маселеде жолу ачык болду, себеби, аларга кандайдыр бир жаңы идеологиялык система түзүп чыгуу зарылдыгы жаралган жок. Анткени, диний идеологиянын түпкү негизи салттуу дүйнөтаанымы да гундар мен түрктөрдө орток болду [1,213].

«Теңир камкорлугундагы Түпкүлүктүү өлкөнүн» идеясын жайылткан түрктөрдүн диний идеологиясы алардын салттуу дүйнөтаанымы менен тыгыз чырмалыша калыптанدى. Түрктөр мен гундардын идеялык жакындыгы – генеологиялык, маданий, диний жалпылыктарга ээ эки мамлекеттин диний идеологиясы да бир болду. Эки империяны түптөөчүлөрдүн идеологиялык айырмачылыгы тек гана алардын коңшуларына байланыштуу сырткы саясатта анык байкалды. Гундар тушунда көчмөндөрдүн туруктуу коңшусу Кытай түрктөргө көз каранды, алардан коргонуп келген өлкө болсо, түрктөр тушунда бул мамлекет чыңалып, чабуул койгонго жарамдуу мамлекетке айланды. Ошондуктан, Түрк каганатынын расмий идеологиясы: кытай маданиятын кабылдабаган жана коңшуларына салыштырмалуу өз артыкчылыгын сезе билген эки принципке таянды [2,338]. Түрк каганатында төмөндөгүдөй өзөктүү саясий максаттар башкы принцип катары алынды: Теңир камкорлугундагы Түпкүлүктүү Гун мамлекетинин ыдыроосунан кийин бытырап кеткен түрктөрдү, түрктөр менен чарбачылык-маданий жактан жакын көчмөндөрдү кайта бириктирүү, чачырап кеткен түрктөрдү өлкөгө кайтаруу жана Кытайга саясий кысым көрсөтүүнү кайта жаңыртуу [3]. Ушундай татаал саясий максаттарды ишке ашыруу үчүн

каганат бийлигинен каганат калкын аларды ушундай саясий кадамдарга жигердентүү үчүн эң алды менен туруктуу рухий өзөк зарыл болду. Каганат бийлөөчүлөрдүн өзүнө багынычтуулардан ар дайым талап кылынган ушундай рухий дайындык бийлөөчү топ тарабынан үгүттөлгөн диний идеология аркылуу жүзөгө ашты. Бул диний идеология болсо каганат көчмөндөрүнүн улуттук салттуу дүйнөтаанымынын өзөгүндө кылымдар бою жетилип калыптанدى.

Түрктөрдүн өз мамлекеттеринин базасын чыңдоого карай жасаган аракеттери өнүккөн коңшуларынын идеологиялык чабуулдары менен катар жүрдү. Түрлүү себептерге байланыштуу түрк бийлөөчүлөрүнүн колдоосуна ээ болуп, расмий даражага жетишкен журтка жат бөтөн идеялар, түрк дүйнөтаанымына шайкеш келбесе каганаттагы консервативдүү бийлик канаты тарабынан жигердүү каршылыкка учурап, көчмөндөр арасында узак убакытка кала албады. Ушундай каршылыкка карабастан бирдей кызыкчылыкты көздөгөн топтордун колдоосу менен түрктөр мамлекетинде саясий үстөмдүккө жетишкен ушундай идеялар акыр түбү көчмөндөр мамлекетинин кулашына бирден-бир себепкер болду.

Жогоруда аталып өткөндөй, орто кылымдык мамлекеттерде дин жетектөөчү идеологиялык багытка ээ болгондугу белгилүү. Диндин пайда болуу көз карашынан алганда зайырлуу (светтик), материалдык дүйнөдө көз каранды эместиги, коом мен социалдык топтордун өз ара алакасын жөнгө салуудагы универсалдуулугу аркылуу диндин коомдогу идеологиялык мүмкүнчүлүктөрүн арттыра түштү. Ушу өңүттөн караганда идеология тарыхтын ар кыл кезеңдериндеги бийлик менен саясат субъектилериндеги таптарды акыл-ой, максаты, мүдөөлөрү менен көз караштарында чагылдырылган идеялардын жүйөсү болуп калары анык. Орто кылымдардагы мам-

лекеттик түзүлүштүн милдеттүү курамдуу бөлүгү болуп саналган ушу жүйө диний ишенимдерден кубат алып, диндин мамлекет ишине түздөн-түз аралашуусуна себепчи болду. Ушу жагынан идеология түшүнүгү мамлекеттик-коомдук түзүлүштү уюштуруучу, жөнгө салуучу жана көзөмөлдөөчү системасынын туруктуу формасы катары ХИХк. башында француз окумуштуусу А. А. К. Дестют де Тресси аркылуу пайда болгону менен [4,37], дин мындан мурда да узак убакыттар бою ушу идеологиянын милдеттүү аткаруучусу болду.

Чындыгында саясий идеологиянын өзү, рухий кубулуш иретинде эртеги бир замандарда пайда болуп, адамзат тарыхы менен кабатташа түрлүү-түркүн жигердүү өнүгүү жолдорун баштан өткөзө өмүр сүрүп жүрүп отурат. Саясий идеология түбөлүк катып калбай, тескерисинче, социалдык коом менен бирге өнүгүп, өзгөрүүгө кабылып отурду. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде ал сыпаты жагынан коомдо кош кызматка эгедер — бир жагынан өсүп-өнүккөнү менен эскинин четке кагып, өткөн менен айрылышып, жаңыны жараткан эволюция, экинчи жагынан өткөндөгүлөргө салыштырмалуу турмушка бат сиңип, жарамдуу келип, жалпы адамзаттык нарк-насилди сактап, болочок урпакка өткөргүч болуп кызмат өтөйт [5,56]. Тарыхый өнүгүү жолунда ушундай универсалдуу идеологиялык системанын негизги принциптери өзгөрүүсүз калып, тек кээ бир кошумча элементтери мезгил талабына ылайык өзгөрүүгө кабылды. Орто кылымдык түрк мамлекеттеринде дагы салттуу дүйнөтаанымдын негизинде калыптанган диний идеологиянын түрк коомунун ар кыл тарыхый кезеңдеринде иргелип, өнүгүп, жетиле түшкөндүгүн байкайбыз.

Орто кылымдык түрк мамлекеттериндеги диний идеологиянын калыптануусу, өнүгүүсү менен өзгөрүштөрүн айырмалоодон мурда орто кылымдык

түрк мамлекеттериндеги диний идеологиянын милдети менен негизги тирегине түшүнүк бере кеткен жөн. Биз өз изилдөөбүздүн объекти катары алган диний идеологиянын милдети менен негизги тирегине түшүнүк берүү максатында анын негизги милдети мамлекеттин пайдубалын бекемдөө, өлкөнү бириктирүү экендигин жогоруда атап көрсөттүк. Буга байланыштуу диний идеологиянын негизги тиреги Теңир ишеними менен Теңир жаратып, колдогон «Түбөлүктүү эл» түшүнүгүнүн ушу диний идеологиянын негизги тиреги болгондугун байкайбыз. Көөнө түрк жазма эстеликтериндеги «Түбөлүктүү эл» идеясы дагы түбөлүктүү мамлекет, түбөлүктүү калк маанисин билдирди. Ошол көөнө түрктүк «Түбөлүктүү эл» үмүт-кыялдардын орундалышы үчүн жат жерлик идеяларга тоскоол болуп, каганатты саясий-экономикалык жактан күчтөндүрүүгө жарамдуу диний идеологияны жакшыртып, өркүндөтүү түрк идеологдорунун негизги милдети болду. Биринчи Түрк каганатынын түзүлүшүнөн баштап, Казак хандыгынын гүлдөгөн доор-кезеңи аралыгында «айкожо», «көлөркүн», «бектер», «бийлер» деп, ар түрлүү аталышка ээ болгон ал идеологдор салттуулуктун сакталышын кунт коюп байкоого алып турушкан.

Орто кылымдык түрк мамлекеттеринде «эл» сөзүнүн мааниси өтө кеңири болду. «Эл» сөзү территориялык аймактын, болбосо мамлекет сөзүнүн маанисинде ошол территорияны мекен кылган калкты, тайпаны атады.

Көчмөндүк башкы чарбачылык ыкмасы болгон көчмөндөр үчүн мамлекет (территория) жана калк бирдей түшүнүк болуп саналды. Анткени, мал жайыты катары турмуштун өтө маанилүү сферасы түрктөрдүн ажырагыс курамдуу бөлүгүнө айланды. Себеби, жан сактоонун мүнөзү жайыт менен тыгыз байланыштуу көчмөндөр көчүп-конуу кезинде жайыттын жеткиликтүү болушун көздөдү. Ошон-

дуктан көчмөндөр үчүн «калк» маанисиндеги «эл» сөзү менен «өмүр сүрүү сферасы», «мамлекет» маанисиндеги эл сөзүнүн маңызы бирдей болду. Мындан башка, уруу-тайпалык түзүлүштө турган түрктөр үчүн эл түшүнүгү ары уруу-тайпа, калк маанисин, ары ошо тайпанын көчүп-конуу аймагын билдирген территория түшүнүгүн да берди. Орто кылымдык түрк мамлекетинде эл бийлеген инсанды «элхан», демек, мамлекет бийлөөчүсү, калк башчысы деди. Алгачкы түрк каганы Бумындын эл бийлөөчү титулу «ильхан», демек, мамлекет, калк бийлөөчүсү атагын алгандыгы белгилүү. Түрк каганатындагы «эл» сөзүнүн саясий маңызы тууралуу С.Г.Кляшторный «түрктөр, биз Түрк каганаты, империясы деп атаган өз элдерин Түрк эли деп атады» деп эл сөзүнүн маанисинин өтө кеңири болгондугун эске салат [6,4]. Бул мамлекеттик салттуулук Чыңгызхан курган мамлекеттерде дагы сакталды. Мисалы, түрктөрдүн жеке аймагынан тышкары, Иран жеринде 1259-жылы Хулагу хан (1256-1265) курган мамлекетте дагы мамлекет бийлөөчүлөрү «ильхан» титулун алды. Бул салттуулуктун орто кылымдык ар түрлүү түрк мамлекеттеринде ишке ашкандыгы тууралуу А.Кадырбаев «кыпчактар менен каңгыларда коомдук түзүлүш системасы тайпаларга бириккен уруулук институтка негизделди. Ошону менен бирге андан дагы ири «эл» деп аталган бирикмелерге бирикти. Ар бир элдин өз территориясы мен чек арасы болду» деп жазат [7,19].

Демек, орто кылымдарда «эл» сөзү мамлекет менен калкты бириктире колдонулган сөз болду. Ал эми ушу «элдин» түбөлүктүгү түрк мамлекетинин тизгинин кармаган бийлөөчүлөр менен мамлекетти мекендеген калктын ар биринетикелей тийиштүү болду. Демек, Теңирдин колдоосу менен бийликке жеткен бийлөөчүгө дагы, Теңир сүйүп жараткан түрк калкына дагы Теңир коргогон элдин түбөлүктүүлүгүнүн жоопкерчили-

ги бирдей жүктөлдү. Ошондуктан биз илимий айланымга ушу терминди орто кылымдык түрк мамлекеттериндеги улуттук-мамлекеттик идеологияны туташтыра колдонуунун илимий негизин жасадык.

Ошентип, В.В.Трепавловдун сөзү менен айтканда «ар бир социалдык институт жеке ийгиликтерге жетишүүсү үчүн өзгөчө аракет ыкмасы зарыл болду. Демек, башкаруу жана өмүр сүрүү үчүн мамлекеттик түзүлүш менен анын идеялык негизинин ыкмасы менен жолун ача турган мамлекеттик салттуулук кажет» [8,5 б.]. Албетте, бул принцип орто кылымдык мамлекеттерди деле четтеп өткөн жок. Үзгүлтүксүз сырткы чабуулдар менен чиеленишкен ички социалдык кагылышуулар абалында турган мамлекет үчүн ушу орто кылымдык мезгилден бери белгилүү бир идеологиялык багытты көздөө зарылдыгы ар качан сезилди.

Мына ошондуктан да орто кылымдык түрк мамлекеттериндеги диний идеологиянын негизги мазмуну Теңирдин колдоосуна ээ куттуу каганды мамлекет башына алып келүү, Теңир менен каган жана калк арасындагы үндөштүктүн сакталышына кепилдик болуу, мамлекеттин өнүгүп-өсүүсүнө кам көрүү, калктын жыргалчылыгын көтөрүү, өлкөнү сырткы жоодон коргоп, коопсуздукту камсыз кылуу сыяктуу маңыздуу милдеттерге негизделди. Калк менен бийлөөчүлөр, калк менен коом арасындагы карым-катыш дагы ушу милдеттерди жүзөгө ашырууга багытталды.

Корутундулап айтканда, түрк мамлекеттериндеги салттуу дүйнөтааным негизиндеги диний идеология туралуу деле ушуну айтууга болот. Гун доорунан берки бүткүл орто кылымдар ичинде түрк мамлекеттеринин диний идеологиясы жаңыдан пайда болгон эмес, ал көөнө, салттуу ынанымдын жетилген, өзгөрүүгө учураган түрү болду.

Түрк каганатынын түптөлүшүнөн баштап, Казак хандыгынын доору ке-

зеңине чейинки түрк мамлекеттериндеги диний идеология өзөгү салттуу дүйнөтааным (Теңир ишеними) болгон. Мамлекеттик салт менен калктын рухий маданиятында салттуу дүйнөтааным негиз болуп калды да, сырттан келген жат идеялар аны менен ымалалашып, аралашып кетти. Ымалага келе албаган идеялар же өздөрү ээрчиткен түрктөр менен түрк мамлекеттеринин төмөндөп жоголушуна себепкер болду, же алар түрктөр арасында түбөлүккө кала албады. Коомдогу тарыхый-социалдык өзгөрүштөргө байланыштуу салттуу дүйнөтааным да трансформацияга учурайт. Бирок, бул өзгөрүштөр кезеңинде салттуу дүйнөтааным өзүнүн жеке өзөгүн сактап калууга тырышат.

Түрк мамлекеттериндеги диний идеологиянын ушу рухий уюткусуна негиз болгон салттуу дүйнөтаанымдын аң-сезимдин кайсынысына таандык болгондугу илимий чөйрөдө курч талаш-тартыш жаратып келди. Сунушталып жаткан изилдөө үчүн анча маанилүү болбосо да ушу маселеге байланыштуу түрлүү көз караштардын бар экендигин белгилей кетеели. Мисалы, казак изилдөөчүсү С.Акатаев «дин менен тыгыз байланышка ээ түрктөрдүн салттуу дүйнөтаанымдын идеялык платформасы жогорку Жаратуучуга ишенүүгө тартылат. Бирок, анда калк дүйнөтаанымдын калыптанышуусу менен өнүгүүсүнө ар түрлүү ынаным менен көөнө диний табынуулар зор роль аткарганы менен, диндин негизги белгилери менен калыптары болбоду» [9,12] деп түрктөрдүн салттуу дүйнөтаанымдын өзөгү Теңир ишеними экендигин көрсөтөт. Ушу салаада бир катар изилдөөлөрдү жүргүзгөн С.Акатаев түрктөрдүн салттуу дүйнөтаанымдын азыркы мурагерлеринин бири казактын дүйнөтааным тууралуу «Казактардын синкреттик дүйнөтааным өз негизинде нукура-философиялык же диний илимге, доктринага ээ болгон жок. Ал негизинен «табигый» текке ээ жана кан-

дайдыр бир диний китептерде жыйнакталган эмес. Ой-санаадагы синкретизми чогулуп өткөргөн ырасмилерде, калктын күндөлүк тиричилигинде сакталды жана ушу ырым-жөрөлгөлөрдүн карапайымдыгынан аларды аткарууга дин өкүлдөрү менен храмдардын кажети болбоду. Ошого карабастан ал адамдын дүйнөгө дүйнөтаанымдык мамилесин билдирди, ички олуттуу позицияга багына, жана аалам үстү космогендик идеясы — теңирчиликке жаратылышты окшоштуруу натыйжасында жана ойлоонуунун исламдануу жагдайында өскөн табигат дагы, космос башталышы дагы, адамдын өзүндө жана аң-сезиминде жана ал өзү дагы ааламдын бир бөлүгү болуп саналат» [9,1].

С.Акатаев Теңир ишениминин белгилүү бир динге таандык экендигине күмөн саноо менен караса дагы, изилдөөсүнүн кийинки бөлүмдөрүндө келтирилген маалыматтар Теңир ишениминин жеке өзүнө таандык диний өзгөчөлүктөр бар экендигин көрсөтөт.

Кээ бир жагдайларда мурда диний калдыктар иретинде караштырган кубулуштарды азыркы учурда этнографтар этностун экологиялык маданиятынын көрүнүшү катары баалайт. Алар салттуу ишенимдеги рухтар тууралуу түшүнүктү диний ишеним деп санашка болбой тургандыгын айтат. Алардын далилдегенине караганда, этнографиялык материалдарды талдоо жүрүшүндө рухтар табынуу же таазим кылуу объектиси эмес. Ал эми адам менен рух арасындагы байланыш партнердук байланыш сыяктуу — эгер аларга урмат көрсөтсө, аларга о дүйнөдөгү туугандары менен ата-бабалары катары караган сыяктуу. Салттуу дүйнөтаанымды ушу өңүттөн караганда алардын элементтерин «диний, диний эмес» деп каршы коюп талдоо чындыкка жакын эмес [8,13 б.].

Салттуу дүйнөтаанымды коомдун узак убакыт бою өнүгүүсүндө топтолгон дүйнөгө болгон көзкараш жүйөсүнүн

жыйынтыгы катары баалоого болот. Бул жерде ал дүйнөтаанымдын калыптануусуна, өнүгүп, жетилүүсүнө айтарлыктай таасир эткен жеке бирөөнү кездештирбейсиз. Ырас, бүткүл тарых ичинде аңыз-аңгемелер аркылуу жеткен маалыматтардагы Асан Кайгы, Коркут Ата, Кыдыр Ата сыяктуу даанышмандарды дүйнөтаанымды жетилдирүүчү, жандандыруучулар сыпатында таанууга болот. Деген менен алар калыптанып болгон дүйнөтаанымды салттуу жактоочулар, жайылтуучулар катары көбүрөөк белгилүү.

Ошондуктан түрктөрдүн салттуу дүйнөтаанымын «шаманизм» деп атоо Теңир ишениминин дин иретиндеги алкагын тарытууга тете деп эсептеген жөн. Л.Гумилев бул тууралуу «Түрктөрдүн байыркы ишеним-ынанымдары тууралуу айтканда мен аларды алгачкы коомдук ишеним деп айтуудан оолакмын. Түрктөрдүн өздөрү ар түрлүү тайпалардан тек V-VII кк. гана түзүлгөн. Ошол себептен алардын өз дооруна таандык ишеним-ынаным, ал башка диний системалары сыяктуу өнүгүп, жетилген» [10,74 б.] деп маселеге чыныгы пикирин билдирди.

Бул багытта Л.П.Потапов да этнографиялык материалдарды талдай отуруп, түрктөрдүн татаал дүйнөтаанымдык жүйөсүн динге таандык көрүнүш болгон деп эсептейт. Анын айтымында «Түштүк Сибирь түрктөрүнүн дининин көөнөлүгү алардын дүйнөлүк башка диндердин таасиринен алыс болгондугуна байланыштуу. Бул дин деле дүйнөлүк башка диндерден өзгөчө табигый түрдө, диний ынанымдын курчаган чөйрө менен алардын таасирлери менен тыгыз байланышта, анын ар түрлүү формаларынын тарыхый жолу аркылуу пайда болду» [11,85]. Демек, Теңирчилик динин калктын нукура дүйнөтаанымынан түптөлгөн, жаратылышка табынуу жана сыйынуу салтынан жаралган, евразиялык мейкиндикте цивилизациялык даражага

жеткен улуттук дин деп эсептөөгө негиз бар [12,34]. Байыркы Теңирчилик дини бизге өзүнүн жеке антологиясы менен — эки кудай өз ара бирлик кудайы тууралуу илими; космологиясы менен — өз ара карым-катыштык айкалышта турган үч дүйнө концепциясы менен; жанаша дүйнөлөрү менен — жети катмарлуу көк асман, жети катмар жер асты; этикасы менен — акыйкаттык, актык, убадага бек туруу, жалгандыкты айыптоо; мифологиясы менен — көк Теңири, көк бөрү; демонологиясы менен — ата-баба арбактарынын жаратылыш ээлеринен айырмачылыгы тууралуу дүйнөтаанымдык негиздемелери менен келип жетти. Демек, диний ишеним калыбында социалдык кызмат өтөй отуруп, коомдогу адамдардын Жараткан алдындагы, коом алдындагы, үй-бүлө менен эл-журт алдындагы жоопкерчиликтүү милдетин өтөөдө олуттуу көзөмөлдөөчү ролун кынтыксыз аткарды [12,37 б.].

Түрктөрдүн салттуу диний ишеними Теңирчилик ишеними азыркы илимий чөйрөдө ошол ишенимдин диний өкүлүнүн аталышына байланыштуу «шаманизм» деп аталгандыгы белгилүү. Бул кезинде европалыктардын ислам динин «магометанство» же «басурманство» деп төмөндөтө атаганы сыяктуу жаңылыш бурмалоо болду. Теңир ишениминин диний өкүлү шаманга же бакшыга байланыштуу шамандык дин эмес — бар болгону айрыкча касиети бар жеке тулганын жеке иш-аракети эле. Өзүнө Теңири тарабынан бакшылык же шамандык касиет конгон киши эмчилик, көзү ачыктык кылып, адам аң-сезиминен баш ийбеген кереметтерди көрсөтүү менен алпурушту. Өзүнө конгон ажайып касиет, сырттан түрткөн эрксиз күч экенин сезген шамандар, бул касиеттин ата-баба арбагы аркылуу Теңирдин берген күчү экендигине ишенди. Андыктан алар Теңирдин каалоосу менен диний кызмат менен алпурушуп, Жараткан эркине каршы аракетке кабылбаска тырышты.

Көрүнүктүү казак философу Г.Есим шаманизм темасындагы адабияттарды иргеп-тескеп отуруп, казак калкында сакталган бакшылыкты изилдөөчүлөрдүн аны дин менен чаташтыруусуна каршылык билдире отуруп, Д.Самонвасовдун «шаманчылык — ишеним менен дин эмес — жеке адамдын аракетин» деген пикирине кошулат [13,17 б.].

Көөнө түрк коомунда диний идеологиянын мамлекеттик системанын негизги тиреги катары калыптануу кезеңинде бакшы-шамандардын түрк коомундагы орду маңыздуу болгону менен, бийликке багынычтуу болгон жок. Алардын бөтөнчө диний жагдайларына карабастан, мамлекеттеги бакшылар көзү ачыктык, сыйкыр көрсөтүү сыяктуу зарыл жагдайда гана пайдаланылган милдеттерди аткарды. Түрк дүйнөтаанымында бакшылар аркылуу аба ырайына таасир этүүгө болот деген түшүнүк калыптанган. Муну «ядачы» — шаман жасай алат деген түшүнүк калыптанды.

Сыйкырчылык менен диний-саясий түзүлүштү бир колго бириктирген королдуктун Шуларда да болгондугу белгилүү. Кийин «хакан» (каган) рухий бийликке да ээ болуп, анын орун басары, демек, «югруш» зайырлуу (динге байланбаган, светский) иштер менен гана алпурушкандыктан, ушу жободо улана берген кош королдук тартип, андан соң булардын из басарлары катары Орто Тянь-Шанда кезиккен Көктүрктөрдүн урпактарына сиңип калыптанган. Ошондой эле ал «дүйнөгө бийлик жүргүзүүнү камсыз кылган купуя-ыйык «йеденин» нагыз ээси «Түрк» эле» дейт. «Йеде, йада» ташынын түрктө болушу, түрк калктарынын барлык иште төлгөчүлүк менен көрүнө билүүсү, бийлөөчүнүн акыл кошчусу, узирлеринин да төлгөчүлүк, жылдыз санап төлгө ачканы, боло турган иштерин алдын ала жоруй билгени түрк калктарынын аңыз-аңгеме, жомокторунан маалым. Ошондо бул сөз бийик, жогору түшүнүктөгү кеңеш берүүчү

деген мааниде айтылган сыяктуу [14, 18 б.]. Кээ бир айрым жагдайларда бакшылардын мамлекеттик бийликке чейин барган кездери да болду. Мисалы, эпикалык баатырлар «Таншю» хроникасында да ушундай бир кызык даректер келтирилген. Анда жетимиш бир туугандын ичинде бир Нишанду ажайып касиетке ээ болду. Жел мен жамгыр чакыра алды. Анын эки аялынын бири — жаз пиринин, экинчиси — кыш пиринин кыздары болду. Биринчи аялынан туулган тунуу тоолуу жерлерге жылуулук алып келип, ошонун таасиринен Тюку мамлекетинин башчысы болуп шайланды. Көөнө түрк мамлекетинин пайдубалын түптөгөн көөнө түрк тайпасынын жаралышын сыйкырчы менен байланыштырууда да зор маани бар. Бирок, көөнө түрк мамлекеттүүлүгүнүн андан ары калыптануусунда бакшылардын бийликке келиши чектелүү болду. Буга биринчиден, кагандыктан үмүткөр бийлөөчү үй-бүлөнүн ичиндеги мураскорлордун ушундай касиетке ээ боло бербей тургандыгы себеп болсо, экинчиден сыйкырга ээ кагандын бийликке келүүсүн курултай мүчөлөрүнүн жана бийлөөчү таптын өкүлдөрүнүн мүдөөлөрү менен ар дайым эле шайкеш келе бербегендигине байланыштуу болду.

Түрк каганатынын өсүп-өнүгүү кезеңдеринде дин менен мамлекет иштеринде шаман-бакшылардын аралашуусу чектелүү болду. Сахалардын салты боюнча төмөнкү аалам ээлерине курмандык чалган шамандар, оёндун урматына ырымдарды жасамак түгүл, ошо кудайга арналган майрамына катыша албайт. Хакас шамандары да Кудайга мунаажат эте албайт [15,98 б.]. Көөнө түрк жазма эстеликтерин талдоодо бакшылардын мамлекеттик маңызга ээ экендиктери байкалбайт.

«Шахнамада» да Иран-Туран кагылыштары учурунда түрктөрдүн арасында жылдыз санакчылар менен бакшылардын маанилүү орунга ээ бол-

гондугу тууралуу даректер мол. Алардын биринде:

Зе Туркон иеки буд Бозур ном
Бофсун бехар джой гостарде кам
Биомухте кажи ва джови [16,359 б.]

Котормосу:

Түркилерде Бозур аттуу бирөө болду
Сыйкыр менен жадылыкты билген.
Анын сыйкыры бардык жерге жүрдү.

Ушу бакшыны Пиран ирандыктарга жумшайт:

Ке аз ой дар бороу то саре тиге кук
Барф ва сармо ва бод дамон.
Баройшон биобар хам ондар замон.
[16,359 б.]

Котормосу:

Ушу жерден тоо башына бар,
Ошол замат аларга кар,
суук, жел жибер.

Бакшылардын көөнө түрк коомундагы ордуна байланыштуу М.Кашкари «тойын» сөзүнө мындай түшүндүрмө берет: «Тойын — ислам динине кирбегендердин лидери. Ал биздин имам менен муфтийлерге тең. Тойын ар качан

буткананын алдында туруп, китептен динсиздердин өкүмүн окуйт. Алардын күпүр айтканынан кудай сактасын!» [17]. М.Кашкари тойын тууралуу өз заманынын эки макалын жазган: 1) «Бир тойын башы агрыса, Камуг тойын башы агрымас» — «Бир тойындын башы ооруса, барлык тойындын башы оорубайт» [17, 45,70 бб.], «Тойын табугсак, Тәңри сәфинчсиз» — «Тойын (күндө) табынар, Теңирдиң (анда) чарасы жок».

Ошону менен, эртеги орто кылымдык түрк мамлекеттеринин диний идеологиясына рухий тирек болгон диний дүйнөтааным Теңирчилик ишеним болду. Ушундай пикирлер карама-кашылыгына карабастан түрктөрдүн салттуу дүйнөтаанымынан динге таандык элементтердин көп болушу, эң башкысы диндерге таандык Жараткан түшүнүгүнүн болушу Теңир ишениминин диний сыпатын аныктайт. Ата-баба арбагына таазим, тотемдик ишеним, анимисттик ынаным сыяктуу ишеним формалардын өзөгү Теңир ишеними болгон түрктөрдүн салттуу дининин кошумча элементтери болуп саналган алгачкы коомдук доордон келе жаткан карапайым ишенимдердин калдыгы дешке болот.

Адабияттар:

1. *Жумагулов К.Т.* Гунны в истории Евразии IV-V вв. //Байырғы түрк өркениеті: жазба ескерткіштер (Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Астана қаласы. 2001ж.18-19 мамыр). –Алматы: Ғылым, 2001.-584б.-207-215 б.
2. *Гумилев Л.Н.* Тысячелетие вокруг Каспия. –Москва: ООО «Издательство АСТ», 2000. –439 с.
3. *Төлеубаев Ә.Т.* Ғұндар мамлекеті–түрк мамлекеттілігінің бастауы//Байырғы түрк өркениеті: жазба ескерткіштер (Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Астана қаласы. 2001ж.18-19 мамыр). -Алматы. 2001.-584 б.
4. *Бухаева. А.* Идеология Казахстана:проблемы становления. //Мысль. 2003 г. 2. –С. 37-40.
5. *Давыдова И.М.* Проблемы формирования новой политической идеологии в Казахстане//Саясат. Декабрь, 2000 г. – С. 56-59.
6. *Кляшторный С.Г.* Имперский фон древнетюркской цивилизации //XXI ғасыр:

Ұлы дәстүр жолымен (қазақтың ұлы философы А.Х.Қасымжановтың туғанына 70 жыл толуына арналған ғылыми халықаралық конференция материалдары. 19-20 қазан, 2001ж.), -Алматы: Қазақ Университеті, 2001ж, -386 б.

7. *Қадырбаев А.Ш.* О государственности кочевников средневекового Казахстана // Казахстан и мировое сообщество. № 4. 1996. –С.16-29.

8. *Трепавлов В.В.* Государственный строй монгольской империй XIIIв. Проблемы исторической преемственности. -РосАН. Институт Росс.ист. -Москва: Наука, изд. фирма «Вост. Лит»,1993. -278 с.

9. *Акатаев С.* Мировоззренческий синкретизм казахов. Автореферат док. Дисс. Алматы, 1995. -38 с.

10. *Гумилев Л.Н.* Көне түркілер. -Алматы: «Білім», 1994. -381 б.

11. *Потапов Л.П.* Алтайский шаманизм. –Ленинград: Наука, 1991.-320 с.

12. *Әмірғазин С.* Дін және жауапкершілік. Монография. –Астана: «Фолиант», 2002. -192 б.

13. *Есім F.* Шаманизм деген не. -Алматы: Ақиқат, 1996. № 2.11-25б

14. *Бекжан О.* Тоныкөк//Түрк тұлғалары. –Түркстан: Тұран, 2006. -600 б.

15. *Алексеев Н.А.* Шаманизм тюркоязычных народов Сибири (опыт ареального сравнительного исследования). Отв. Редактор И.С.Гурвич. -Новосибирск: Наука, 1984. -233 с.

16. *Фирдауси А,* Шахнама. Толық текст, Техеран: Қатре баспасы, 1374, -1368 б.

17. *Қашқари М.* Түрік сөздігі: 3 томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубай. III Том. Алматы: Хант, 1998. -600 б.

ЮБИЛЯРЫ**АСАНОВУ УСЕНУ АСАНОВИЧУ****90 ЛЕТ**

26 января исполнилось 90 лет со дня рождения **Асанова Усена Асановича**, доктора химических наук, профессора, академика НАН КР (1987 г.), действительного члена Инженерной академии КР, академика Международной инженерной академии и Международной академии наук экологии, безопасности человека и природы (МАНЭБ), академика Международной академии наук о природе и обществе, почетного профессора ряда университетов, заслуженного изобретателя Киргизской ССР (1979 г.), изобретателя СССР (1983 г.), заслуженного деятеля науки и техники КР (1995 г.).

Асанов У.А. родился в 1934 году в с. Эмгекчил Нарынской области. Окончив среднюю школу им. Токтогула Сатылганова в г. Нарын с золотой медалью, поступил в Московский ордена Ленина и Ордена Трудового Красного Знамени химико-технологический институт им. Д. Менделеева на химико-технологический факультет (1950 г.). Окончил его в 1956 г. с присвоением квалификации инженера-технолога по специальности «Технология электровакуумного производства».

Трудовую деятельность начинал в Институте неорганической и физической химии АН Киргизской ССР лаборантом. С 1959 по 1962 гг. учился в аспирантуре Института физической химии АН СССР (г. Москва).

В 1962 г. защитил кандидатскую диссертацию по рентгено-структурным исследованиям кристаллов, утвержден в ученом звании доцента в 1964 г., старшего научного сотрудника - в 1966 г. С этого времени работает заведующим лабораторией свойств металлов и сплавов в Институте неорганической и физической химии АН Киргизской ССР, доцентом химического факультета КГУ, читает курс лекций по «Кристаллохимии», «Строению вещества» и «Физическим методам исследования».

В 1974 г. защитил докторскую диссертацию по металлам на стыке наук химии и физики, утвержденную в 1978 г. Работал заместителем директора института по научной работе. В 1983 г. получил звание профессора. В соответствии с постановлением Общего собрания АН Кирг. ССР приказом № 2-3 от 28 июня 1984 г. был избран членом-корреспондентом Академии наук Кирг. ССР по специальности «Неорганическая химия». На основании приказа № 133-К от 17.07.87 г. в соответствии с постановлением Общего собрания АН Кирг. ССР избран академиком АН Кирг. ССР. В 1987 г. избирался ректором Киргизского Государственного университета. В 1989 г. был избран депутатом Жогорку Кенеша КР (легендарный парламент). Он – организатор и первый председатель Высшей, а в последствие Национальной аттестационной комиссии Кыргызской Республики (1992-2005 гг.).

Затем – Главный редактор Кыргызской национальной энциклопедии. У. А. Асанов – известный специалист в области электрохимии, физических методов исследования в химии и химической технологии неорганических материалов. Обосновал научное направление «химия искрового разряда», основанное на использовании обнаруженного им впервые и подробно изученного эффекта — протекания разнообразных химических и физико-химических процессов в условиях электроискрового разрушения токопроводящих материалов в среде жидких диэлектриков.

Им проведены обширные исследования в области синтеза и изучения соединений тугоплавких переходных металлов, созданы композиционные материалы, обладающие высокими адсорбционными и каталитическими свойствами. Исследованиями последних лет, проведенных У.А. Асановым и его учениками, доказано, что физико-химические процессы в плазме искрового разряда в жидких диэлектриках различного химического состава, позволяющие получать вещества в высокодисперсном состоянии, являются одной из самостоятельных ветвей науки, бурно развивающейся ныне во всем мире нанотехнологии. Позже с появлением новых видов электронных микроскопов, позволяющих производить измерения в атомно-молекулярных размерах, было доказано, что электроискровой или электроэрозионный подход является также эффективным и простым методом получения наноматериалов. Таким образом, можно сказать, что академик У.А. Асанов стоял у истоков нового направления в науке – нанотехнологии.

Практически значимые аспекты разработок У.А. Асанова защищены более чем 50 патентами. Ряд изобретений нашли применение в промышленных предприятиях еще в период Советского Союза. Например, в тесном сотрудничестве с киргизскими исследователями специалисты Тульского научно-производственного объединения «Тулачермет» в 1983 г. приступили к созданию опытно-промышленной электроискровой установки по производству карбидов вольфрама и титана из отходов этих ценных тугоплавких металлов, столь нужных для износостойких резцов; Новомосковский филиал Государственного института азотной промышленности (ГИАП) построил цех и выпускал каталитически активную окись алюминия, которая широко используется в нефтеперерабатывающей промышленности; Кара-Балтинский металлургический комбинат освоил технологию тонкодисперсного дисульфида молибдена, пригодного в качестве добавок в смазки для двигателя внутреннего сгорания. Они выпускались под торговым названием «Моликом» для моторных и трансмиссионных масел. Фрунзенский завод сверл освоил электроискровую технологию утилизации шламовых металлоотходов и стружек в порошок для использования в металлургии. Майли-Сайский электроламповый завод освоил газопоглотитель по очистке инертных газов от примесей кислорода с экономическим эффектом 147 тыс. рублей в год.

Академик У. А. Асанов автор более 350 научных работ, в том числе 12 монографий, 13 учебников и учебных пособий. Автор 50 изобретений. Им подготовлено 6 докторов и 26 кандидатов наук. Занимаясь педагогической деятельностью, он, совместно со своими учениками, разработал и выпустил цикл учебников для ВУЗов республики по ведущим разделам химии на кыргызском языке, которые были удостоены Государственной премии КР (2002 г.).

В 2002-2014 годы под руководством и редакцией У. Асанова были подготовлены и выпущены Русско-киргизский словарь, многотомная Кыргызская Советская Энци-

клопедия, отраслевые энциклопедии: “Кыргыз тарыхы”, “Кыргыз Адабияты”, “Кыргыз тили”, “Кыргыз музыкасы”, “Кыргыз сүрөт искусствосу”, “Кыргызстандын кен байлыгы”, “Экономика”, “Кыргыз педагогикасы”, “Саясат таануу”, “Укук”, «Биология», “Химия”, “Физика”, “Астрономия”, “Компьютер жана интернет”, “Философия”, “Кыргызстан географиясы” – всего более 34 томов. Готовятся к выпуску и другие отраслевые энциклопедии, например, по медицине, технике и технологии, сельскому хозяйству и др.

Нужно отметить также, что состояние науки в Республике, как по научным направлениям, обобщенным ведущими учеными отраслей, так и по биографическим сведениям о конкретных ученых эскизно отражены в книгах «Кто есть кто в Кыргызской науке» (1997 г.), «Наука Кыргызстана в лицах» (2002 г.) и «Наука Кыргызстана в зеркале диссертационных исследований» (2003 г.). За этот трехтомник из серии книг об ученых Кыргызстана А.У. Асанов был удостоен академической премии им. И.К. Ахунбаева.

Достижения У.А. Асанова отмечены высокими наградами и званиями: орденом Манаса III степени (2003 г.), Орденом Трудового Красного Знамени (1976 г.), Почетной грамотой Верховного Совета Киргизской ССР (1977 г.), медалью «Даңк» (1995 г.), орденом Петра Великого I степени Российской Федерации (2007 г.), он – лауреат Государственной премии КР в области науки и техники (2002 г.), лауреат премии им. И.К. Ахунбаева, лауреат премии им. Баласагуни, лауреат премии им. И. Арабаева и международной премии «Руханият». Имеет почетное звание «Изобретатель СССР» (1974 г.), «Заслуженный изобретатель Киргизской ССР» (1977 г.). За достигнутые успехи в развитии народного хозяйства СССР Главный Комитет ВДНХ СССР награждает У.А. Асанова золотой медалью. Кембриджским биографическим центром академик Асанов У.А. включен в Международную номинацию «Человек года 2000-2001 гг.», награжден Золотой медалью ВОИС за выдающиеся достижения в изобретательской деятельности в номинации «Лучший изобретатель» (2003 г.).

У.А. Асанов – почетный гражданин Нарынской области и города Нарын. Имя академика Усёна Асановича присвоено Нарынской областной школе-лицею-интернату. Фигура академика У.А. Асанова, одна из 29 фигур выдающихся людей Республики, запечатлена в монументе «Эл куту» Т. Садыкова (1995 г.). Усён Асанович замечательный семьянин. Вместе с супругой Тамарой Абдылдаевной Байымбетовой – кандидатом физико-математических наук, они вырастили достойных детей и внуков. У Усёна Асановича шестеро детей – 2 дочери и четверо сыновей и множество внуков и правнуков.

Желаем Вам, уважаемый Усен Асанович, крепкого здоровья, неиссякаемого оптимизма, и пусть каждый день дарит Вам радость и положительные эмоции, ведь это и есть залог долгожительства!

Президиум Национальной академии наук Кыргызской Республики,

Отделение химико-технологических, медико-биологических и сельскохозяйственных наук Национальной академии наук Кыргызской Республики

**КУДАЯРОВУ
ДУЙША КУДАЯРОВИЧУ
85 ЛЕТ**

26 апреля 2024 г. исполняется 85 лет со дня рождения и 62 года научной, научно-организационной, научно-педагогической и общественной деятельности видному советскому и кыргызскому ученому, академику Национальной академии наук Кыргызской Республики, первому президенту конгресса педиатров тюркоязычных стран, члену Международной ассоциации педиатров Турции, члену Союза педиатров России, члену Всемирной Ассоциации педиатров (г. Женева), члену ассоциации педиатров Казахстана, заслуженному деятелю науки Кыргызской Республики, лауреату Государственной премии в области науки и техники Кыргызской Республики, доктору медицинских наук, профессору, заведующему кафедрой педиатрии КГМА, почетному директору Национального центра охраны материнства и детства при МЗ КР

Дуйша Кудаярович родился 26-го апреля 1939 г. в с. Эрке-Сары Кара-Суйского района Ошской области в семье колхозника. Детство и юность Дуйша пришлось на тяжелые военные и послевоенные годы. Рано лишившись матери, а его отец ушел на фронт, 3-летний Дуйша и его годовалый братик росли под опекой бабушки. Но несмотря на жизненные трудности, он учится и успешно заканчивает 10 классов средней школы соседнего села Мады (в родном селе была только семилетняя школа), и в 1956 году поступает на открывшийся педиатрический факультет Кыргызского государственного медицинского института. После успешного окончания его в 1962 г. в первом выпуске педиатрического факультета Д.К. Кудаяров стал первым аспирантом вновь организованного Кыргызского НИИ охраны материнства и детства и там же поступил в клиническую ординатуру. Молодой ученый ведет и большую общественную работу. Он секретарь комсомольской организации института.

«Картина периферической крови и физическое развитие детей дошкольного возраста в условиях высокогорья и низкогорья Киргизии», так называлась тема кандидатской диссертации молодого ученого, которую он успешно защитил по окончании аспирантуры в 1966 г. Исследования в области дефицитных анемий, их распространенности, особенностей клинического течения и разработки методов профилактики и лечения с учетом местных условий являются основным стержнем всех его последующих научных изысканий. Как подающий большие надежды, молодой ученый Д.К. Кудаяров в 1969 г. был избран по конкурсу заведующим отделением гематологии при отделе педиатрии в Кыргызском НИИ акушерства и педиатрии. В 1970 г. получает ученое звание старшего научного сотрудника.

Член КПСС с июня 1966 г., более десяти лет совмещает с научной деятельностью работу председателя местного комитета и с 1976 по 1988 гг. – секретаря партийной организации института. С 1977 г. Дуйша Кудаярович занимает должность заместителя директора по научной работе в Кыргызском научно-исследовательском институте акушерства и педиатрии и вносит большой вклад в научно-практическую деятельность института, ставшего за эти годы одним из авторитетных научных центров по проблеме охраны материнства и детства на Востоке страны. В эти же годы Кудаяров Д.К. ведет большую работу по подготовке молодых специалистов, являясь заведующим кафедрой педиатрии № 2 при Киргосмединституте на общественных началах. Научное обоснование данной проблемы и успешное решение ее актуальных задач в трудах Кудаярова Д.К. и его учеников имели непосредственное отношение к снижению распространенности фоновых заболеваний (дефицитных анемий, гипотрофии и др.), повышению уровня здоровья детей раннего возраста и в конечном итоге положительно сказалась на снижении показателей младенческой смертности как в Кыргызской ССР, так и в других республиках Средней Азии и Казахстана.

Под его руководством и активном личном участии впервые в условиях Кыргызской ССР изучены вопросы физиологии и патологии крови у детей в возрастном аспекте. Разработаны их современные нормативы у здоровых детей с учетом климато-географических особенностей Киргизии. Получены новые данные по эпидемиологии анемий у детей в различных зонах республики, по механизмам развития заболеваний и по методам лечения и профилактики этого распространенного заболевания. Результаты научных исследований Кудаярова Д.К. и его учеников легли в основу разработки множества методических рекомендаций и пособий, широко использующихся в работе практического здравоохранения и включенных в программу обучения студентов и клинических ординаторов, многие материалы научных исследований вошли в докторские и кандидатские диссертационные работы его и его учеников.

В 1980 г. Кудаяров Д.К. успешно защитил докторскую диссертацию по теме «Особенности красной крови и дефицитных анемий у детей в разных зонах Киргизии». Весьма значителен личный вклад Кудаярова Д.К. в подготовку научных кадров по педиатрии. Им создана собственная научная школа, успешно разрабатывающая проблемы охраны здоровья детей в условиях Кирг. ССР. Поэтому решением ВАК при Совмине СССР от 17 августа 1984 г. ему заслуженно присвоено ученое звание профессора.

Д.К. Кудаяров ведет большую общественную работу: является Главным внештатным детским гематологом МЗ Кыргызской ССР; членом райкома Первомайского района; затем депутатом Первомайского районного Совета народных депутатов г. Фрунзе, зам. председателя специализированного совета по защите кандидатских диссертаций по педиатрии и акушерству; председателем комиссии по отбору кандидатских диссертаций для защиты; зам. председателя проблемной комиссии по педиатрии при УМСе МЗ Кирг. ССР; членом республиканского комитета профсоюза медработников; заместителем председателей республиканских обществ педиатров и гематологов.

С 1988 г. профессор Кудаяров Д.К. возглавляет кафедру госпитальной педиатрии КГМИ, активно сочетая научно-исследовательскую работу с педагогической деятельностью, чтением курса лекций по педиатрии. За большие успехи в области детского здравоохранения профессор Кудаяров Д.К. был выдвинут кандидатом в члены-корреспонденты АН Кирг. ССР. В соответствии с постановлением Общего собрания Ака-

демии наук Кир. ССР №5 от 29 марта 1989г на основании п. 18 Устава Академии наук Кирг. ССР и результатов тайного голосования Кудаяров Д.К. избран член-корреспондентом АН Кирг. ССР по специальности «Педиатрия».

В 1992 г. профессор Кудаяров Д.К. назначен директором Кырг. НИИ акушерства и педиатрии. Основные направления научных исследований профессора связаны с проблемой нормы и патологии системы крови у детей. Им разработаны нормативные показатели красной крови, изучены эпидемиологические и клиничко-патогенетические особенности течения дефицитных анемий в возрастном аспекте в разных климато-географических зонах Кыргызстана, предложены и апробированы новые методы лечения анемии и преданемических состояний в детском возрасте. Результаты исследований нашли широкое отражение в директивных документах Министерства здравоохранения Республики и повсеместно внедрены в практику детских лечебно-профилактических учреждений Кыргызстана. Умело подбирая рабочий коллектив, концентрируя внимание ученых на решении приоритетных для педиатрической науки и детского здравоохранения Республики задач, Кудаяров Д.К. создал школу детских гематологов в Кыргызстане, получившую признание как в Центральноазиатском регионе, так и за его пределами. Деятельность учеников его школы многогранна, научные направления развиваются и углубляются, охватывая смежные с проблемами гематологии дисциплины. Длительное время Кудаяров Д.К. являлся Председателем республиканского научного общества педиатров, Председателем диссертационного совета при институте по защите докторских и кандидатских диссертаций по двум профильным специальностям, одним из учредителей и активных кураторов Международного благотворительного фонда «Мээрим».

Фактом признания его научных и организационных заслуг стало избрание Д.К. Кудаярова первым Президентом конгресса педиатров тюркоязычных стран, членом Международной ассоциации педиатров Турции, членом Союза педиатров России, членом Всемирной ассоциации педиатров (г. Женева), членом ассоциации педиатров Казахстана; а также награждение в 1998 г. именной серебряной медалью и Почетной грамотой Международного Биографического общества Кэмбриджского Университета «Выдающиеся кадры XX-го века».

Кудаяров Д.К. – активный пропагандист достижений науки, член редакционного совета Центральноазиатского медицинского журнала, Среднеазиатского медицинского журнала, медицинского журнала «Азиатский вестник акушеров-гинекологов». В виде научных докладов (57) достижения ученых Кыргызстана в различных областях акушерства и педиатрии представлялись Кудаяровым Д.К. на форумах, симпозиумах и конгрессах в странах СНГ, в США, Франции, Голландии, Египте, Швейцарии, Дании, Сирии, Чехословакии, Турции, Венгрии, Китая. Его перу принадлежит множество научных публикаций на союзном уровне, академик Д.К. Кудаяров – автор более 360 научных работ, в том числе 17 монографий, 40 учебных пособий и методических рекомендаций, свыше 10 изобретений и патентов. Его научные труды являются весомым вкладом в отечественную педиатрическую науку, базисной литературой многих поколений студентов, клинических ординаторов и врачей-педиатров республики. За годы активной научной и преподавательской деятельности Кудаяров Д.К. подготовил целую плеяду учеников, ныне работающих в разных уголках не только Кыргызской Республики, но и стран СНГ.

Под его руководством защищены и утверждены 16 докторских и 39 кандидатских диссертаций,

Огромная трудоспособность, принципиальность и справедливость, активная жизненная позиция, понимание нужд и постоянная забота о женщинах-матерях и детях, глубокая ответственность перед собой и коллективом – отличительные качества Дуйше Кудаяровича, снискавшие ему глубокое уважение среди коллег и общественности Кыргызстана.

Учитывая плодотворную научно-педагогическую и активную общественную деятельность; создание научной школы детских гематологов в Кыргызстане, актуальность, приоритетность и большую практическую значимость ее научных разработок и широкое внедрение результатов в практическое здравоохранение; большой личный вклад в отечественную педиатрическую науку; активную подготовку врачей и научных кадров высшей квалификации, Д.К. Кудаяров был выдвинут кандидатом в действительные члены (академики) НАН КР и 25 декабря 2000 г. на основании Устава Национальной Академии наук КР по результатам состоявшихся выборов был избран академиком НАН КР по специальности – «Педиатрия».

С 2004 г. Д.К. Кудаяров был Почетным директором (и.о. зам. директора по науке) Национального центра охраны материнства и детства при МЗ КР. В 2007 г. приказом НАН КР на академика Кудаярова Д.К. было возложено исполнение обязанностей вице-президента, председателя отделения химико-технологических, медико-биологических и сельскохозяйственных наук НАН КР, а с 31 марта 2008 г. приказом НАН КР академик Кудаяров Д.К. был назначен вице-президентом НАН КР, председателем Отделения ХТМБИСХ НАН КР.

За активную научную, врачебную, общественную деятельность Кудаяров Д.К. по достоинству награжден высокими государственными и правительственными наградами:

-за активное участие в развитии народного хозяйства и культуры Республики и в связи с 50-летием образования СССР Грамотой и Почетной грамотой Президиума Верховного Совета Киргизской ССР (1972), Почетной грамотой Минздрава Кирг. ССР (1969);

-юбилейной медалью «За доблестный труд. В ознаменование 100-летия со дня рождения В.И. Ленина» (1970);

-значком «Отличник здравоохранения СССР» (1972);

-значком за активную работу в профсоюзе;

-медалью «Ветеран труда» (1986);

-указом Президиума Верховного Совета СССР от 20 августа 1986 г. награжден орденом Дружбы народов;

-указом Президента Республики Кыргызстан от 14 декабря 1992 г. присуждена Государственная премия в области науки и техники «За создание детских молочных продуктов с повышенной биологической ценностью, разработку технологических процессов их производства и внедрение в практику здравоохранения и народного хозяйства Республики Кыргызстан»;

-за большие заслуги в развитии медицинской науки присвоено почетное звание «Заслуженный деятель науки Кыргызской Республики»(1995);

-лауреат международной премии Руханият (2002);

-за особые заслуги перед государством и народом Кыргызстана указом президента КР от 26 января 2003 г. награжден орденом «Манас» III степени;

-за выдающийся вклад в развитие науки Республики указом президента КР от 13 ноября 2010 г. награжден орденом «Манас» II степени.

За существенный вклад в развитие социально-экономического, интеллектуального и культурного потенциала Кыргызской Республики, большие достижения в профессиональной деятельности, а также в связи с Днем независимости Кыргызской Республики указом №164 от 28.08.2020 Президента КР награжден орденом «Манас» I степени

-лауреат академической премии имени И.К. Ахунбаева (2019);

юбилейной медалью мэрии в честь 145-летия Бишкека и Дня медицинского работника (2023).

Женат, супруга Бурханова Майрамкан ветеран труда Кыргызской Федерации профсоюзов. Сын Кудаяров Бакытбек ст.н.сотр.КНИИАиП.

Академик Кудаяров Д.К. - ветеран Кыргызского научно-исследовательского института акушерства и педиатрии, ныне Национального центра материнства и детства при МЗ КР, а также Кыргызской Государственной Медицинской академии. Здесь он прошел путь от клинического ординатора до директора института, от первого аспиранта до академика НАН КР, от ассистента до заведующего кафедрой госпитальной педиатрии.

Сегодня Дуйша Кудаярович – один из ведущих ученых стран СНГ в области детской гематологии, известный научный и общественный деятель, преданный своему делу, доброжелательный, скромный, отзывчивый человек, пользующийся заслуженным авторитетом среди коллег.

Свой 85-летний юбилей он встречает в расцвете сил и творческого подъема в кругу своих учеников и последователей, родных и близких.

Президиум Национальной академии наук Кыргызской Республики и Отделение химико-технологических, медико-биологических и сельскохозяйственных наук НАН КР поздравляют Дуйша Кудаяровича с юбилеем и желают ему крепкого здоровья и творческого долголетия.

**ЖУНУШОВУ АСАНКАДЫРУ
ТЕМИРБЕКОВИЧУ
- 75 ЛЕТ!**

1 марта 2024 г. исполнилось 75 лет со дня рождения и 52 года научной, научно-организационной, научно-педагогической и общественной деятельности известному советскому и кыргызскому биотехнологу, академику Национальной академии наук Кыргызской Республики, иностранному члену Российской академии наук, иностранному члену Российской академии сельскохозяйственных наук, академику Международной академии информатизации, заслуженному деятелю науки Кыргызской Республики, лауреату Государственной премии в области науки и техники Кыргызской Республики, доктору ветеринарных наук, профессору, директору Института биотехнологии Национальной академии наук Кыргызской Республики

Жунушов А.Т. родился 1 марта 1949 г. в с. Боконбаево Тонского района Иссык-Кульской области.

Трудовую деятельность начал в 1966 г. после окончания средней школы с серебряной медалью, в качестве старшего пионервожатого и секретаря комсомольской организации СШ им. М. Горького в с. Боконбаево Тонского района Иссык-Кульской области. В 1967 г. поступил на ветеринарный факультет Кыргызского СХИ им. К.И. Скрябина, который окончил в 1972 г. с дипломом с отличием. Решением Ученого Совета института был рекомендован в аспирантуру. Начиная научное творчество, в том же году был принят на работу в Кыргызский НИИ животноводства и ветеринарии на должность заведующего отделом вивария, в течение последующих 3-х лет обучался в аспирантуре этого же института. В 1976 г. защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата ветеринарных наук на тему: «Гиподерматоз крупного рогатого скота и яков Внутреннего Тянь-Шаня и меры борьбы с ними». Решением Совета по биологическим наукам АН Кирг.ССР от 14 июня 1976 г., ВАК Совмина СССР от 20 октября 1976 г. Жунушову А.Т. была присуждена ученая степень кандидата ветеринарных наук.

В 1976-1978 гг. Жунушов А.Т. работал старшим научным сотрудником лаборатории паразитологии и арахно-энтомологии Кыргызского НИИ животноводства и ветеринарии, выполняя тематику «Желудочные оводы лошадей и меры борьбы с ним». За этот период им был изучен видовой состав оводов, определен их ареал и экология в высокогорной зоне республики, выяснены регуляторные системы, определяющие уровни и динамику численности возбудителей и оводовых болезней. В частности установлено, что численность оводов регулируется двумя системами факторов: природно-климатическими и хозяино-паразитарными. Установлены наиболее уязвимые звенья в циклах развития оводов, на основе чего определены характер и сроки проведения лечебных и профилактических мероприятий.

В 1978 г. Жунушов А.Т., как молодой ученый, был выдвинут на высокую общественную должность, и в течение 2-х лет работал заведующим отделом по работе с научной

молодежью ЦК ЛКСМ Киргизии. В 1979-1987 гг. работал в аппарате Правительства Республики, сначала референтом, старшим референтом, затем заместителем заведующего отделом агропромышленного комплекса.

Работая в 1978-1987 гг. в Центральном аппарате ЦК ЛКСМ Киргизии и Правительства Республики, курировал вопросы сельскохозяйственной науки и принимал активное участие в разработке актуальных проблем научного обеспечения агропромышленного комплекса. Под его руководством разработана технология по повышению продуктивности молочного скотоводства и написана книга «Пути повышения продуктивности скота на молочно-товарных фермах и комплексах Кыргызской ССР (Фрунзе, «Кыргызстан», 1980 г.). В этот же период Жунушевым А.Т. разработана программа по развитию овцеводства на 1981-1990 гг., которая одобрена на II Пленуме ЦК Компартии в 1981 г.

В 1987 г. Жунушова А.Т. направили в Госагропром Кыргызской ССР на должность начальника Главка ветеринарии – Генерального директора Республиканского производственно-научного объединения по ветеринарии, где он проработал в этой должности в течение 7 лет. За период работы начальником Главка он возглавил научные исследования по борьбе с такими особо опасными заболеваниями как ящур, сибирская язва, контагиозный пустулезный стоматит и дерматит овец и коз, и хроническими зоонозами – туберкулез и бруцеллез. Применяемая научная система диагностики и профилактики, основанная на результатах этих исследований позволила снизить заболеваемость крупного рогатого скота бруцеллезом до 2,1%, а овец – до 0,7 %. В 1988 г. Жунушев А.Т. впервые в Республике организовал и возглавлял лабораторию экологических проблем ветеринарии, в которой за короткий срок было основано новое научное направление – экологическая ветеринария.

В 1991 г. в г. Москве (ВИЭВ) он защитил диссертацию на соискание ученой степени доктора ветеринарных наук. 9 января 1991 г. решением ВАК при Совмине СССР ему присвоено ученое звание старшего научного сотрудника по специальности «Ветеринарная микробиология, вирусология, эпизоомикология и иммунология». 17 января 1992 г. Решением ВАК при Совмине СССР ему присуждена ученая степень доктора ветеринарных наук.

Накопленный опыт в хозяйственной и научной деятельности позволил разработать основу реформирования ветеринарного дела, изыскать новые формы и методы совершенствования экономики и организации ветеринарных мероприятий в переходный период к рыночным отношениям.

В этот же период под руководством и непосредственным участием Жунушова А.Т. подготовлен первый проект Закона Кыргызской Республики «О ветеринарии», который был принят Жогорку Кенешем КР в 1992 г.

В 1991-1993 гг. он был представителем во Всемирной организации защиты животных от Кыргызской Республики.

В 1993 г. избран действительным членом Международной академии информатизации (МАИ).

Жунушов А.Т. является одним из основоположников научных исследований по совершенствованию ветеринарного обслуживания в странах СНГ в условиях перехода к рыночным отношениям.

С ноября 1993 по май 2000 г. Жунушов А.Т. работал в Кыргызской аграрной академии в должности профессора кафедры инфекционных и инвазионных болезней животных факультета ветеринарной медицины и дважды избирался по конкурсу на эту должность (28.03.1995 г. и 27.09.1996 г.), а 30 июня 1998 г. Решением ВАК при

Правительстве Кыргызской Республики ему присвоено ученое звание профессора по специальности «Ветеринария». Жунушовым А.Т. и его научной школой изучаются эпизоотологические и экологические аспекты сибирской язвы в Кыргызстане. В частности, определена распространенность её на территории страны за последние 100 лет; динамика проявлений эпизоотического процесса и сезонные изменения его интенсивности; структура очагов сибирской язвы и показатели заболеваемости животных и людей; использование показателей сезонности сибирской язвы для прогнозирования изменений интенсивности эпизоотического процесса.

Завершением результатов научных исследований стало создание компьютерной базы данных за последние 100 лет и электронного кадастра стационарно неблагополучных очагов сибирской язвы – одним из особо опасных патогенов, предназначенных для создания биологического оружия и угрозы биотерроризма.

За этот период им написан и издан учебник «Ветеринария иштерин уюштуруу жана анын экономикасы» объемом 16.0 п.л. (Кыргызская аграрная академия, 1998 г.), этот же учебник на русском языке (2002 г.), а также типовая учебная программа по предмету «Организация и экономика ветеринарного дела» (на кыргызском и русском языках).

В мае 2000 г. он избран на конкурсной основе директором института биотехнологии (до 2002 г. Институт биохимии и физиологии) НАН КР.

В 2000-2011 гг. заведывая одновременно лабораторией биотехнологии и питания этого института, Жунушов А.Т. вместе со своими сотрудниками и представителями своей научной школы проводит научные исследования, посвященные проблемам создания новых поколений биологически активных веществ (вакцины, сыворотки, биокомпозиты) по профилактике и лечению инфекционных болезней общих для человека и животных, а также по профилактике йодо-железодефицитных заболеваний людей.

Ими разработаны технологии изготовления вакцин против ящура типа «А» и «О» из местного штамма вакцины от оспы овец, биокомпозитов «Антизоб» и «Биожелезо», иммуномодуляторов для роста птицы, иммуноглобулинов для профилактики вирусно-бактериальной смешанной инфекции молодняка сельскохозяйственных животных.

Заключительный этап работ был завершён благодаря выигранному грантовому проекту через МНТЦ – КР 1101 «Оценка пространственных механизмов загрязнения территории Кыргызстана возбудителем сибирской язвы» на 2005-2007 гг. в сумме 350 тыс. американских долларов.

За большой вклад в ветеринарную науку Жунушов А.Т. был выдвинут кандидатом в член-корреспонденты НАН КР и 15 июня 2010 г. по результатам состоявшихся выборов был избран член-корреспондентом НАН КР по специальности – «сельскохозяйственная биотехнология».

Признав значимость научных исследований и тесные связи с учеными Российской Федерации, Жунушов А.Т. в 2007 г. единогласно избран иностранным членом Российской академии наук (РАН) и иностранным членом РАСХН.

Под руководством Жунушова А.Т. в Институте биотехнологии НАН КР выполнены и выполняются ряд проектов международного значения на сумму более 2,5 млн долларов США:

-КР-1101 т 1632 «Оценка пространственных механизмов загрязнения территории Кыргызстана возбудителями сибирской язвы» (первый и второй этапы).

-КР-1710 «Создание системы контроля коллекции патогенов, лабораторных ре-

сурсов и базы данных ретроспективной и оперативной эпидемиологической заболеваемости особо опасными болезнями в Кыргызской Республике».

-КР-1327 «Оценка потенциала биологической опасности природных очагов арбовирусных инфекций в Кыргызской Республике с применением современных молекулярно-генетических методов, изучение изолятов вирусов и разработка диагностических препаратов».

-КР-1929 «Генотипирование *Yersinia Pestis* для разработки протоколов для Кыргызстана».

-КР-2088 «Микробиологический мониторинг территорий КР, зараженных ураном».

-КР-2267 «Мониторинг особо опасных зоонозных болезней на охраняемых территориях КР».

Проводимые исследования в области сельскохозяйственной биотехнологии и опубликованные труды Жунушова А.Т. и его научной школы известны не только в странах СНГ, но и за рубежом.

Ведутся совместные научные исследования с учеными университетов штатов Нью-Йорк, Техас и Луизиана (США), Королевского ботанического сада, Агентства по здравоохранению Великобритании, Института сибирской язвы Италии, Национального Института здоровья и медицинских исследований Франции, Цюрихского природно-исследовательского университета Швейцарии, направленные на создание банка генетических ресурсов животных, растений и микроорганизмов, а также мониторинг особо опасных патогенных микроорганизмов, общих для человека и животных.

Следует отметить, что институт биотехнологии НАН КР много лет проводит совместные научные исследования с университетами и научными центрами Российской Федерации, в частности, с Всероссийским научно-исследовательским институтом животноводства, с Уральским государственным аграрным университетом.

Жунушов А. Т. является руководителем Межгосударственного целевого проекта ЕАЭС «Инновационные биотехнологии» по Кыргызской Республике, а также членом Американской ассоциации биобезопасности (ABSA), Канадской ассоциации биобезопасности, ассоциации биобезопасности Центральной Азии и Кавказа и почетным членом Национального Союза медико-биологической защиты Российской Федерации.

Принимал участие в работе Конвенции по нераспространению биологического и токсичного оружия (КБТО) в качестве эксперта от Кыргызской Республики.

В 1993-2001 гг. был членом Президиума и членом Экспертного Совета Национальной аттестационной комиссии КР.

Необходимо добавить происхождение и обоснование Жунушевым А. Т. создания ветеринарного статуарного органа «Ветеринарной палаты», которая регулирует регистрацию, повышение квалификации и совершенствование частной ветеринарной деятельности в Кыргызской Республике.

Юбиляр имеет более 200 научных трудов, в том числе более 10 монографий, учебников и учебных пособий, более 26 технических условий (ТУ), 10 патентов. В 2020 г. им написаны 2 монографии на кыргызском языке о правовых нормативных основах ветеринарной деятельности «Ветеринардык тейлөөнү уюштуруу жана анын экономикасы» объемом 17 п.л. и «Ветеринардык тейлөөнү уюштуруунун укуктук негиздери» объемом 10 п.л.

Анализ научных трудов Жунушова А.Т. за последние 20 лет свидетельствует о том, что он сформировал новое направление (школу) в области сельскохозяйственной биотехнологии с широким использованием мультидисциплинарного подхода, используя методы молекулярной биологии, генетики, биохимии, вирусологии и микро-

биологии. За выдающиеся научные заслуги Жунушов А.Т. был выдвинут кандидатом в действительные члены НАН КР и 5 августа 2021 г. по результатам состоявшихся выборов был избран действительным членом (академиком) НАН КР по специальности – «сельскохозяйственная биотехнология».

Под руководством Жунушова А.Т. защищены 6 кандидатских и 3 докторских диссертации. В настоящее время он осуществляет руководство подготовкой 2-х докторских диссертаций, работой 5-и аспирантов и соискателей, занимающихся проблемами биотехнологии, эпизоотологии, иммунологии животных, профилактики йододефицитных заболеваний человека и животных.

Наряду с успешной производственной деятельностью академик А.Т. Жунушов ведет плодотворную научную и общественную деятельность, является членом Президиума НАН КР, заместителем председателя диссертационного совета Д.03.23.680. НАН КР, председателем наблюдательного совета Ветеринарной палаты КР, членом Международного совета по биотехнологии и биоразнообразию Международной ассоциации академий наук и экспертом по вирусологии от КР в МААН, членом региональной группы Центральной Азии и Кавказа по биологическим наукам, членом Комиссии по аккредитации Министерства экономики и коммерции КР.

Научно-педагогическая деятельность Жунушова А.Т. отмечена по достоинству. В 2002 г. ему присвоено звание «Заслуженный деятель науки Кыргызской Республики». Он награжден Грамотой Верховного Совета Киргизской ССР. В 2008 г. за цикл научных работ ему присуждена Государственная премия Кыргызской Республики в области науки и техники.

Он награжден серебряной и золотой медалями ВДНХ СССР. В 2005 г. за научные разработки по профилактике йододефицитных заболеваний населения республики газета «Кыргыз Туусу» номинировала Жунушова А.Т. на звание «Человек Года».

В 2006 г. Оргкомитетом фестиваля-конкурса «Айкол-Манас – человек года» сезона 2006 г. признан победителем в номинации «Деятель науки». В 2007 г. газета «Аалам» номинировала его на звание «Лучший деятель науки года».

Женат. Супруга Абакирова Г.С., кандидат биологических наук, старший научный сотрудник НАН КР.

Президиум Национальной академии наук Кыргызской Республики и Отделение химико-технологических, медико-биологических и сельскохозяйственных наук НАН КР поздравляют Асанкадыра Темирбековича с юбилеем и желают ему крепкого здоровья и творческого долголетия.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдыбек кызы Айкерим, старший преподаватель, Кыргызско-Российский Славянский университет им. Б.Н.Ельцина

Алагоз уулу Азамат, научный сотрудник, Институт истории, археологии и этнологии им.Б. Джамгерчинова НАН КР

Алымкулов Замир Аманбекович, доцент КНУ им. Ж. Баласагына

Акматов Өмурзак Сарытайович, доцент ОшГУ, к.ф.н.; : Sarytaiovich64@gmail.com

Акмырзаев Нурлан Жарылкасынулы, магистр ветеринарных наук, НИИПББ МЗ РК

Асанжанова Нурика Нарынбековна, кандидат медицинских наук, НИИПББ МЗ РК

Арзыбаев Тыныстан Кадырович, к.и.н., науч.сотруд. , Институт Истории, археологии и этнографии им. Б.Джамгерчинова НАН КР.

Бавланкулова Канаим Джумаковна, кандидат биологических наук, заведующая лабораторией

Базарбекова Нагима Шадибековна, Шымкентский университет, г. Шымкент, Республика Казахстан, старший преподаватель, nagimabazarbekova@list.ru

Бекбоев Аскар Абдыкадырович, ведущий научный сотрудник Института философии им. академика А. А. Алтмышбаева, НАН КР, доктор философских наук, профессор, baa140156@mail.ru

Баетов Батыркул Исаевич, доктор экономических наук, профессор НИИ КЭУ им.М.Рыскулбекова НИИЭж, г.Бишкек, Кыргызская Республика. batyrkul@gmail.com

Баимова Жазгуль Сулаймановна, ведущий научный сотрудник, аспирант отдела реального сектора НИИ КЭУ им.М.Рыскулбекова НИИЭж, г.Бишкек, Кыргызская Республика. Baimova.jaz@gmail.com

Жанысбекова Гульнар Амирбаевна, ЮКИУ имени М.Ауезова, г. Шымкент, Республика Казахстан, кандидат исторических наук, старший преподаватель 87075163755 amirbaevag@mail.ru

Жээнбеков Ж.С., научный сотрудник Южного отделения Национальной академии наук Кыргызской Республики

Жомарт Жеңис, к.и.н., ведущий научный сотрудник Института Истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова г. Алматы, Казахстан

Джаманкулов Анаркан Самарович, кандидат экономических наук НИИ КЭУ им.М.Рыскулбекова НИИЭж, г.Бишкек, Кыргызская Республика. anarkan.1955@mail.ru

Джунушалиев Туратбек Джунушалиевич, главный научный сотрудник отдела реального сектора НИИ КЭУ им.М.Рыскулбекова НИИЭж, г.Бишкек, Кыргызская Республика

Джолоев Мирлан Кучшубекович, ведущий научный сотрудник, аспирант отдела реального сектора НИИ КЭУ им.М.Рыскулбекова НИИЭж, г.Бишкек, Кыргызская Республика. m.joloev@mail.ru

Ибраев Мирлан Эрмекович, научный сотрудник, Институт философии им. академика А. Алтмышбаева НАН КР

Исакова С.Т., Иссык-Кульский государственный университет имени К. Тыныстанова

Исмаилова Айгумуш Аксы, преподаватель, к. ф.н., КНУ им.Ж.Баласагына

Каратаев О.К., проф., к.б.н., Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына

Кенешбекова У.А., магистрант, КГУ им. И. Арабаева,, Факультет географии, экологии и туризма

Кожобаева Динара Абылайкызы, Национальная академия наук Кыргызской Республики, Институт языка и литературы имени Ч.Айтматова, г.Бишкек, Кыргызская Республика, соискатель, 87781236590 dinara.kz.81@mail.ru

Кожомуратов Замирбек Кубанычович, заместитель министра цифрового развития Кыргызской Республики

Кожамкулов Еркен Муратханович, магистр биологических наук, НИИПББ МЗ РК

Козубаев Осконбай, профессор, зав.отделом Института философии им. академика А.А.Алтмышбаева НАН КР

Кыдырбаев Жайлаубай, кандидат ветеринарных наук, профессор, НИИПББ МЗ РК

Музапар Д.Ж., магистр юридических наук, преподаватель специальных дисциплин Евразийского технико-экономического колледжа, аспирант Института государства и права Национальной Академии Наук Кыргызской Республики

Мосолова Светлана Николаевна, кандидат биологических наук, старший научный сотрудник, Лаборатория микологии и фитопатологии

Мырзахметов Елдос Туребаевич младший научный сотрудник, НИИПББ МЗ РК

Майлыбаева Айгерим Мухаметалиевна, магистр ветеринарных наук, НИИПББ МЗ РК

Нургазы кызы Феруза, магистрант, Кыргызско-Российский факультет, ФОК-22к. **Разак уулу Дастанбек**, доктор исторических наук

Рахимбаев Э.Н., председатель Народного Конгресса местных сообществ Казахстана, д.ю.н., профессор кафедры конституционного, международного права и таможенного дела Университета Кунаева

Рыскельдинова Шолпан Жанбырбаевна, магистр биологических наук, НИИПББ МЗ РК

Сагымбаев Абдисамат Акимович, доктор технических наук, главный научный сотрудник, Институт физики им. академика Ж.Жеенбаева НАН КР

Сагымбаев Амантур Абдисаматович, инженер, Центр сетевых операций Облачного провайдера «IaaS Rack Corp»

Сагимбаева Айгерим Манасовна, магистр технических наук, НИИПББ МЗ РК

Сазыкулова Гульбайра Джолдошбековна, кандидат биологических наук, доцент

Төрөгелдиева Гульнура Асейиновна, и.о. доцента КНУ им.Ж.Баласагына

УТВЕРЖДЕНО
Постановлением Президиума НАН КР
от 25 мая 2016 года № 25
(В редакции постановлений от 28 октября 2020 года № 43)

**ПАМЯТКА ДЛЯ АВТОРОВ И ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ МАТЕРИАЛОВ
ДЛЯ ПУБЛИКАЦИИ**

Редакция журнала «Известия НАН КР» убедительно просит авторов руководствоваться приводимыми ниже правилами и ознакомиться с ними, прежде чем предоставить статьи в редакцию. Работы, оформленные без соблюдения этих правил, возвращаются без рассмотрения.

1. Журнал публикует сообщения об исследованиях в области технических, естественных и общественных наук, авторами которых являются академики, члены-корреспонденты, научные сотрудники, иностранные члены НАН КР и другие.

Статьи публикуются в электронном и бумажном вариантах. Электронная версия журнала будет размещаться на сайте www.ilim.naskr.kg.

2. Для опубликования статьи в журнале необходима рецензия, представленная доктором наук по соответствующей специальности в печатном и электронном вариантах.

3. Письмо в произвольной форме на имя главного редактора журнала «Известия НАН КР», Президента НАН КР Абдрахматова К.Е.

4. Авторы должны предоставить индекс по Универсальной десятичной классификации (УДК). К статье прилагаются фамилии авторов на трех языках (**русском, кыргызском, английском**), а также электронные версии текста статей и рисунков.

5. В начале статьи нужно указать полное название учреждения, в котором выполнено исследование, фамилии, имена, отчества, научные звания и регалии всех авторов. В конце статьи продублировать указанные данные, добавив почтовый индекс, **номера телефонов (служебный, домашний, мобильный), факс и электронную почту, место работы, адрес (страна, город) каждого автора на трех языках (кыргызский, русский и английский)**. Необходимо также указать лицо, с которым редакция будет вести переговоры и переписку.

6. Авторы в обязательном порядке прописывают названия статей, аннотации и ключевые слова на русском, кыргызском и английском языках. Носитель – Диск или флеш-карта.

7. Возвращение рукописи автору на доработку не означает, что она принята к печати. После получения доработанного текста рукопись вновь рассматривается редколлегией. Доработанный текст автор должен вернуть вместе с исходным экземпляром, а также с ответом на все замечания. Датой поступления считается день получения редакцией окончательного варианта.

8. Редакция журнала «Известия НАН КР» принимает сообщения объемом до **15 печатных листов, размер шрифта – 14-й через 2 интервала**. Рисунки должны быть выполнены четко, в формате, обеспечивающем ясность передачи всех деталей. Каждый рисунок должен сопровождаться подписью независимо от того, имеется ли в тексте его описание. Страницы должны быть пронумерованы. В тексте нельзя делать рукописные вставки и вклейки. Математические и химические формулы и символы в тексте должны быть набраны и вписаны крупно и четко. Следует избегать громоздких обозначений. Занумерованные формулы обязательно включаются в красную строку, номер формулы ставится у правого края. Желательно нумеровать лишь те формулы, на которые имеются ссылки.

9. Ссылки в тексте на процитированную литературу даются в квадратных скобках, например [1]. Список литературы приводится в конце статьи. **Для книг:** фамилия и инициалы автора, полное название книги, место издания, издательство, год издания, том или выпуск и общее количество страниц. **Для периодических изданий:** фамилия и инициалы автора, название журнала, год издания, том, номер, первая и последняя страницы статьи. Ссылки на книги, переведенные на русский язык, должны сопровождаться ссылками на оригинальные издания с указанием выходных данных.

10. Электронный вариант статей и предоставленных рецензий высылаются авторами на почту **ilimbasma@mail.ru**.

11. Не принятые к публикации работы авторам не высылаются.

12. Статьи и материалы, отклоненные редколлегией, повторно не рассматриваются.

13. Для покрытия расходов на публикацию материалов сумма оплаты за публикацию статьи составляет для авторов, не являющихся членами НАН КР – 1000 сомов; для авторов из стран СНГ – 50 долларов США; для авторов из стран дальнего зарубежья – 60 долларов США.

Издательская группа:
директор *М.А.Токтоболотов*
Ж. Кочкорбаева, А.Закирова, А.Сариев,
Н.Табылды кызы, Б.Таштанбек кызы

Подписано в печать 22.04.2024 г. Формат 60×84 ¹/₈.
Печать офсетная.
Тираж 100 экз.

Издательский центр «Илим» НАН КР
720071, г. Бишкек, пр. Чуй, 265а